

ARQUITECTURA I ECONOMIA DELS HÀBITATS RURALS DELS SEGLES II-I AC A LA LAIETÀNIA

Victòria Cantarellas Sancho

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Arquitectura i economia dels hàbitats rurals dels segles II-I aC a la Laietània

Tesi Doctoral
Victòria Cantarellas Sancho

Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Universitat Rovira i Virgili

Tarragona 2015

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI
ARQUITECTURA I ECONOMIA DELS HÀBITATS RURALS DELS SEGLES II-I AC A LA LAIETÀNIA
Victòria Cantarellas Sancho

Arquitectura i economia dels hàbitats rurals dels segles II-I aC a la Laietània

**Tesi Doctoral presentada per:
Victòria Cantarellas Sancho**

**Dirigida per:
Dr. Josep Guitart i Duran
Dr. Pere Castanyer i Masoliver**

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

**Institut d'Arqueologia Clàssica
Universitat Rovira i Virgili**

Tarragona 2015

A mon pare i ma mare, Bartomeu i Mª Victoria

AGRAÏMENTS

Aquest treball no hauria estat possible sense l'ajuda, la col·laboració, l'esforç i el recolzament de moltes persones, que m'han permès discutir, resoldre els meus interminables dubtes i acompanyat al llarg d'aquest camí.

En primer lloc, el meu reconeixement als meus directors de tesi, a Josep Guitart i Pere Castanyer, pel vostre suport i confiança, ànims (constants) i comprensió i per tots aquells consells i reflexions que m'han permès millorar aquest treball. Com també vull agrair a Josep Guitart, que tot i la meva caparrudesa, m'hagis fet veure que retrocedís quan m'equivocava. De ben segur, aquesta tasca no l'hagués pogut realitzar sense el recolzament econòmic i humà de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Gràcies per donar-me l'oportunitat d'iniciar-me a la recerca i totes les facilitats. Igualment vull agrair a Jordi Peiret el teu suport i ajuda quan més la necessitava. També a l'Università degli Studi di Napoli per permetre'm fer una estada de tres mesos i a Carlo Rescigno per acollir-me.

I som especialment deutora de la immensa feinada feta pels equips d'arqueòlegs que amb molta paciència i dedicació heu anat desenterrant les estructures i elaborant la documentació. Moltes gràcies a tots, i especialment als directors de les intervencions i als representats de les empreses, a Ignasi Cantarell, Marta Zabala, Antoni Rigo i Eduard Sánchez, per lliurar-me tota la informació, tant la publicada com la inèdita, i respondre tan bé a les meves consultes. Com també vull agrair als directors, conservadors, restauradors i al personal dels Museus, tot el temps que heu invertit en la meva revisió dels materials arqueològics, la neteja o restauració puntual de qualsevol peça que necessitava disposar i haver fet que les meves llargues estades en les vostres Seus fos més agradable. Als Museus de Granollers, de Mataró i de Montmeló i també a la Fundació de Llinars.

Entre tanta ajuda que he rebut vull destacar sobretot i especialment a Jordi Principal, a qui tinc molt que agrair, per tota l'ajuda rebuda i els dies invertits en les meves consultes i per haver estat sempre que t'he reclamat. Per la part montmelonina i arqueològica, a Montserrat Tenas, Gemma Ibars i Pol Castejon pel vostre suport, ànims constants i crear tan bon ambient de treball (i per tota la feina que m'heu estalviat!). Incloc també en aquesta part a Miguel Àngel González, pel teu temps en la revisió de la ceràmica grisa ibèrica. Per la part mataronina i ceramològica a Joaquim García, que massa hores has dedicat a resoldre'm dubtes, com també a Carme Puerta i Francesc Clariana, que m'heu estat de gran ajuda (i no només per l'argentonina). Per la part vallesana o administrativa a Joaquim Folch, facilitant-me l'accés allà on no podia arribar pels meus propis medis. I, més aviat, per la granollerina, a Cinta Cantarell, que més d'un favor m'has fet. Per la part planimètrica a Lluís Sant, per l'elaboració d'algunes plantes imprescindibles en aquest treball, i Josep Maria Puche, pel teu guiatge i consells en el món de les polilínies. I ja que encetem la part tarragonina, he de fer esment a la contribució en molts camps, de Jordi López, Carme Belarte, Joaquin Ruiz de Arbulo, Diana Gorostidi, Piero Berni, Cèsar Carreras, Ana Gutiérrez i Aureli Àlvarez, que no

heu dubtat en donar-me un (i més) cops de mà i demés facilitats. Gràcies a tots per haver deixat i acceptat sempre que vos maregés de totes les formes possibles.

I com no. Als que més vos he donat la tabarra. A na Pilar, que sense tu el meu periple barceloní no hagués estat el mateix i has hagut d'aguantar estoicament cada cop que xerrava de la tesi (una part és teva). A na Núria (dels ploms- dels ibers del nord), a Ana (de la decoració- de *Barcino*) i Ignasi (del Gis- de *Tarraco*), per haver compartit els meus primers anys tarragonins (i tots els posteriors) de la millor manera possible i ser també una part molt important d'aquesta tesi (vos ho heu ben guanyat!). Com també de la banda icaquenca i romana a na Rosa (de Clunia) i Cira (dels Prineus) i de la protohistòrica, a Meri (de l'aigua) i Pilar (dels espais de consum), per tot el que m'heu aportat (i especialment a nivell personal). I tornant a Barcelona, als meus amics de sempre "exiliats" (qualcun ja "repatriat") que heu fet que tots els anys a Catalunya tinguessin un bon regust mallorquí (imillorable!). Als meus companys de pis de la terra ferma, que també heu vist créixer i patit de ben a prop un tros d'aquest treball, especialment la de Vernet (una altra part també et correspon). A les amigues de sempre d'aquí- que mai vos vareu cansar de demanar-me quan tornaria- i a les meves amigues arqueòlogues d'allà- que ara sou també les que enyoro, perdona'm Cati però t'incloc aquí, i amb una abraçada ben forta per Isa i pel basc també. Moltes gràcies per tot, però sobretot, pels molts bons moments viscuts.

Per últim, el recolzament més important (i als que més m'estimo). A mon pare i ma mare, per haver-me ensenyat que amb esforç i treball tot surt i a afrontar les dificultats amb una actitud positiva. Sense el vostre suport no hagués pogut tirar endavant. I als meus germans, per haver-me aguantat tant de temps i fer la meva vida molt més divertida. Gràcies per haver estat sempre al meu costat i haver-ho fet possible. I també entre els meus propers, al meu pradí Tomeu, perquè a més de formar part d'aquest treball, si he pogut encarar el tema constructiu amb molta més il·lusió és gràcies a tu.

ÍNDEX

SUMMARY	13
1. INTRODUCCIÓ	
1.1. La tria del tema d'estudi: antecedents	17
1.2. Objectius	17
1.3. Material d'estudi i metodologia	18
1.4. Límits de la recerca	20
1.5. Breu context històric	21
2. CAN MASSOT	
2.1. Situació del jaciment: marc geogràfic i poblament	25
2.2. Història de les intervencions arqueològiques	29
2.3. L'assentament	34
2.3.1. L'emplaçament	34
2.3.2. Descripció de les estructures	36
2.4. Les restes materials: elements constructius, arquitectònics i decoratius	52
2.4.1. Paviments	52
2.4.2. Revestiment parietal	58
2.4.3. Columnes	60
2.4.4. Columneta	70
2.4.5. Antefixa	70
2.4.6. La porta de l'àmbit 1	71
2.4.6.1. Llindar	71
2.4.6.2. Element de serralleria	72
2.5. Tècniques i material constructiu	73
2.6. Aproximació a l'estructura de l'assentament	76
2.6.1. Reconstrucció planimètrica	76
2.6.2. Modulació	80
2.7. Aproximació funcional i planificació de l'assentament	83
2.7.1. Anàlisi funcional: <i>pars urbana</i>	83
2.7.2. Planificació, distribució i estructuració de l'edificació/ns	86
2.8. Economia	90
2.9. Anàlisi dels materials ceràmics	93
2.9.1. Fase 1	93
2.9.2. Fase 2	95
2.9.2.1. Sitja 1	96
2.9.2.2. Sitja 2	100
2.9.2.3. Anàlisi de les dues sitges	107
2.9.3. Altres contextos i materials documentats	110
2.9.3.1. Actuacions recents	110
2.9.3.2. Actuacions antigues	112
2.9.4. Contextualització de les fases cronològiques	113
2.9.5. Material ceràmic del Fons del Museu de Montmeló	115

2.9.5.1. Secà de l'Advocada	115
2.10. Conclusió	117
3. CAN ROSSELL	
3.1. Situació del jaciment: marc geogràfic	125
3.2. Història de les intervencions arqueològiques	127
3.3. L'assentament	128
3.3.1. L'emplaçament	128
3.3.2. Descripció de les estructures	129
3.4. Les restes materials: elements constructius, decoratius i de mobiliari	136
3.4.1. Paviments	136
3.4.2. Revestiment	137
3.4.3. Antefixes	138
3.4.4. Mobiliari: Peu de làmpada	142
3.4.5. Elements de serralleria	143
3.5. Tècniques i material constructiu	144
3.6. Aproximació a l'estructura de l'assentament	146
3.6.1. Reconstrucció planimètrica	146
3.6.2. Proposta planimètrica a partir de la modulació	149
3.6.3. Modulació	150
3.7. Aproximació funcional i planificació de l'assentament	153
3.7.1. Anàlisi funcional de les dependències	153
3.7.2. Planificació, distribució i estructuració de les edificacions	157
3.8. Economia	158
3.9. Anàlisi dels materials ceràmics	159
3.9.1. Excavació 1989	159
3.9.1.1. Fase 2	159
3.9.1.2. Fase 3	164
3.9.1.3. Fase 4	170
3.9.2. Anàlisi de les fases cronològiques	171
3.9.3. Materials de la Fundació Joan Pla i Gras (Llinars del Vallès)	179
3.9.3.1. Excavació de Joan Pla	181
3.9.3.2. Prospeccions de Joan Pla	181
3.9.3.3. Prospeccions 1989	182
3.9.3.4. Monedes	184
3.10. Caracterització de l'assentament	185
3.11. Conclusió	196
4. CAN SUARI	
4.1. Situació del jaciment: marc geogràfic i poblament	201
4.2. Història de les intervencions arqueològiques	215

4.3. L'assentament	216
4.3.1. Consideracions prèvies	216
4.3.2. L'emplaçament	217
4.3.3. Descripció i contextualització de les estructures	220
4.3.3.1. Estructures de la primera fase	220
4.3.3.2. Estructures de la primera o segona fase	223
4.3.3.2.1. Estructures negatives documentades als àmbits i al pati	223
4.3.3.2.2. Elements constructius documentats a l'interior i l'exterior de l'edificació	238
4.3.3.3. Estructures de la segona fase	245
4.3.3.4. Estructures de la tercera fase	258
4.3.3.5. Estructures situades a l'exterior de l'assentament: Fases 1,2 i 3	275
4.4. Les restes materials: elements constructius i agençaments interns	285
4.4.1. Paviments	286
4.4.2. Portes	287
4.4.3. Estructures de combustió: llars de foc, forns i estructures indeterminades	288
4.5. Tècniques i material constructiu	290
4.6. Modulació	301
4.7. Aproximació funcional i planificació de l'assentament	305
4.7.1. Anàlisi funcional de les dependències	305
4.7.1.1. Tercera fase	305
4.7.2. Planificació, distribució i estructuració de l'edificació	326
4.8. Economia	328
4.9. Anàlisi dels materials ceràmics	361
4.9.1. Fase 2	362
4.9.2. Fase 3	366
4.9.3. Fase 4	371
4.9.4. Estructures negatives	377
4.9.4.1. Estructures negatives documentades a l'interior del pati	377
4.9.4.2. Estructures negatives documentades a l'exterior de l'edificació	381
4.9.5. Contextualització de les fases cronològiques i dels precedents	394
4.10. Conclusió	408
5. CAN BALENÇÓ	
5.1. Situació del jaciment: marc geogràfic i poblament	417
5.2. Història de les intervencions arqueològiques	422
5.3. L'assentament	423
5.3.1. L'emplaçament	423
5.3.2. Descripció de les estructures	424
5.3.2.1. Estructures de la primera fase	424
5.3.2.2. Estructures de la segona fase	429
5.4. Les restes materials: elements constructius i agençaments interns	436
5.4.1. Paviments	436
5.4.2. Portes	437
5.4.3. Llars de foc	438

5.5. Tècniques i material constructiu	439
5.6. Modulació	443
5.7. Aproximació funcional i planificació de l'assentament	448
5.7.1. Anàlisi funcional de les dependències	448
5.7.1.1. Primera fase	448
5.7.1.2. Segona fase	459
5.7.2. Planificació, distribució i estructuració de l'edificació	477
5.8. Economia	478
5.9. Anàlisi dels materials ceràmics	482
5.9.1. Fase 1	483
5.9.2. Fase 2	484
5.9.3. Fase 2-3	489
5.9.4. Fase 3	493
5.9.5. Contextualització de les fases cronològiques: fundació i precedents	504
5.10. Conclusió	511
6. ESTABLIMENTS IBÈRICS I ROMANS: CARACTERITZACIÓ, CONTRASTACIÓ I INFLUÈNCIES CULTURALS	518
7. CONCLUSIONS (CATALÀ-ENGLISH)	541
8. BIBLIOGRAFIA	555

SUMMARY

Interest in rural settlement during the late Roman Republic has led to intense and prolific research in recent years. In particular, the archaeological research conducted in Catalonia in recent decades has added considerably to the existing information on rural settlements in this region during the late Roman Republic or the late Iberian Period, and in particular in the province of Barcelona, or as it was then known, Laietania. This geographical area and time period have provided a particularly high number of rural settlements with sufficient documentation and planimetric records to allow them to be studied in depth. This is due to the considerable number of sites in this area and in other Catalan provinces that in many instances have only been partially excavated or whose presence has been intimated solely from ceramic artefacts found on the surface.

Nevertheless, although there has been significant research interest in the region which during the Iberian period came to be known as Laietania and in specific zones within this region, it has generally focused on studying the landscape, and whereas there have been many general summaries regarding settlements from the late Roman Republic (and from Antiquity), few sites have been investigated in any depth. In the light of this, we aim to carry out an internal and exhaustive analysis of the rural settlements founded in Laietania between the 2nd century BC and the first half of the 1st century BC. To do so, we will focus on four case studies of settlements that appear to be both Iberian and Roman.

The present study has six chapters. The first chapter contains the introduction to the thesis, which describes our reasons for choosing this subject and the study's aims, materials and methodology, scope and historical context. The four following chapters focus on the settlements. For each one we describe the circumstances that led to its discovery and all the excavations that have been carried out there. We also analyse each site's surroundings (water sources, communications networks and nearby sites), buildings, material remains (elements relating to architecture, decoration and furniture), building techniques and materials, modulation, the function of their spaces/rooms, and the planning and structuring of the site and its economy. In some cases, these elements are complemented by or based on a planimetric reconstruction of the site or its buildings. At the same time we have studied the pottery artefacts to determine the chronological phases, we have investigated other decontextualized ceramic remains and we have also analysed other artefacts that are made with significant materials (principally metals). In addition to this, we have evaluated and discussed issues relating to their chronology. We have included our conclusions at the end of each chapter. The last chapter is dedicated to defining the features of the establishments that we have recorded and which highlight the different ways of conceiving a settlement and the cultural influences that can be observed. We not only look at the differences between Iberian and Roman settlements, but also at the differences among the Roman establishments in terms of their characteristics and functions.

What we have observed throughout this study is that internal analysis has helped us to identify the nature of the Iberian settlements but not that of the Roman ones partly because we have a more incomplete plan. In this regard, the starting point for our study is a settlement that we define as an atrium villa, both because of its type and the functions that we attribute to it, an interpretation that we have retained from the second case study after identifying it as a courtyard villa. It was not until the study was at an advanced stage that we had to reassess our interpretations. The results that we present increase the knowledge of three types of late Roman Republican habitations: those of the Iberians, which can be defined as rural settlements, those of the Romans, which we have identified as a Roman residence and a settlement related to a communications route.

1. INTRODUCCIÓ

1.1. La tria del tema d'estudi: antecedents

El punt de partida s'inicià arran de les intervencions arqueològiques desenvolupades en els últims anys a la vil·la romana de Can Massot (Montmeló, Vallès Oriental), en el marc dels convenis signats entre l'Ajuntament de Montmeló, la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica entre els anys 2007 i 2008, que tenien l'objectiu de valorar, delimitar i estudiar el jaciment, així com definir un programa d'actuacions futures destinades a la seva protecció i recuperació patrimonial. L'avinentesa entre les institucions es concretà en la realització de tres campanyes consecutives motivades tant per iniciativa pròpia com per les obres públiques que s'han vingut portant a terme. L'interès i rellevància de l'assentament que fou destapat per primer cop l'any 1959, es devia al fet que, amb una cronologia de finals del s.II aC representava un dels escassíssims exemples coneguts de vil·les baixrepublicanes de la península Ibèrica, i conseqüentment esdevenia un clar i primerenc exponent de l'ocupació romana en aquesta àrea geogràfica. És a partir de l'estudi del jaciment i dels resultats positius obtinguts que plantejàvem aquesta temàtica, especialment quina incidència hauria tingut la presència dels nouvinguts a la regió de la Laietània i com se manifestava aquest procés en els assentaments rurals ibèrics, si es reflectia continuïtat, canvis o ruptures, que en definitiva ens permetessin aprofundir en el coneixement d'aquest període.

1.2. Objectius

El treball de recerca es centra en l'estudi dels nous assentaments rurals implantats durant l'època tardo-republicana o l'ibèric final del territori que en època ibèrica havia esdevingut la Laietània. L'objectiu principal és caracteritzar els diferents tipus d'hàbitats rurals ibèrics i romans que se documenten, a partir de la seva anàlisi interna, veure com funcionen, quina és l'estructuració i distribució funcional dels espais, les activitats econòmiques i productives que s'hi desenvolupen, entre altres factors, una qüestió que constitueix el gran gruix del present treball. Aquest enfocament també requereix considerar el grau de resposta de la societat ibèrica davant la cultura romana, i viceversa, com ara, constatar si es produeix una transformació dels hàbitats rurals ibèrics davant d'un nou estímul o marc socioeconòmic que se vegi reflectit en la concepció de l'assentament o, per contra, si mantenen una estructura organitzativa intacta pròpia de l'ibèric ple. En aquest sentit es pretén veure si els establiments amb una seqüència cronoevolutiva prou àmplia presenten canvis significatius entre les diverses fases. A partir d'aquí es pretén realitzar una anàlisi comparativa entre els diferents tipus de jaciments i les dades obtingudes. Alhora, cal integrar tot aquest procés en un marc més ampli relacionat amb els canvis que se detecten en l'antic territori laietà i en definitiva en el seu degut context històric.

1.3. Material d'estudi i metodologia

La nostra primera recerca s'ha centrat en la tria dels jaciments mitjançant la consulta de les memòries d'excavació dipositades al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, tenint en compte dos criteris bàsics: que haguessin estat objecte d'una excavació seguint el mètode de registre Harris-Carandini (Harris,1991;Carandini,1997) i comptessin amb una planta força completa o bé parcial, però susceptible de ser estudiada. Per aquest motiu, hem obviat d'incloure altres jaciments que perfectament podien respondre a establiments rurals, dels quals únicament es coneixen algunes estructures muràries i/o negatives (siguin sitges, cubetes, etc.) i que no permeten una anàlisi més profunda. També s'han exclòs de l'estudi aquells jaciments amb memòries i publicacions presentades que encara estaven en fase d'estudi. O altres assentaments rurals, que tot i haver estat resultat d'alguna excavació arqueològica puntual i comptar amb estructures, les evidències disponibles sobre la seva adscripció cronològica no eren prou clarificadores. Així doncs, el resultat de la nostra consulta ha donat un total de quatre assentaments rurals situats a les actuals comarques del Maresme i Vallès Oriental. Els jaciments d'estudi són: can Massot ubicat al municipi Montmeló, can Rossell i can Suari al terme de Llinars del Vallès i can Balençó situat a Argentona.

Com ja hem assenyalat, l'objectiu principal de la nostra recerca es centra en la caracterització dels diferents tipus d'assentaments rurals de la Laietània des d'un enfocament intern. Per aquest motiu, dels jaciments per analitzar, s'ha realitzat un buidatge i una anàlisi exhaustiva de les memòries d'excavació i publicacions amb la finalitat d'extreure'n la màxima informació possible de l'assentament, considerant la seqüència evolutiva, l'organització i distribució interna, la funcionalitat dels àmbits, les tècniques i el material constructiu, la mètrica i modulació, els elements arquitectònics i decoratius i les activitats econòmiques que s'hi desenvolupen, tipus, volum i organització de la producció. Alhora, hem valorat l'entorn de cada jaciment, la situació topogràfica, l'accés als recursos naturals, a les vies de comunicació terrestres i la relació amb altres jaciments propers, ja siguin coneguts a partir de prospeccions, excavacions o de referències antigues.

Paral·lelament s'ha procedit a la revisió i estudi del material arqueològic, tant el ceràmic com altre material no vascular (elements metàl·lics, indústria òssia, terracotes, etc.) dipositat en els magatzems dels Museus o de les Fundacions. D'altra banda, els conjunts ceràmics s'han quantificat i representat estadísticament per fases cronològiques a partir del nombre de fragments (NFR) i el número mínim d'individus (NMI), permetent conèixer en cada cas el nombre de fragments reals dels diferents tipus de produccions i estimar el nombre mínim de recipients, aplicant la ponderació per 1 en aquest últim cas segons les directrius comunament acceptades i desenvolupades inicialment al jaciment de Lattes (Py,Adroher,1991,95-96). A la vegada s'han calculat els percentatges dels grups ceràmics tenint en compte el nombre total i la categoria (Py,Adroher,Feugère,1991). Val a dir però, que els tipus de recompte i la quantificació continua essent hores d'ara uns dels temes no

resolts i més criticats pels investigadors que es dediquen a la disciplina arqueològica, com també variades són les propostes i possibilitats respecte a l'aplicació d'altres mètodes estadístics. Davant la inexistència d'un consens sobre aquesta qüestió i essent conscients dels límits derivats dels comptatges emprats en el present treball (Orton,1975,30 i seg.;1991,137 i seg.;Peacock,Williams,1986,19 i seg.;Arcelin,Tuffreau,1998,entre d'altres), hem prioritzat el recompte mitjançant el NMI atès que ha esdevingut el principal sistema aplicat en els contextos ceràmics de la Península Ibèrica, França o Itàlia, i en concret, a la zona del nord-est peninsular, fet que facilita i permet la contrastació amb els conjunts d'altres assentaments, tant de l'àrea d'estudi com d'altres regions. L'anàlisi estadística de les diverses categories de produccions ceràmiques representades a les fases de cada un dels jaciments s'ha efectuat, sempre i quan, disposem d'un nombre significatiu de fragments a quantificar. Així doncs, en els casos en què el material ceràmic és relativament escàs, inferior a 30 individus, únicament s'ha procedit al seu comentari en l'apartat corresponent. Cal afegir que determinats conjunts tancats o altres conjunts que presenten dubtes sobre la seva adscripció cronològica a una fase concreta, a més del material sense context estratigràfic, s'han estudiat per separat.

Les dades obtingudes d'aquesta anàlisi s'han complementat amb el treball i elaboració de la documentació gràfica. Així, la caracterització de cada una de les fàcies de l'assentament ha anat acompanyada dels corresponents dibuixos del material arqueològic. En quant al tractament de la planimetria, s'ha procedit a digitalitzar les plantes de cada jaciment elaborades pels diferents equips d'arqueòlegs utilitzant el programa AutoCAD, amb un quatre finalitats. En primer lloc, per complementar o incorporar totes les restes documentades d'un mateix jaciment quan han estat documentades per distints investigadors, en segon lloc, per modificar o reconstruir la planta de cada fase cronològica, per altra part, per determinar el patró metrològic i la modulació, i per últim, per diferenciar els diversos espais funcionals sempre i quan ha estat possible.

Fig.1.1. Situació dels assentaments rurals estudiats (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya).

1.4. Límits de la recerca

La nostra recerca es veu immersa en un seguit de dificultats que des d'un bon principi han condicionat l'estudi. En primer lloc, en els últims anys la investigació arqueològica ha avançat considerablement en el coneixement de l'etapa baixrepublicana o l'ibèric final al nord-est peninsular, i especialment a l'àrea de la Laietània, incrementant les dades sobre el poblament dispers paral·lelament a la permanència o desmantellament dels poblats i l'establiment d'assentaments itàlics de diversa entitat. No obstant, qualsevol intent d'aproximació a una anàlisi interna dels hàbitats rurals s'adoleix de la manca de casos susceptibles de ser estudiats, a la vegada que en moltes ocasions, la parcialitat de les restes documentades no permet un coneixent íntegre de l'assentament incidint en qüestions bàsiques del nostre plantejament inicial, com ara, determinar la seva funcionalitat, les activitats econòmiques, etc. Una problemàtica que també esperem trobar als jaciments a estudiar, perquè tret d'un cas, la planta coneguda és parcial. Per aquest motiu les dades que puguem extreure de cada un són desiguals i subjectes als propis condicionats de l'excavació. De igual forma, la impossibilitat de poder estudiar o revisar *in situ* tots els jaciments, degut a què actualment es troben coberts, dificulta una major aproximació al seu coneixement. En

tercer lloc, la naturalesa del registre que estudiem es centra bàsicament en les restes materials, fet que es reflecteix a l'hora d'interpretar altres aspectes com puguin ser, entre d'altres, totes i cada una de les activitats desenvolupades a l'assentament, la condició social o els vincles de dependència dels seus ocupants o les relacions o vinculació amb altres jaciments propers no documentats o coneguts principalment per troballes superficials i restes aïllades. Per altra part, som conscients de què hem pres només una mostra molt reduïda i parcial dels hàbitats rurals d'època republicana i doncs, que la nostra contribució a l'aprofundiment i caracterització dels diferents tipus i formes d'ocupació implantades en el territori d'aquest moment, és certament limitada. Tot això, dificulta definir els tipus d'hàbitat rural d'època baixrepublicana.

1.5. Breu context històric

El desembarcament dels romans a Empúries l'any 218 aC amb motiu de la segona Guerra Púnica, suposarà l'inici de la conquesta romana de la península Ibèrica. Un domini que, un cop acabada la guerra, s'anirà consolidant lentament al llarg del s. II aC, en funció dels interessos dels nouvinguts. A l'inici del s. II aC, l'any 197 aC, Roma crea dues províncies romanes integrant el nord-est peninsular a la província Citerior que, per una banda, suposa un canvi en les relacions de les comunitats indígenes i les elits dirigents en refermar-se la seva dependència als pactes signats amb els comandants romans i, de l'altra, la imposició d'un seguit d'exaccions. Aquestes mesures acabaran desencadenant una rebel·lió ibèrica que, un cop sufocada l'any 195 aC, comportarà la destrucció o abandó d'alguns poblats ibèrics i la continuïtat d'altres, alguns dels quals mostraran signes evidents de creixement unes dècades posteriors. És a l'inici del s. II aC quan s'abandonen les necròpolis ibèriques i l'excedent cerealístic controlat anteriorment per les elits tot constituint una de les bases del seu poder, passa a ser gestionat o destinat en part als romans. Així, si bé s'amortitzen els camps de sitges de l'ibèric ple, alhora es detecta la presència de nous i grans sitjars vinculats als poblats en determinades zones del nord-est. Tot i aquestes actuacions, la primera etapa de l'ocupació al nord-est, final del s. III aC i primera meitat del s. II aC, és un context marcat per un component bàsicament militar, on es manté no sense canvis, l'estructuració territorial basada en *oppida* preeminents, siguin principals o secundaris, que funcionaran com a centres territorials en funció dels interessos i relacions amb Roma.

Un canvi d'aptitud es produirà durant la segona meitat del s. II aC. Per una banda i de forma més aviat puntual, s'implantaràn els primers establiments itàlics. Així a mitjan s. II aC serà a la Laietània litoral quan es constitueixi el conjunt de ca l'Arnau destinat a l'administració del territori, al costat del principal poblat laietà, Burriac, però serà a partir de l'últim terç/quart, un cop finalitzades les guerres celtibèriques i coincident amb un procés

d'intervenció de més gran abast, quan a l'interior laietà es detecti la presència de nous assentaments itàlics de diversa entitat, amb enclavaments estratègics on resideix i es representa el poder romà, ben exemplificats amb can Tacó, o altres establiments més reduïts que tipològicament segueixen el model d'una *domus/pars urbana* de les vil·les romanes, com can Massot o cal Martí. En paral·lel en aquesta implementació és precisament durant la penúltima dècada del s. II aC quan s'efectua una organització de la xarxa viària, tant de la via principal, la via Hercúlia, que resseguint la depressió Prelitoral enllaça amb Itàlia, com de vies secundàries i ben representada en aquesta regió mitjançant el camí que uneix l'Ausetània amb el Vallès. Pel que fa al poblament ibèric s'assistirà, per una banda, a un procés de creixement i vitalitat constructiva en determinats poblats que, encara que no deslligada del tot o en part continuista de l'etapa precedent, és ara quan es fa clarament evident. Per l'altra, a la desarticulació paulatina o a l'abandó definitiu d'altres poblats que havien continuat habitats durant la primera meitat del s. II aC. I, en tercer lloc, a una intensificació de l'hàbitat rural vinculat tant al fenomen d'urbanització com i especialment d'abandó dels *oppida*, que passaran a ocupar preferentment la plana i les vessants, on tot i continuar en part una tradició anterior suposarà un canvi important en les pautes del poblament de l'ibèric ple.

Aquest procés continuarà desenvolupant-se i reafirmant-se a l'entrar al s. I aC moment en què es produeix una clara reorganització territorial. Així és durant el primer terç del s. I aC quan es funden les dues principals ciutats de la costa laietana, *Baetulo* i *Iluro*. I és en aquest marc on comença a produir-se la integració definitiva dins l'òrbita romana. Encara que el punt d'inflexió vindrà un cop instaurat l'Imperi, quan August procedirà a una reorganització de la xarxa viària o a la fundació de la colònia de *Barcino*, i paral·lelament o poc temps després es constituïran altres entitats a l'interior laietà, marcant el final d'una etapa que suposa la fi dels poblats en alçada i, en l'àmbit rural, la consolidació de la vil·la com el sistema d'explotació principal del territori.

2. CAN MASSOT

Pendent de publicar

3. CAN ROSSELL

3.1. Situació del jaciment: marc geogràfic

L'assentament de can Rossell està situat a l'actual terme municipal de Llinars del Vallès (Vallès Oriental), al migdia i dintre del seu nucli urbà i a les proximitats del Mas Rossell (CR-P1). Es troba a la part alta de la vall del riu Mogent de la plana vallesana, en una terrassa fluvial i en un punt molt pròxim a la Serralada Litoral.

En referència als aspectes topogràfics, s'assenta en un terreny amb una lleugera pendent en direcció cap al SE i a uns 175 m sobre el nivell del mar. Està ubicat pròxim als cursos fluvials, a una distància aproximada de 450 m al riu Mogent que discorre pel sud, a uns 230 m de la riera de Giola per l'est i a uns 475 m per l'oest d'una altra riera de recorregut força limitat, que neix en el mateix municipi i desemboca en el Mogent (CR-P2).

Les interpretacions sobre la xarxa viària romana situen el pas de la via Hercúlea pel municipi de Llinars o pobles del voltant, encara que no sempre comptem amb un grau de precisió o detall suficient i necessari per reconèixer el seu recorregut. Hem de començar per Josep Estrada qui sempre defensà que can Rossell emplaçada al S de la calçada era la *mansio* de *Praetorio* mencionada als vasos de Vicarel·lo, que a la vegada corresponia a una vil·la republicana propietat d'algun governador o cap de l'administració romana, acomplint també una funció de vigilància, així com ho evidenciaria la seva proximitat a la Torrassa del Moro (1967,167,172;1969,16,22;1993,54-55). Altres autors estan d'acord amb la interpretació del pas de la via i la localització de la *mansio* en aquest municipi, però no es pronuncien en quant a la seva identificació amb Can Rossell (Pallí,1985,137,153). O bé, mentre hi han propostes d'itineraris que semblen passar per Llinars o en un lloc no gaire llunyà, defensen un emplaçament entre Llinars i Cardedeu (De Soto,2010,104,fig.57), a Cardedeu (Arias,1987,409), a la Roca (Almagro,Serra-Ràfols,Colominas,1945,170;Mayer,Rodà,1984,40;1997,118), o a Montmeló (Rodà,2009,203).

En el mateix sentit cal destacar la importància que se li ha atribuït a la regió pel pas d'altres vies secundàries. Cobra especial rellevància un itinerari que iniciant-se des de la via Hercúlea en entrar al municipi i resseguint els curs fluvial del Mogent connectava amb els actuals municipis de la Roca i Montmeló, punt a partir del qual seguint ara un tram del Besós conduïa fins a *Barcino*. Altre cop són els estudis de Josep Estrada que donen a conèixer aquest eix, on defensa que el seu recorregut passaria pel mig del jaciment (1955,17;1997,153;1998,206,fig.1). Frederic Pallí recull les interpretacions de J. Estrada i postula el naixement del camí en aquest indret, resseguint la riba dreta del riu Mogent, ara bé, no detalla per on passa exactament el seu traçat inicial i el seu possible creuament per l'assentament (1985,137,153,207)⁷⁸. Són Marc Mayer i Isabel Rodà qui precisament

---

⁷⁸ Per la descripció que fa de la via entenem que seria la mateixa que identificà Josep Estrada, estudiós en el qual es basa, però existeixen algunes variacions entre ambdues interpretacions, fet que fa perillós assimilar-les. De fet, desmarcant-se de Josep Estrada, esmenta clarament que la *mansio Praetorio* constitueix el punt de bifurcació de les dues vies (tant en la seva descripció com a la representació gràfica). I de les seves referències deduiríem que el punt d'encreuament no coincidiria amb les avingudes de Pau Casals i Comas Masferrer, sinó que es situaria més al sud. Precisament detalla que la

argumenten que l'itinerari Llinars-la Roca-Parets correspondria a l'antic traçat de la via Hercúlea i no a un camí secundari (1984,43;1997,118,120,fig.72). I més recentment Marta Flórez (2010) ha defensat el mateix però postulant l'eix Llinars-Montmeló, després d'estudiar la distribució del poblament republicà al voltant d'aquest traçat (veure també Cantarell,Ramal,2009;Oller,2012,275,fig.57). Respecte als passos interiors que des de Llinars podrien haver comunicat amb la depressió litoral, fins al moment s'ha considerat la freqüentació durant l'antiguitat del pas natural del coll de can Bordoï que enllaçava amb Dosrius (Estrada,1993,133-134;Zamora *et al.*,2001,207,fig.2,219). Una ruta que segons alguns autors remuntaria almenys fins a època ibèrica com ho evidenciaria la seva proximitat al Turó del Vent (Olesti,1995,252,pp.71), així com del pas del Coll, situat a ponent de l'anterior i més proper a la Torrassa del Moro (Olesti,1995,252,pp.72). En qualsevol cas, hi ha força consens en situar l'accés principal cap a la plana maresmenca a través del veí municipi de la Roca del Vallès (Estrada,Villaronga,1967,157,165,entre d'altres). Pel que fa al poblament durant l'ibèric ple i tardà ens remetem al capítol de can Suari on ha estat suficientment exposat (apartat 4.1).

Fig.3.1. Panoràmica del Municipi de Llinars al s.XIX. La masia situada a primera línia correspon al Mas Rossell (Fotografia cedida per Carles Pla).

---

via Hercúlea se desmarcaria del traçat de la carretera moderna que des de Vilalba Sasserra arriba a Llinars (a través de les avingudes Mas Bagà- Pau Casals), però desconeixem per on entra. Bé podria ser que l'identifiqués amb un camí d'entrada al municipi que seguint un traçat paral·lel al riu Mogent constituïa un eix principal fins a la primera del s. XX. Pel cas que ens interessa i partint de les seves referències, no sabem (o no hem sabut veure) si la via que mena cap a Montmeló, passaria pel mig de can Rossell o més al sud.

3.2. Història de la intervencions arqueològiques

La descoberta del jaciment es produí a la dècada dels 50 quan en el decurs d'un moviment de terres efectuat just al darrera del Mas Rossell aparegueren les restes d'uns murs. Davant del consentiment dels propietaris de la finca un aficionat local, Joan Pla i Gras, obrí una cala de reduïdes dimensions posant al descobert dos paraments d'un mateix àmbit associat a material arqueològic d'època tardorepublicana, entre el qual destacava una antefixa, que evidenciaven la presència d'un assentament de certa envergadura. Aquest fet propiciaria el seguiment de totes les actuacions destinades a la urbanització dels voltants de la masia que es succeïren en els anys posteriors⁷⁹ donant com a resultat la troballa de tres àmbits sencers oberts a un espai descobert i restes molt parcials d'uns altres murs que possiblement correspondrien a altres dependències (CR-P3). Cal esmentar que la pròpia dinàmica de les obres condicionaria la tasca de documentació de Joan Pla, limitant-se a dibuixar les noves estructures i a recollir el material arqueològic que aflorava com a conseqüència de les diverses remocions de terres. Així doncs, no disposem de cap descripció dels àmbits, ni d'altres referències més detallades que permetin interpretar les característiques o funcionalitat, alhora que conèixer el material arqueològic que aparegué a cada dependència o sector. De fet, si exceptuem la primera intervenció, efectuada al darrera de la Masia, i la supervisió de les obres al solar de la Casa Júlia, de les quals disposem d'una relació detallada del material documentat, la ceràmica recollida durant les demés actuacions només en comptades ocasions serien referenciades amb el lloc de procedència (Can Gaixa, Can Mingoi, Cruïlla de carrers), mentre que a la resta se li atribuï el nom genèric del jaciment (Can Rossell). Per una altra part, Joan Pla recollí un nombre considerable de monedes ibèriques, alt i baix imperials, així com de cronologies més modernes que anaven apareixent en els camps de cultius propers, algunes de les quals, no sabem quines, s'haurien trobat a la part baixa de l'illa on es situava la Casa Júlia (CR-P3).

Les notícies publicades referents a les troballes de Joan Pla són també força escadusseres. Seria Josep Estrada qui donaria a conèixer el jaciment quan a un estudi centrat en els vestigis arqueològics descoberts a Granollers i als municipis propers mencionava la presència de ceràmica campaniana, ibèrica pintada i ceràmica "gruesa"⁸⁰ romana als voltants de can Rossell (1955,17). Per la seva banda Josep M. Salrach li dedicà unes breus línies en pronunciar el pregó de la Festa Major de Llinars a l'any 1987, referint-se a les monedes romanes trobades pels pagesos que llauraven les terres dels voltants, i també a la presència de *tegulae*, àmfora i una antefixa procedent de l'excavació que Josep Plà efectuà a mitjans dels 50. A la vegada al·ludia a l'aparició d'un nivell de *tegulae* documentat

⁷⁹ Desconeixem els anys exactes en què es produïren aquestes noves troballes, encara que la fotografia aèria corresponent al vol del 1967 i la documentació cartogràfica del 1977 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya ens ha permès constatar que seria durant aquesta dècada quan es procedí a la urbanització de les dues parcel·les de l'illa situada just al damunt del Mas Rossell. Per contra, no tenim cap referència de les estructures localitzades en el subsòl de l'escola Damià Mateu, però a partir del croquis de Joan Pla podem intuir, si més no considerar, que també s'haurien descobert en un període cronològic similar.

⁸⁰ En línies precedents sembla desprendre's que Josep Estrada anomena ceràmica "gruesa" a les teules, *dolia* i àmfors (Estrada,1955,16).

gairebé en tota l'extensió destapada al construir una casa al costat de can Mingoi a començaments dels 60 (1988,7).

Posteriorment, a l'any 1989, la construcció de tres habitatges unifamiliars a un solar situat al darrera de la masia propiciaren la realització d'un seguit d'actuacions arqueològiques amb l'objectiu de constatar o descartar la continuació del jaciment en aquest sector. En primer lloc es procedí a una prospecció mitjançant l'obertura de quatre sondejos supervisada per Lurdes Burés. Els resultats positius obtinguts permeteren la posterior excavació en extensió sota la direcció d'Eulàlia Barrasetas i Eduard Sánchez posant al descobert part de les estructures localitzades per Joan Pla i altres de noves en una superfície d'uns 300m² (CR-P3), que foren publicades en dos articles (Sánchez,1993,285;Barrasetas, Olivares,Sánchez,1997,5-12).

L'última actuació es porta a terme l'any 1992, aquest cop supeditada a la supervisió de la construcció del pilotatge de les vivendes al solar on s'havia efectuat l'excavació, per tal d'evitar que afectés al jaciment i donant resultats nuls en quant a la troballa de noves restes arqueològiques.

3.3. L'assentament

3.3.1. L'emplaçament

Les troballes realitzades fins al moment han permès conèixer que l'assentament ocuparia una àrea força extensa, compresa entre els carrers de Barcelona per la banda E, Badalona per l'O, Doctor Fleming pel N i Bonavista pel S (CR-P1;CR-P3). Les restes estructurals baixrepublicanes però, es documenten a les tres illes de cases situades entre els carrers de Barcelona i Frederic Marès, estenent-se també per sota d'aquest últim, tram a partir del qual només ha aparegut ceràmica d'època tardorepublicana i puntualment altimperial. Tanmateix és força probable que els elements numismàtics dels segles I-III dC localitzats a les proximitats (no sabem exactament a on) ens estigui evidenciant la presència d'un altre jaciment proper del qual encara no s'ha documentat cap resta constructiva, que perduraria almenys fins al baiximperi. Molt possiblement calgui buscar-lo en un altre indret separat a una certa distància de can Rossell, atesa l'escassa representativitat de la ceràmica altimperial recuperada en totes les intervencions que s'han vingut desenvolupant. En tot cas, el pas de la via republicana per aquest sector hauria afavorit una freqüentació en cronologies més tardanes i ben evidenciada per la troballa d'una tomba altimperial al sud de l'establiment.

L'assentament consta de dues edificacions separades per un camí d'accés que segueixen una orientació NE/SO condicionada per la pròpia orografia natural (CR-P4). La seva ubicació en una terrassa fluvial lleugerament en pendent hauria condicionat la disposició de les construccions en diferents nivells amb una direcció O-E, on la cota de circulació dels àmbits 2 i 3 era 0'50 m superior respecte el pati i les dependències 4, 5 i 6. A la vegada presentava un desnivell del terreny en sentit N-S que augmentava progressivament des de l'àmbit 8 del primer cos fins al camí d'accés i continuava fins a la segona edificació.

La seva ubicació respon, per una banda, a la proximitat als cursos fluvials, ocupant una posició força central respecte a les dues rieres i al riu Mogent i, per l'altre, des del punt de vista estratègic i considerant les diferents propostes formulades pels estudiosos, aquest emplaçament hauria esdevingut idoni atesa la proximitat de les vies de comunicació. A falta d'un consens sobre el traçat originari de la via Hercúlea i de la seva identificació o no amb el camí secundari Llinars-Montmeló de Josep Estrada o amb altres propostes més recents, es fa difícil considerar a quina distància es trobaria de can Rossell, atès que les interpretacions varien segons quins autors preguem de referència. En qualsevol cas, tot i que no sempre comptem amb un grau de detall prou precís que ens permeti considerar amb prou exactitud els traçats, d'aquests estudis es pot desprendre una distància màxima inferior als 350m ja passi pel nord⁸¹ o pel sud⁸² de can Rossell (Estrada,Villaronga,1967,157,L.3;Estrada,1993, 133-134;Mayer,Rodà,1984,43;1997,120,fig.72;Pallí,1985,207,fig.9;Arias,1987,409;DeSoto, 2010,104,fig.57;FlórezPalet,2010,162,fig10). I també la possibilitat de què la via republicana passi pel bell mig del jaciment (Estrada,1997,153;1998,206). Pel que fa als passos que comuniquen amb la zona costanera, es troba a una distància aproximada d'uns 200 m a l'oest del pas que mena cap el coll de can Bordoi⁸³, enllaçant amb l'accés des de la Roca, molt més allunyat, en el punt on la riera penetra a Argentona i a partir d'aquí seguint el seu curs s'arriba a la plana litoral (Estrada,1993,133-134).

3.3.2. Descripció de les estructures

Durant l'actuació arqueològica de l'any 1989 s'identificà un camí d'accés i un seguit d'àmbits, amb un mínim de cinc i un màxim de deu unitats, de les quals totes tret d'una formaven part d'un mateix recinte estructurat a partir d'un pati central, que juntament amb les restes documentades entre els anys 50 i 70 feien palès l'existència d'un assentament conformat per dues edificacions ortogonals que seguien la mateixa orientació (CR-P4). El conjunt que ens ha arribat hauria estat parcialment remodelat temps després de la seva fundació, obres que en la nostra opinió s'haurien concretat als àmbits 5 i 6.

⁸¹ El pas més al nord correspondria aproximadament amb l'avinguda Pau Casals en el punt d'encreuament amb l'avinguda Comas i Masferrer (o riera de Giola).

⁸² Passaria pel nord del riu Mogent, resseguint el seu curs.

⁸³ Aquest camí actualment correspon a l'avinguda de Comas i Masferrer, per on passa la riera de Giola, situada a escassos metres del jaciment i connecta amb la carretera que des de Llinars es dirigeix a Dosrius.

El **camí** d'accés amb uns 6 m d'amplada separava les dues edificacions i sense presentar cap preparació el nivell de circulació el constituïa el propi sòl geològic. El seu nivell d'amortització en pendent cap al centre a banda i banda aportà fragments de tègula que, si bé, podrien indicar la presència d'un porticat en alguns trams, la poca superfície destapada no evidencià cap basament de columna o forat de pal que ratifiqués aquesta interpretació. Tanmateix, més aviat, semblen ser el resultat de l'enderroc de les dependències que limiten amb els murs de façana.

Fig.3.2 i 3.3. Vista del camí d'accés entre les dues façanes dels edificis, cobert pel nivell d'amortització (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

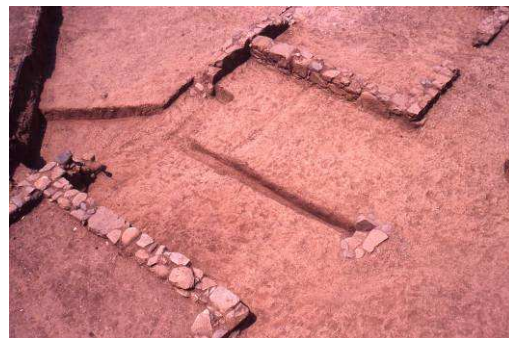

Fig.3.4 i 3.5. A l'esquerra, detall de l'abocament de cendres i runes que farcién un retall efectuat posteriorment a l'abandó de l'establiment i tallava al nivell d'amortització format a partir de l'enderroc de les edificacions adjacents. A la dreta, porta d'entrada i únic punt del camí on es profunditzà fins a assolir el sòl geològic (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

El **primer cos** (CR-P4) el formen un màxim de nou dependències distribuïdes al voltant d'un pati obert, encara que en ocasions la parcialitat dels vestigis destapats impossibilita identificar si totes correspondrien a àmbits. L'accés principal al recinte ve definit per una porta de doble fulla amb una obertura d'uns 2'50 m de llum que permet el pas dels carruatges. D'aquí es recuperaren diversos elements de ferro relacionats amb el sistema d'engranatge de la porta. L'entrada donava pas a un corredor cobert amb una teulada, evidenciada per la gran quantitat de *tegulae* i *imbrices* documentats en aquest tram. A la dependència annexa per la banda de llevant una segona porta de dimensions més reduïdes amb gairebé 1m d'amplada permetia igualment l'entrada dels vianants.

El **pati** ocupa l'espai central de l'edificació al qual s'hi accedia directament des de la porta principal i funcionava com a nucli distribuïdor de les dependències, encara que no totes

hi comuniquen directament. En aquest sector el nivell d'ús era el propi sòl geològic, atès que en tota l'àrea excavada no es documentà cap tipus de pavimentació o terres aportades per anivellar el terreny. L'evacuació de les aigües pluvials s'efectuaria a través d'una claveguera construïda en una rasa de 20 m de fondària que discorria pel centre del corredor en pendent cap al camí. El tram inicial està delimitat per tres pedres de mitjanes dimensions que recolzaven a sobre d'una altre pedra col·locada al fons de la rasa formant així una mena de calaix i on aparegué un filtre de plom *in situ*. La part superior d'aquesta peça estava travessada per claus i deuria d'anar fixada a una estructura de fusta, impedit així l'escolament de la brutícia i facilitant el seu sanejament. El seu perfil en U juntament al fet que únicament es documentés el negatiu de la rasa, sense cap evidència del revestiment interior o de la coberta, porta a plantejar que aquesta última podria ser de fusta. Està excavada en el sòl geològic i atesa la seva ubicació enmig de la porta d'entrada la coberta deuria d'anar arran de paviment, essent el seu punt inicial l'únic que estaria al descobert per permetre així l'evacuació de les aigües pluvials i possiblement altres de residuals.

Fig.3.6 i 3.7. Vistes generals de la primera edificació (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

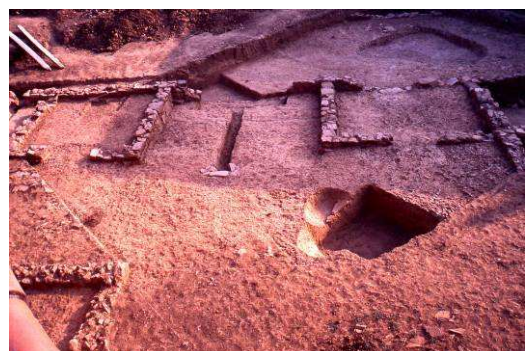

Fig.3.8 i 3.9. Detall de la porta d'entrada amb l'enderroc de la coberta. Vista del pati, al tram inferior es pot apreciar el nivell d'amortització i al tram superior el sòl d'ocupació (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

Al costat esquerra de la porta d'entrada s'intueixen un màxim de quatre àmbits, dos dels quals només han pogut ésser resseguits molt parcialment, situats a una cota superior respecte el conjunt dret. De l'**àmbit 1** tan sols es destapà la cantonada SE i, per tant, no sabem si ben bé correspondria a un recinte tancat o a un espai sense construccions. Tampoc coneixem el seu nivell de circulació. L'**àmbit 2** amb una amplada de 4'65 m i una llargada

desconeguda disposava d'un paviment d'*opus signinum* molt malmès que únicament es conservava pel costat SO. L'entrada estaria situada a la banda E, així com ho evidenciaria la presència d'un pas entre els murs que limiten els àmbits 3 i 9, donant a conèixer una llargada mínima de la mateixa d'uns 5 m i força superior a qualsevol de les estances documentades fins al moment. La particularitat d'aquest recinte és que per sota del sòl discorria una canal en sentit N-S i pendent cap al carrer que travessava el mur meridional mitjançant una obertura circular revocada amb morter de calç i material constructiu⁸⁴. La seva rasa tenia forma cònca, anava protegida amb pedres i en el seu interior també es recuperà un filtre de plom. No quedava cap vestigi de la conducció, fet que fa pensar que en aquest cas, i atenent-nos a les característiques descrites, estaria feta de plom o ceràmica.

L'**àmbit 3** amb una planta quadrada d'uns 10'15 m² es troba situat entre la porta principal i l'estança 2, comunica amb el pati mitjançant un llindar d'1'29 m d'amplada i té com a nivell d'ús el mateix terreny natural. No disposa de cap més agençament intern. De l'última dependència localitzada a la zona de ponent d'aquest cos, **àmbit 9**, només s'ha documentat la seva cantonada SE, donant a conèixer unes dimensions mínimes de 2m de longitud per 4'30m d'amplada, fet que impossibilita copsar les seves característiques. La presència d'un enderroc de tègula a l'espai situat entre aquests dos àmbits, 3 i 9, podrien fer pensar que correspondria a un espai cobert. Per una altra part, cal tenir en compte que així com sembla desprendre's dels croquis de Joan Pla, aquests àmbits molt possiblement haurien estat parcialment destapats durant alguna de les seves actuacions.

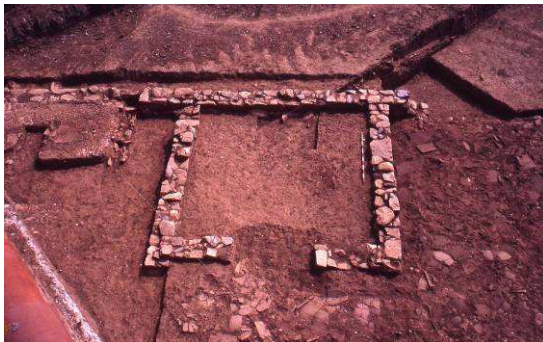

Fig.3.10 i 3.11. A la dreta, àmbit 3 i a l'esquerra àmbit 2 (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

El bloc dret de l'edificació ve definit per un mínim de tres àmbits ben delimitats i dues altres possibles dependències força dubtoses. La seva construcció s'adapta a l'orografia amb una disposició esgraonada en sentit O-E i S-N. L'**àmbit 4** és un espai quadrangular d'una àrea d'11'90m² que limita amb l'entrada principal. Té un llindar de pedra d' 1 m de llum que comunica directament amb el camí d'accés, tot indicant que correspon a una

⁸⁴ Eduard Sánchez i Eulàlia Barrasetas plantejaren la possibilitat que el revocat de morter de calç al parament exterior del mur podria ser resultat d'una reparació del desguàs i que tant aquest com la pavimentació de *signinum* podrien correspondre a una reforma de l'àmbit (Barrasetas *et al.*,1997,10,11). En aquest sentit i com han assenyalat, tot i que aquest revocat que certament no deixa de ser un afegit, pugui obeir a una reparació del desguàs i no a un reforç en el punt de contacte amb la conducció, hem considerat que tant la canal com el paviment foren realitzats en fer l'edificació. L'estratigrafia enregistrada a l'àmbit tampoc ha donat cap evidència que permeti ratificar una reforma.

entrada secundària de l'assentament. Mentre que una segona porta de la mateixa amplada enfrontada permet el pas al pati interior. El propi sòl geològic hauria funcionat com a nivell d'ús de l'estança.

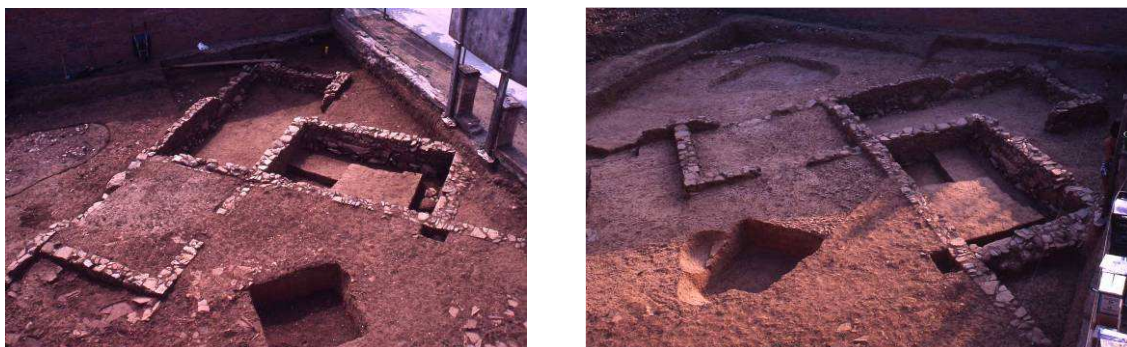

Fig.3.12 i 3.13. Vistes del bloc dret (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

L'àmbit 5 té una planta rectangular d'uns 20'25 m² i, juntament amb l'àmbit 2, correspon a la cambra de majors dimensions documentada fins al moment. Fou remodelada conjuntament amb l'àmbit 6, però desconeixem si això comportà una modificació del traçat original. Aquesta última lectura es desprendria del fet que la seva paret mitgera (i l'envà est) tallaven a uns abocaments dipositats per pujar la cota de circulació que estaven formats per runa i altres deixalles, mateixos estrats que, d'altra banda, es lliuraven al mur de façana. En qualsevol cas, no ha estat possible documentar amb prou claredat cap afegit ni res que pogués indicar una rectificació de la seva estructura⁸⁵. Pel que fa a les característiques de la dependència disposa d'un paviment de terra batuda realitzat amb argila i pedra petita o esmicolada que s'assenta sobre els esmentats anivellaments aportats per tal d'eleva el sòl d'ocupació fins a assolir una cota similar a l'estança 4. L'entrada d'1'85 m de llum es situa a septentrió i permetria l'accés a un possible espai descobert. Cal assenyalar que en aquest

⁸⁵ Cal dir que si bé inicialment Eulàlia Barrasetas i Eduard Sánchez interpretaren aquests abocaments fruit d'una reforma (1989,21-23), en treballs posteriors aquesta hipòtesi fou replantejada i es consideraren com uns terraplenaments previs a l'edificació destinats a condicionar el terreny precisament a l'àrea que presentava major desnivell (1997,10). Una lectura del tot versemblant, i més tenint en compte que aquests nivells es lliurarien a les fonamentacions definides per un parament molt irregular. Per la nostra part hem seguit la primera proposta ateses les característiques de la seva composició, ja que contenien abundant material constructiu (*tegulae*, *imbrices* i còdols), carbons, restes faunístiques i material ceràmic, a més d'altres elements metàl·lics i numismàtics, diferint així de la resta de l'estratigrafia i que hem optat per entendre com a resultat d'una remodelació. Fet que tampoc implica que no puguin ser uns estrats formats amb la runa que resultaria del procés de construcció de l'assentament. D'altra banda, val a dir que el nivell inferior dels terraplenaments, UE 25, s'estenia des de l'àmbit 6 fins aproximadament a l'alçada del brancal oest de la porta d'entrada de l'àmbit 5. A partir d'aquest punt l'estratigrafia era molt més neta. Alhora s'ha pogut constatar que la paret mitgera dels àmbits 5 i 7 presentava un treball molt acurat, amb pedres ben escairades, en el parament interior de l'àmbit 7, diferenciant-se així dels demés paraments molt més irregulars. Desconeixem si seria resultat d'una obra posterior on originàriament el tancament est de l'àmbit 7 enllacés amb el mur de façana de l'edificació, ocupant aquest tram de l'àmbit 5 i posteriorment fos desmuntat. Tanmateix, ni podem observar amb prou detall la cara vista del mateix mur que dona a l'àmbit 5 i si de cas, caldria entendre els terraplenaments com una obra general a tot l'àmbit 5. Com tampoc ha estat possible observar clarament cap canvi aparent o refacció en el mur de façana, que presenta una fonamentació molt més irregular gairebé al llarg de tot el seu lleng. Al mateix temps la configuració general de l'assentament, on tots els àmbits que limiten amb el mur de façana tenen la mateixa llargària, fan pensar en última instància que l'àmbit 5 assoliria aquestes dimensions ja des de la fase fundacional. Així doncs, tot i que aquests anivellaments podrien perfectament obeir al moment fundacional i, per tant, sigui aquesta la proposta més plausible (Barrasetas *et al.*,1997,10), al presentar-nos certs dubtes i ser en definitiva els que ens daten la fundació, hem optat per considerar-los fruit d'una remodelació.

punt es plantejà la possible existència d'una nova dependència (àmbit 10), però degut a què en tot el tram destapat no fou localitzat cap altre estructura que permetés identificar-la, si més no, alguna evidència negativa que donés a entendre la presència d'una habitació annexa, l'hem interpretat com una àrea descoberta o sense construccions.

L'**àmbit 6** es coneix molt parcialment perquè es ficava per sota la fonamentació de les cases actuals. En aquest cas es va poder resseguir el mur de façana de l'edificació, que continuava a una alçada més baixa, i destapar el paviment de terra batuda en una extensió d'1 m aproximadament, que indicaria l'amplada mínima de l'estança situada més al llevant de l'àrea d'excavació. No obstant en el tram excavat, no es documentà el mur de tancament septentrional, ni tampoc queda clara la presència d'un llindar en aquest punt, fet que vendria a explicar l'absència del parament. La interpretació com a pas també contrastaria amb la seva situació anòmala respecte als demés accessos de l'edificació clarament identificats, encara que això no és una raó de pes si tenim en compte la varietat de solucions constructives que se poden donar a un mateix assentament. Tanmateix la poca superfície destapada no permet discernir amb prou seguretat si realment correspon a una dependència o un altre zona descoberta, problemàtica que se'ns torna a presentar quan considerem l'àmbit 1.

L'**àmbit 7** presenta una planta rectangular d' 11 m². Es desconeix la seva entrada, però cal no descartar un accés des del pati a través del mur de ponent. De fet, també es podria arribar a pensar en l'existència d'una entrada alçada a la qual s'accedís mitjançant un graonat. O bé, i malgrat no s'hagi pogut apreciar, que el pas es tapiés posteriorment a la inutilització de l'assentament. El seu nivell d'ús torna a ser el sòl geològic i està situat a una cota un poc més alta respecte a les segones pavimentacions dels àmbits 5 i 6. D'altra banda, la troballa de la darrera filada d'un mur d'uns 0'45 m d'amplada adossat a la part inferior de la fonamentació de la paret N, realitzat amb pedra de grans dimensions i similar a la utilitzada en la construcció de la filada inferior de la cimentació d'aquesta última, portà a considerar que l'estança s'hauria reformat amb l'objectiu d'ampliar les seves dimensions (Barrasetas *et al.*,1997,10). Com vèiem en la descripció de l'àmbit 5, és possible que fos reformat, però ens manquen indicis prou consistents. I en aquest cas concret, més que ser el resultat d'una ampliació fent retrocedir la paret septentrional uns pocs centímetres més enllà, pot ser caldria veure-ho com una mena de contrafort del tancament septentrional que amb un gruix d'entre 0'65 i 0'70 m supera amb escreix l'amplada de qualsevol mur documentat. Tanmateix, ni les evidències permeten apuntar l'existència d'un segon pis a l'àmbit 7 (però sí descarten la identificació d'un paviment sobrealçat), ni tampoc el poc tram destapat de l'espai adjacent, possible àmbit 8, possibiliten fins al moment interpretar-lo com un reforç per a pal·liar la potència exercida per la pendent del terreny, la qual resseguia a una cota molt semblant. Ara bé, certament en sòl geològic porta una pendent acusada des de l'àmbit 8 fins al camí.

D'aquest últim espai, **àmbit 8**, s'excavà una extensió molt reduïda, uns 1'75m d'amplada per 2m de llargada màxima, documentant únicament la continuació del tancament

perimetral del pati, fet que impossibilita intuir si realment correspondria a una nova dependència. Com hem assenyalat, la cota del sòl d'ocupació era força similar a l'àmbit 7.

Fig.3.14 i 3.15. Imatges de l'àmbit 7. Vista general i detall de la filada de pedres al costat del tancament de septentrió, utilitzades també en les fonamentacions dels murs (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

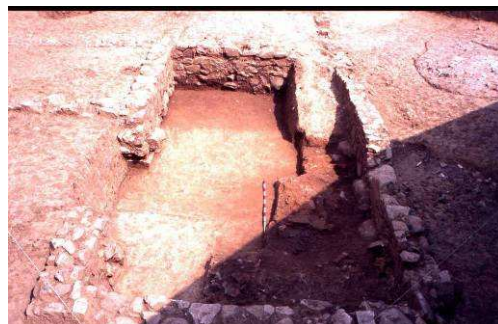

Fig.3.16 i 3.17. A l'esquerra, àmbit 7, detall del tancament de migdia/paret mitgera amb l'àmbit 5 on es pot apreciar el treball acurat de la cara vista de les pedres que el diferencia clarament dels altres paraments molt més irregulars. A la dreta, àmbit 5, detall dels anivellaments aportats en fer la reforma (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

En últim lloc, cal esmentar les troballes efectuades per Joan Pla a l'illa superior del carrer Josep Argila. Es tracta de dos murs destapats en el pati de l'escola Damià Mateu i a la vorera del carrer, dels quals tenim molt poques referències que ens permetin situar-los amb prou precisió i on la proposta reconstructiva que hem realitzat és més aviat aproximativa. El primer, que amb una direcció NO/SE es disposa en sentit perpendicular al mur de façana de l'edificació, fou resseguit en els dos trams intervinguts i podria correspondre al mur perimetral pel costat de llevant. El segon mur, discorre paral·lelament a la façana enllaçant amb l'anterior tancament. Desconeixem quina relació tindria amb el bloc dret de l'edificació, és a dir, si obeiria al seu límit septentrional, o bé, respondria a una nova dependència adjacent o separada de la resta del conjunt.

La **segona edificació** (CR-P4) es troba situada al sud del camí i a diferència del primer cos disposem de molt poques dades que ens permetin interpretar-la. L'any 1989 s'excavà l'únic tram de façana conegut fins al moment, **àmbit 11**, de la qual només fou possible resseguir una llargada de 3'85 m perquè continuava fora dels límits de l'excavació. Tanmateix, això no impedí que s'identifiqués com una edificació independent. Per la seva

part Joan Pla documentà tres o quatre dependències situades al bloc meridional de l'assentament, àmbits 12 a 15. En aquest sentit, sembla intuir-se una edificació amb un seguit d'estances estructurades al voltant d'un espai central, definint-se, ara sí, com un pati de morfologia quadrangular o rectangular, almenys pel costat encarat als tres àmbits annexes. Pel que respecta als àmbits 11⁸⁶ i 12 no comptem amb prou indicis per a identificar-los com a tals, és a dir, podrien correspondre també als propis límits/murs perimetrals del recinte. Malauradament, tret de l'àmbit 12, ens manca qualsevol tipus de descripció per a considerar la funcionalitat o naturalesa d'aquest conjunt.

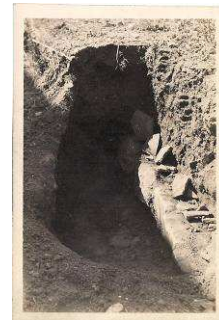

Fig.3.18 i 3.19. A l'esquerra àmbit 11 i a la dreta excavació de Joan Pla a l'àmbit 12 (Fotografies cedides per Eduard Sánchez i Carles Pla).

3.4. Les restes materials: elements constructius, decoratius i de mobiliari

3.4.1. Paviments

La majoria dels àmbits disposaven d'un paviment de terra. En primer lloc, el propi sòl geològic hauria funcionat com a nivell d'ús d'algunes de les estances destapades, àmbits 3, 4, 7 i 8 i el pati. D'altra banda, a les dependències 5 i 6 es detectà una aportació de terres per a pal·liar el desnivell del terreny i fruit d'una reforma, a sobre dels quals recolzava el paviment. Aquest es caracteritzava per ser un nivell amb una superfície totalment plana format per diferents capes d'argila i pedra de petites dimensions o grava. De la resta d'estances, possible àmbit 1 i àmbits 9 i 11, es desconeix el tipus de pavimentació que presentarien pel fet que es documentaven a fora dels límits de l'àrea d'actuació.

El segon tipus representat és l'*opus signinum*⁸⁷ que pavimentava l'àmbit 2. Les seves característiques fan pensar més aviat amb un ambient de treball, donat que la seva

⁸⁶ Totes les pedres documentades en el que podria definir-se com l'interior de l'àmbit 11 foren interpretades com el nivell d'enderroc. Conseqüentment així hauríem de considerar l'arrencament de pedres que s'observen en ambdós límits de l'àrea intervinguda.

⁸⁷ Alguns estudiosos l'identificaren com un mosaic d'*opus signinum* (Estrada,1955,16,21) i posteriorment en altres treballs és citat únicament com a mosaic (Estrada,1993,59;Barral,1978,150). No obstant, cap dels fragments de *signina* documentats per en Joan Pla tenen tessel·les.

superfície està realitzada a partir de fragments ceràmics de talla completament irregular, disposats sense cap ordre i molts junts entre ells, que semblen obeir a una finalitat funcional i no pas decorativa. Tanmateix som conscients que això no és un factor determinat per interpretar l'ús d'un determinat tipus de sòl, ja que indistintament es documenten en ambients domèstics. Apart d'aquesta qüestió sobre la qual incidirem més endavant, cal esmentar que molt possiblement aquest àmbit fos parcialment destapat durant una de les actuacions de Joan Pla i d'on recuperà alguns fragments de *signinum* actualment dipositats a la Fundació que porta el seu nom. De característiques similars als anteriors, s'ha pogut observar la presència de concrecions de tonalitat negrosa a sobre de la seva superfície, on cal no descartar que tingués relació amb les tasques que s'hi portarien a terme. El material utilitzat en la seva confecció es redueix a l'àmfora itàlica que és majoritària i en menor proporció a la ceràmica ibèrica. Presenta un gruix d'uns 8 cm i el seu *statumen* està realitzat amb còdols de petites dimensions que recolzen a sobre del terreny natural d'argila.

Fig.3.20. Paviment d'*opus signinum* recuperat d'una de les intervencions de Joan Pla. A la imatge de la dreta es pot observar en detall la seva superfície.

3.4.2. Revestiment

El coneixement que puguem tenir sobre el tipus de revestiment utilitzat en els acabats de les parets és molt precari, donat que no s'han documentat *in situ* i les úniques evidències provenen dels nivells d'enderroc.

En primer lloc a l'àmbit 3 es localitzà un nivell format per restes d'arrebossat de calç i teules caigudes del sostre, el qual únicament s'havia conservat al costat de la paret mitgera amb l'àmbit 2, que possiblement anés destinat al revestiment de les parets. Precisament i encara que no puguem descartar altres usos, el fet que aquests fragments es documentessin al costat i no a sota de l'enderroc de teules va portar a interpretar-los com el revestiment parietal (Sánchez, Barrasetas, 1989, 14).

Un altre tipus de revestiment present a can Rossell seria l'argila com s'ha pogut documentar en el nivell d'enderroc relacionat amb l'accés principal. Es tracta d'un únic

fragment d'1 mm de grossor aplicat a sobre d'una capa de terra amb molta grava i elements vegetals carbonitzats.

Fig.3.21 i 3.22. A l'esquerra es pot apreciar el revestiment d'argila. A la dreta, possibles restes d'arrebossat de calç barrejat amb les teules d'un nivell molt malmès que amortitza l'àmbit 3 (Fotografia dreta cedida per Eduard Sánchez).

3.4.3. Antefixes

El jaciment ha proporcionat un total de tres antefixes de les quals una es conserva sencera i les altres dues romanen parcialment trencades, però suficient per a identificar que corresponen a la mateixa representació iconogràfica, una mènada amb diadema. Una figura que personifica la naturalesa i forma part del seguici del déu Dionís.

La primera peça (FMR-20) prové de la cala realitzada per Joan Pla al darrera del Mas Rossell l'any 1957, àmbit 12, i es conserva íntegra. Té unes dimensions de 17 cm d'alçada per 14 cm d'amplada amb un gruix de 5'80 cm màxim i 2'50 cm mínim. La segona antefixa (LL-1-338) fou localitzada a una de les quatre cales portades a terme durant les prospeccions del 1989, encara que desconeixem el lloc exacte de la troballa. Mentre que l'última (CR-34-22) es recuperà en el nivell d'enderroc de la porta d'entrada. A diferència de la primera, aquestes dues presenten els trets facials força erosionats i apareixen trencades a partir de la barbata. En cap dels exemplars s'observa restes de pintura.

Fig.3.23. Antefixa documentada al primer cos, àmbit 12.

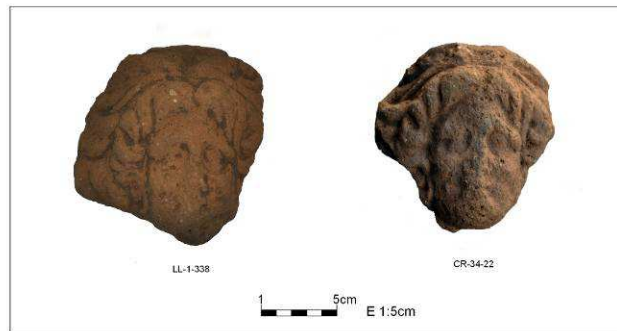

Fig.3.24. Antefixes. La imatge de la dreta correspon a la peça de procedència imprecisa i a l'esquerra, la peça documentada en el pati del segon cos.

L'any 1996 M. Carme Álvarez i Cèsar Carreras incorporarien una de les peces al seu estudi⁸⁸ dedicat a les antefixes romanes documentades a les comarques del Vallès, on feien una descripció molt acurada alhora que la identificaven amb una mènada (Álvarez-Ostos, Carreras, 1996, 16-17, fig. 8), treball que hem pres com a referència principal. L'exemplar sencer presenta un rostre ovalat amb arcs superficials marcats, globus oculars indicats, pòmuls ressaltats, de nas recte, allargat i base ampla, boca petita i tancada amb llavis carnosos i barbata arrodonida i marcada de la boca. El pentinat, recollit amb una diadema, està dividit en dues parts mitjançant una clenxa central i consta de cabells llargs amb flocs ondulats, gruixuts i asimètrics que oculten les orelles. A sota de la de la barbata porta un collar llis de secció semicircular. El tipus d'unió amb l'*imbres* és superior.

Es desconeix el possible centre productor d'aquestes terracotes, però el tipus de pasta utilitzada és local. Així, els investigadors identificaren desgreixant de quars i feldespat i al nostre parer també hi hauria mica daurada (pròpies de la pasta i no degudes a inclusions posteriors com a resultat del contacte amb la terra), que en tot cas caldria vincular-ho amb algun taller local o regional. La representació iconogràfica junt als detalls que presenta són un clar reflex de la reproducció de models itàlics i denoten un fort lligam amb tallers forans, fet que podria tenir la seva explicació en la possible importació de motlles, o bé, en la còpia del negatiu d'algun exemplar (Álvarez-Ostos, Carreras, 1996, 21, p.p. 57). En aquesta línia i com bé assenyalen els autors d'aquest estudi es pot observar la gran semblança que presenta amb una antefixa itàlica i únic paral·lel que coneixem. Es tracta d'una peça trobada a Roma parcialment conservada, mancada de context estratigràfic i, per tant, de cronologia incerta⁸⁹, on precisament el grau de detall és major ja que els flocs dels cabells estan més treballats (Pensabene, Sanzi, 1983, 322, Lam. CXLVII, n°1016)⁹⁰. D'altra banda ha de respondre a un model més tardà i allunyat de les mènades de l'àrea del Laci documentades al Museu

⁸⁸ Cal assenyalar que a l'article es relaciona aquesta antefixa amb l'excavació de l'any 1989, però coneixem que prové de la cala efectuada per Joan Pla a l'àmbit 12.

⁸⁹ En base a la troballa d'altres paral·lels a la Campània, concretament al Museu de Càpua, se li atribuí una cronologia compresa entre finals del s. IV i primera meitat del s. III aC, moment que coincideix amb les guerres samnítiques i l'obertura de la potència romana vers aquesta regió (Pensabene, Sanzi, 1983, 322).

⁹⁰ En la publicació italiana aquesta peça fou identificada amb una gorgona. No obstant, el fet que estigui trencada dificulta la seva identificació. I així com en l'estudi precedent es destacà (Álvarez-Ostos, Carreras, 1996, 17), els paral·lels amb les antefixes de Can Rossell són més que evidents.

Nacional de Roma, que no deixen de tenir parentiu amb les terracotes de la Campània i esdevenen característiques del s. III aC i inicis del II aC (Pensabene,Sanzi,1983, 29,84-85,Lam.XXII nº 74 a 77,Lam.XXIII,nº78-81).

La troballa d'aquests exemplars ha permès comprovar la seva similitud amb la peça documentada a can Massot que té una cronologia lleugerament anterior. La seva contrastació ha donat una plena coincidència en els trets fisonòmics, molt desgastats a l'exemplar de can Massot i en l'únic rinxol o arracada? conservat, en les mesures i en la pasta. Així doncs, semblen fabricats en un mateix motllo. Si no fos per això, l'antefixa de can Massot es podria arribar a confondre amb un sàtir, figura amb un rostre molt semblant a la mènada i al nostres exemplars però amb la boca mig oberta (Pensabene,Sanzi,1983, Lam.XXIX nº 111,Lam. XXXI nº122;Ramallo,1999,164,fig.3).

Per una altre part recorden molt a dues altres antefixes emporitanes, en part trencades, amb una pasta que s'acosta a les àmfores grecoitàliques que s'ha relacionat amb la iconografia d'Alexandre (Sanmartí-Greco ed.,1984,44-45,376,fig.9-10,especialment la nº 9), o bé, s'han identificat també amb una possible gorgona (Álvarez-Ostos,Carreras,1996, 25,p.p.26;Ramallo,1999,167-169). Foren recuperades a les sitges Gall 1 i 2, situades en el lloc on posteriorment es bastirà l'ala est del criptopòrtic del fòrum de la ciutat romana, el colgament de les quals, segons els últims estudis, s'hauria produït a la dècada del 80-70 aC (Aquilué *et al.*,2000,36). Les proporcions són força similars, però de rostre més estilitzat i segons les descripcions amb un collar nuat, el nostre és llis. Ara bé, els models són molt semblants.

La mateixa representació iconogràfica la trobem també en altres regions de l'àmbit peninsular i han estat recollides junt a les antefixes emporitanes abans esmentades en un treball de Sebastián Ramallo (1999). D'una cronologia anterior que podria remuntar a la primera meitat del s. II aC, correspon la mènada amb diadema nuada i corona d'heura documentada al temple de tipus itàlic de la Encarnación a Caravaca de la Cruz, Múrcia, mentre que la peça provinent del campament romà de Cáceres el Viejo, si bé s'inscriu en una cronologia força discutida però dintre del primer quart del s. I aC, les característiques són molt diferents a les peces aquí estudiades (Ramallo,1999,163-165,fig.4;Beltrán,1982, Làm.XXVIII). Els paral·lelismes són més clars amb les antefixes del Santuari de la Encarnación. De la mènada poc es pot dir, només es conserva una part, amb unes característiques clarament diferenciades de les nostres i també evidenciades en el treball i la disposició del pentinat que es troba completament recollit i no caigut sobre el front. Per una altra part, associades a la decoració arquitectònica del temple han aparegut un conjunt de sàtirs també lligats al cicle dionisiac, que s'acostarien més. O més aviat, tot i que les diferències són perceptibles, amb nas més ample, orificis nasals profundament marcats, llavis grans i lleugerament separats, si no fos per les antefixes de can Rossell, les hauríem paral·lelitzat amb la peça de can Massot.

Les antefixes documentades a can Massot i Can Rossell evidenciarien el ple funcionament d'un mateix taller local o regional que les estaria produint a finals del s. II aC i els primers decennis del s. I aC. Ara bé, res exclou tampoc una adquisició més tardana i en ple rendiment de l'assentament, almenys per can Massot, que ens ha proporcionat una datació fundacional més antiga. No deixa de ser significativa la similitud amb la peça conservada al Museu Nacional de Roma, malgrat no estigui completa, amb la qual possiblement calgui establir un nexa d'unió. Per una altra part, és evident la falta de paral·lels procedents de la Península Ibèrica, entenent com a tal el mateix prototip i no pas iconogràfic, que suposaria la importació o circulació d'uns motlles idèntics o semblants. Així doncs, apart de la bibliografia esmentada i d'algun article específic, no l'hem trobada ni a l'obra de Maria Luisa Ramos (1996), ni als estudis més recents centrats en la ciutat i territori de Tàrraco (López, Piñol, 2008; López, 2010). També són diferents a altres antefixes laietanes conegudes de fàbrica local amb cronologies adscrites al primer quart del s. I aC, com les figures femenines de cap velat recuperades a l'edifici principal del sector portuari-comercial situat a extramurs de *Baetulo* (Antequera, Vázquez, Rigo, 2011, 277, fig. 8) que, amb altres prototips, també trobem al jaciment/terrisseria⁹¹ de la Noguera de Castellterçol al Vallès Oriental, en aquest cas descontextualitzades i enquadrades a la baixa república (Maluquer, 1951, 41-42) i al possible temple tardorepublicà (amb possibles pintures del primer estil pompejà) del poblat lacetà de Sant Miquel de Sorba de Montmajor al Berguedà (Palmé, Principal, 1990, 24; Álvarez-Ostos, Carreras, 1996, 11-12). A un altre model també respondria l'antefixa vinculada a la fase tardorepublicana del Turó de ca n'Olivé a Cerdanyola del Vallès (Asensio *et al.*, 2001, 195, 197, fig. 27-nº8). No obstant, la familiaritat amb els exemplars emporitans és força evident, tot i respondre a una altra iconografia i ser una possible manufactura importada. Pel que fa a les nostres peces, no hi ha dubte que ja des de finals del s. II aC/inicis s. I aC estarien funcionant uns tallers, laietans?, que reproduirien els prototipus itàlics. Unes antefixes, siguin locals o importades, que si bé al nord-est apareixen en cronologies anteriors (de fet, ja des de l'ibèric antic són importades, Dupré 2006), és durant la baixa república quan comencen a esdevenir més freqüents i trobem sobretot als edificis públics, temples o magatzems, dels poblats indígenes i ciutats de nova planta. En quant als contextos "rurals" de primera meitat del s. I aC, fins al moment només les coneixem en els dos casos laietans estudiats, can Massot i can Rossell, vinculats a un component clarament forà. Indistintament de qui les estigui fabricant, autòctons o nousvinguts, sobta el poc impacte que tenen als establiments ibèrics laietans que ens són coneguts. Car això no significa que no en puguin aparèixer, simplement que la seva

⁹¹ La identificació del jaciment de can Noguera amb una terrisseria encara ara presenta dubtes, sobretot pel forn que al haver funcionant fins devers el 1950 és fa molt difícil de creure que s'hagui reaprofitat des de l'època baixrepublicana (Maluquer de Motes, 1951, 41; Almirall, 1975, 166). És a dir, sembla estar sense cap mena de dubte relacionat únicament amb la bòvila del s. XX situada a Coll de Poses. Les úniques evidències més segures que podrien apuntar en aquest sentit, són la troballa de ceràmica ibèrica amb defectes de cocció (entre les quals apareix un càlat pintat amb dents de llop) que detalla Joan Maluquer (1951, 41). Joan Almirall per la seva part, també sembla al·ludir a la troballa de ceràmiques a una escombrera, sinó de rebuig, afegint-hi "les altres restes trobades, corresponents a àmfores, *dolia*, tègula, etc., són ja romanes, fetes amb la mateixa argila amb què va treballar el forn fins a plegar" (1975, 166-167). Aquests vestigis s'han posat en relació amb unes altres estructures separades a una distància de 10 minuts i definides per un seguit de murs tot conformant dues habitacions que deuriem de correspondre a l'hàbitat dels treballadors (Almirall, 1975, 167-168). Carme Álvarez i Cèsar Carreras (1996, 18) apunten una cronologia molt més tardana de finals del s. I aC per a l'inici de l'activitat del forn a partir de l'associació de les "àmfores.... ja romanes" que esmenta Joan Almirall.

incidència és molt menor i, per suposat, menys evident que en els dos casos esmentats. Tampoc les coneixem a cal Martí, a Samalús, constituïda per una edificació perfectament paral·lelitzable al model de *domus* que hem vist per can Massot. Ara bé, la superfície destapada, atri inclòs, és molt petita, a diferència dels jaciments ibèrics laietans, arrasats, amb pocs vestigis o complets, que no tan sols són molt més nombrosos, sinó que comparativament han estat excavats en extensió i quan no, l'àrea intervinguda és també prou important. Per últim, cal no deixar de banda els campaments militars on també hi són presents. I val la pena incidir en la reproducció del mateix tipus iconogràfic de la mènada, que no model, a Càceres el Viejo, una iconografia doncs, que trobem ben representada en contextos peninsulars durant els primers decennis del s. I aC.

3.4.4. Mobiliari: Peu de làmpada

Element de bronze documentat al nivell d'enderroc de la porta d'entrada que molt possiblement correspongui a un peu d'un canelobre o portallànties (CR-34-17). Es tracta d'una pota de lleó amb una representació felina, lleó o pantera, que descansa a sobre d'una base formada per dues peces cilíndriques, motllurades i fixades amb claus, l'interior de les quals està reblerta amb morter de calç. La base d'una alçada de 4'8 cm té un diàmetre superior de 4 cm i 5'40 cm inferior, mentre que la pota amida uns 16 cm de llarg.

Aquests tipus de trespeus els trobem àmpliament testimoniats entre els objectes d'il·luminació de l'àrea vesuviana (Pernice,1938,53-54,fig.67-69). I són hereus dels timateris etruscs d'època hel·lenística, així com ho evidencien els exemplars conservats al Museu Gregorià Etrusc del Vaticà i al Museu Arqueològic Nacional de Tarquinia (Testa,1989,119-120,fig.58; Bini,Caramella,Buccioli,1995,331-332,Tav.CLV,2; Ambrosini,2002,Tav.LXXI,fig.278,130-131,461).

Fig.3.25. Vistes del peu de làmpada

En quant als paral·lels més propers podem citar un peu de tipologia similar, tot i que en aquest cas amb un cap de griu, documentat a l'assentament del Camp de les Lloses a Tona d'una cronologia entre finals del s.II aC i primer quart del s.I aC (Duran *et al.*,2008,

64). Com el nostre exemplar consta d'un únic peu trencat aproximadament a la part a on hi hauria d'anar l'orifici d'encaix del fust. Però en el cas ausetà s'ha pogut constatar com aniria destinat a la seva reutilització en el taller metal·lúrgic. Ambdues peces corresponen als canelobres i portallànties romans característics de la república tardana i el regnat d'August (Bini *et al.*,1995,389).

3.4.5. Elements de serralleria

En el tram de l'entrada es recuperà un petit conjunt de peces de ferro relacionats amb el sistema de tancament de la porta principal de l'assentament (Barrasetas *et al.*, 1997,9). Generalment són elements difícils de documentar i en moltes ocasions només resten les pollegueres sempre i quan són obrades en pedra. En primer lloc, disposem d'una única peça circular d'uns 4'50 cm d'alçada per 1'5 cm de gruix conservat per 5 cm de diàmetre interior, que faria joc amb una mena de claus amb una cabota de 7 cm de diàmetre i una tija d'uns 5 cm de gruix, dels quals es recuperaren tres exemplars. Un d'aquests elements fou trobat *in situ*, al costat del parament interior del brançal dret de l'accés. D'altra banda, malgrat que tant per la forma com per les dimensions l'objecte cilíndric pugui obeir perfectament a l'encaix inferior de l'eix de la fulla de la porta, no passa el mateix amb els claus documentats, on queda totalment descartada una funcionalitat similar, és a dir, com a element de subjecció o d'alguna forma connectat a l'element pivotant. Precisament a la porta d'entrada del poblat de Jastres-Nord a Lussas (Ardèche) s'ha recuperat un sistema d'engranatge similar que aniria destinat a fixar la part superior dels eixos dels batents amb la llinda (Lefebvre,1982,fig.18-19;2003,538-539,fig.9,nº 4-5) i també a la vil·la nº10 de via Gabina (Jackson,2002). No obstant, per bé que aquesta ens sembla la funció més plausible pels nostres elements, cal dir que a més de disposar de tres exemplars, en principi només s'haurien de menester dos per encastar cada un del eixos dels batents, el clau millor conservat presentava la part superior de la tija doblegada en angle recte, fet que lligaria poc si considerem que caldria esperar que el travessés verticalment i no en horitzontal com fan els claus emprats per a fixar les fustes de les portes. Un altre element significatiu correspon a una balda formada per dues tiges disposades en angle recte de 9 i 6 cm de llargada per 1'5 i 1'7 cm, que clavada possiblement en el bastiment o marc de la porta seria emprada per a fixar una fusta en horitzontal amb l'objectiu de travar-la. Només n'ha aparegut un exemplar. Finalment és recuperà un element de fixació de ferro de 22 cm de llargada per 1'8 cm de gruix i un cap de 4 cm de diàmetre. No deixa de sobtar però, haver localitzat part dels elements que conformen l'engranatge de la porta i, per contra, no quedi cap vestigi de les peces que sustentarien les pollegueres i fan qüestionar-se si no serien fetes de fusta com passa amb la majoria dels llindars destapats del cos 1. Alhora cal mencionar que durant els treballs arqueològics es constatà una concentració de fusta carbonitzada i abundants carbons a la zona de l'accés tot recolzant directament sobre el sòl d'ocupació que foren interpretades com a resultat d'un incendi de la porta produït en el mateix moment en què s'abandonà l'assentament o una mica més tard (Sánchez,Barrasetas,1989,22;Barrasetas *et al.*,1997,11).

En quant a les demés estances tan sols dir que si exceptuem l'àmbit 5 on s'han recuperat tres claus travessers i una petita làmina de bronze rectangular amb un orifici central que, tot i poder correspondre al pany d'una porta o algun altre tipus d'objecte moble, a l'estar trencada no és possible contrastar-ho, o l'accés meridional de l'àmbit 4 que comunicava amb el camí, l'únic que comptava amb un llindar de pedra, no disposem de cap més element que complementi les dades disponibles sobre aquests agençaments.

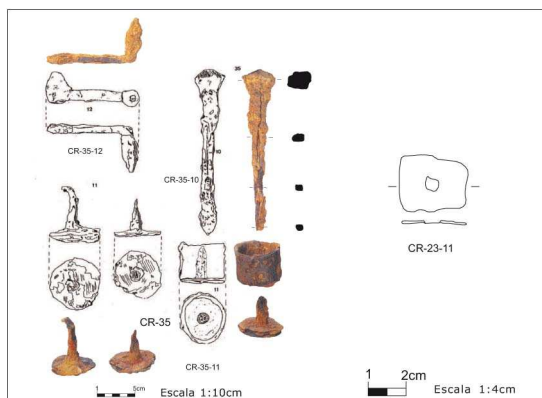

Fig.3.26. A l'esquerra, elements metàl·lics pertanyents a la porta d'entrada (a partir de Sánchez i Barrassetes, 1989, làm. 12, modificat). I a la dreta, element de fixació de bronze documentat a l'àmbit 5.

3.5. Tècniques i material constructiu

Els materials emprats en la construcció de l'assentament són la pedra, la calç, l'argila, els elements metàl·lics i vegetals, dels quals com ja hem comentat anteriorment s'han conservat algunes empremtes carbonitzades.

La pedra, principalment calcària, granítica i còdols, segons es desprèn de la memòria d'excavació, va ser utilitzada en la construcció de les fonamentacions i basaments dels murs, en la preparació del *nucleus* del paviment de *signinum* de l'àmbit 2, en el revestiment de les parets de la rasa de la canalització de l'àmbit 2 i en el tram inicial de la col·lectora del pati. La grava també és present als paviments de terra batuda dels àmbits 5 i 6. La calç la trobem en la confecció del paviment de *signinum*, en el tram de la paret perimetral travessada per la canal de l'àmbit 2 i, encara que amb cert dubtes, també podria formar part del revestiment de la paret de l'àmbit 3. L'argila és un dels elements habituals en la construcció. A totes les estances on s'havia conservat el nivell d'enderroc es va poder constatar la presència de *tegulae* i *imbrices* i fa pensar que constituïria el principal material emprat en les teulades, almenys pel que respecta al tram excavat. De totes formes cal assenyalar que els àmbits situats a l'oest de la porta d'entrada conservaven escassos fragments d'aquest material constructiu, fet que tindria més a veure amb el seu espoli que no pas amb la presència d'un

altre sistema de coberta⁹². L'argila cuita també la trobem formant part dels elements decoratius, com les antefixes o, i des del punt de vista funcional, al paviment de *signinum*. A la vegada l'argila s'usaria en els sòls de terra batuda, com a lligam dels murs i en els seus alçats. Per últim comptem amb els elements metàl·lics vinculats al món de la serralleria, principalment de ferro, així com els diversos filtres de desguàs documentades en plom.

Durant tot el període d'ocupació la tècnica constructiva emprada fou la mateixa, tant en la primera obra com en les reformes posteriors. La fonamentació està feta mitjançant pedres irregulars lligades amb fang, algunes de les quals tenen la cara vista tallada. Solen fer la mateixa amplada que el sòcol, però puntualment és superior. La construcció en un terreny amb lleugera pendent es fa evident al comprovar que els murs fonamenten a una cota més baixa en direcció O/E i N/S. En alguns punts s'ha pogut documentar com les fonamentacions assolirien una profunditat entre 0'55 i 0'90 m, de les quals la màxima correspondria al mur de façana del recinte, almenys pel tram on limita amb l'àmbit 5, que presenta una alçada superior a les demés. Val a dir que en els punts on s'exhaurí la seqüència estratigràfica les cimentacions dels murs tallaven el sòl geològic, amb excepció de la paret mitgera dels àmbits 5 i 6, que també ho feia als nivells de terraplenament. D'algunes estructures no es localitzà la trinxera de fonamentació, donat que a l'estar construïdes al terreny natural i estar farcides amb el mateix sediment es feia difícil delimitar-les.

El parament vist compta amb un sòcol de pedra en *opus incertum*. El basament disposa de dues filades de pedra granítica i còdols amb la cara exterior no sempre treballada unides amb fang, tot i que a cops s'alternen amb una única pedra que assoleix el gruix del mur. L'aspecte és força irregular i té una amplada que oscil·la entre els 0'36-0'41 m. L'únic mur que presenta unes dimensions superiors és el tancament nord de l'àmbit 7 amb 0'67m de grossor que fou interpretat per acomplir una funcionalitat de contrafort en un punt de fort desnivell. La finalització de l'excavació en aquesta zona impossibilita conèixer com s'estructurarien altres dependències no documentades envers el pati i deixa oberta aquesta qüestió que de moment no s'ha pogut contrastar, pel fet que tot l'espai obert porta una pendent lleugerament pronunciada cap al camí d'accés i que el nivell de circulació de les estances 7 i 8 és força similar.

Pel que fa a l'alçat de les parets, es constatà la presència d'una capa de petits còdols disposats a sobre de la filada superior del sòcol, concretament als àmbits 5 i 7, essent identificats amb una preparació per assentar el cos superior. D'altra banda, la localització

---

⁹² Hem de tenir present la freqüentació del lloc en èpoques posteriors, ben testimoniades pels rebaixos de funcionalitat indeterminada efectuats al camí i a l'àmbit 4, així com pel material arqueològic localitzat als solars dels voltants del jaciment, que podrien estar evidenciant el desmuntatge de part de les estructures per tal de reutilitzar el material constructiu, com la pedra i la teula. També cal advertir la inexistència de veritables nivells d'enderroc en aquesta part del jaciment, amb excepció del tram del corredor de la porta d'entrada, que palesa l'elevat grau d'arrasament del jaciment en el moment de la intervenció del 1989. D'altra banda, per Josep M. Salrach coneixem l'aparició d'un enderroc de teules en tota l'extensió destapada del segon cos en el moment de construir una casa al costat de can Mingoi (1988,7).

d'uns nivells de terra argilosa molt compacta amortitzant diferents àmbits, portà a suggerir que podrien procedir de la descomposició de la tàpia (Barrasetas *et al.*,1997,10).

3.6. Aproximació a l'estructura de l'assentament

3.6.1. Reconstrucció planimètrica⁹³

Les estructures localitzades per Joan Pla foren representades mitjançant dos plànols dibuixats a mà dels parcel·laris corresponents als anys 50, en el cas del mur documentat durant la primera intervenció, i a finals del 60 o durant la dècada dels 70 per les troballes posteriors. La representació que hem fet del mur romà descobert l'any 1957 és aproximativa. Sabem que es troba situat en el límit superior dels antics terrenys del Mas Rossell, on el final del tram destapat devia d'estendre's per sota l'actual carrer Ramon i Cajal. De fet, és l'últim croquis el que ens serveix de referència donat que les illes de cases i carrers⁹⁴ representats no han variat respecte al mapa topogràfic actual, mentre que el primer presenta majors problemes de precisió. Això ha permès integrar en una mateixa planta les restes descobertes en les successives intervencions mitjançant la superposició dels diferents parcel·laris amb les estructures destapades. Malgrat tot, aquestes restitucions són aproximades i amb un grau d'inexactitud prou important, atès que les dimensions de les illes representades al croquis no són coincidents amb cap dels parcel·laris que hem utilitzat. Per la nostra part hem procedit a escalar les troballes de Joan Pla prenent com a referència l'amplada de les illes que ens dóna (CR-P3).

---

⁹³ Per a la realització de les diverses reconstruccions planimètriques s'han utilitzat els parcel·laris del 1977 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya i del 1989, 1992 i 2010 de l'Ajuntament de Llinars. També s'han consultat les fotografies aèries verticals dels vols dels anys 1955-57, 1967, 1986 i 2010 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

⁹⁴ L'única possible variació que hi pot haver és un eixamplament del carrer Josep Argila en el tram comprés entre les vies de Barcelona i Frederic Marès per la banda que limita amb l'illa on s'ubica el Mas Rossell.

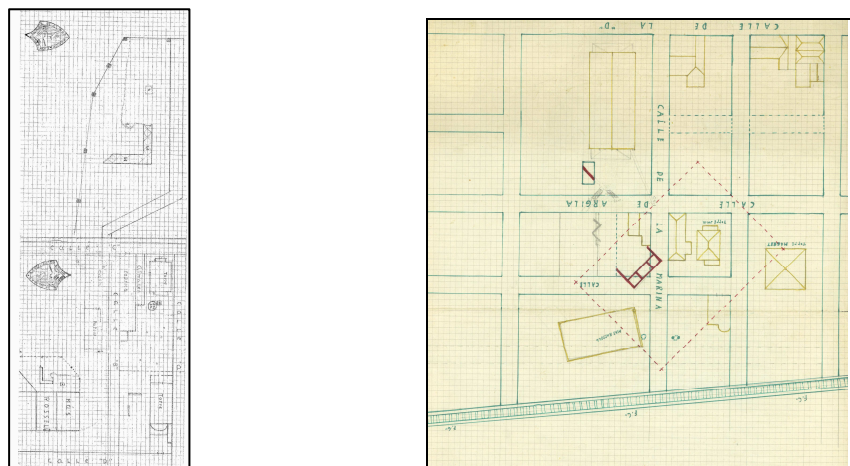

Fig.3.27 i 3.28. Croquis de les estructures baixrepublicanes de can Rossell documentades per Joan Pla. A l'esquerra, intervenció al darrera de la masia amb la descoberta de l'àmbit 12. A la dreta, vestigis de les dues edificacions; Representades en vermell: segon cos (àmbits 13 a 15) i primer cos (paret perimetral de llevant); Representades en llapis: primer cos (paret perimetral de llevant, mur que se li lliura, i paret entre els àmbits 9, 2 i 3). Dibuixos cedits per Carles Pla.

No obstant, el resultat obtingut ha donat un marge d'error com a conseqüència de la possible sobrerrepresentació⁹⁵ de les dependències localitzades per Joan Pla, és a dir, en el croquis podrien tenir unes dimensions majors del que són en realitat. Això s'evidencia al comprovar que els dos únics murs destapats en ambdues actuacions, que corresponen als paraments que delimiten els àmbits 2, 3 i 9, presenten mesures diferents. De fet, es podria arribar a suposar que realment no corresponguessin a les mateixes estructures. I més si tenim en compte que Joan Pla dibuixa murs continus sense marcar els diferents accessos, però aquesta última no és una raó de pes quan considerem que en cap de les dependències del segon cos del jaciment surt representat el pas. D'altra banda, de la ubicació de les parets localitzades en ambdues intervencions tan sols resta un marge d'error d'1m de distància. És més, durant l'excavació del 1989 es va poder comprovar com l'estratigrafia romana d'aquest sector havia estat malmesa pels rebaixos produïts en èpoques recents.

Al mateix temps, en aquesta primera representació gràfica, també s'evidencia una diferència de la superfície que ocupa l'escola Damià Mateu entre el plànol topogràfic i el croquis a mà, el qual és degut a un error d'aquest últim atès que l'amplada de l'edifici no ha variat des del període en què es realitzà la intervenció (amb posterioritat a l'any 1967) fins a l'actualitat⁹⁶. No obstant, partint de la hipòtesi que les estructures documentades per Joan Pla podrien estar sobredimensionades respecte a la part excavada l'any 1989, hem elaborat una altra proposta on s'ha escalat el croquis tenint en compte l'amplada de l'escola (CR-P5). En aquest cas, la divergència en les dimensions dels dos parcel·laris amb el conseqüent

⁹⁵ Aquesta sobredimensió creiem trobar-la als dos murs destapats a l'escola Damià Mateu. Joan Pla assenyala que tindrien unes dimensions de 70 i 80 cm de llargària (almenys, això entenem), però les hem representat tal com surten en el dibuix.

⁹⁶ A la imatge del vol aeri del 1967 es pot veure com les dimensions de l'edifici, obviament afegits posteriors, són les mateixes que en l'actualitat. De fet, tenim la certesa que la fotografia és anterior a les estructures representades en el croquis, degut principalment a que encara no s'havia construït la continuació del carrer Josep Argila en el tram comprès entre les illes situades a l'est del Mas Rossell que, d'altra banda, sí que surt representat en el plànol de Joan Pla.

desplaçament de les estructures cap a l'est provoca que la desestimem completament. Cal tenir en compte que en el cas dels dos murs documentats en ambdues intervencions, paraments dels àmbits 2, 3 i 9, aquesta situació és impossible ja que, per una banda, durant l'excavació del 1989 es comprovà com l'estratigrafia romana estava intacte en aquest tram, i per l'altre, el dibuix de Joan Pla mostra com aquestes estructures es documentaren en el límit entre les dues parcel·les on posteriorment s'aixecarien les cases nº 25 c i 27 (per la situació dels nº de cases o parcel·les vegi's el plànol següent, CR-P6). A la vegada hem provat també de desplaçar el mur més septentrional de l'assentament prenent les referències que ens dóna sobre la seva ubicació respecte a la cantonada O de la façana de l'escola, però en aquest cas coincidiria amb el mateix tram on es documentà la seva continuació per sota de la vorera del carrer Josep Argila.

A la tercera proposta realitzada (CR-P6) s'han modificat les estructures, bàsicament del segon cos, prenent en consideració la seva ubicació respecte als solars, habitatges i carrers representats ens els dos croquis, sense variar les dimensions. En primer lloc, s'han resituat els tres àmbits del cos inferior de l'assentament utilitzant com a guia els carrers i els límits de l'antiga casa de can Mingoi (nº 23 a) i, en menor mesura, el límit de la parcel·la nº 23 b⁹⁷, tal com venen representats en el segon croquis. És una restitució inexacte i la seva ubicació real pot variar força. Pel que fa al cos superior, exceptuant la paret mitgera dels àmbits 2, 3 i 9, s'han respectat les altres estructures documentades a la part septentrional de l'assentament, atès que l'amplada de les illes és força similar al cadastre actual. No obstant, s'evidencia un cert marge d'error entre el resultat final i les plantes de Joan Pla.

A l'última proposta (CR-P7), hem partit de la hipòtesi reconstructiva precedent i s'han escalat les estructures d'ambdós croquis partint de les dimensions de la paret mitgera dels àmbits 2, 3 i 9. Així, s'ha aconseguit una reducció de la mida del segon cos que proporcionalment concorda millor amb la part de l'assentament documentada l'any 1989. Per contra, desconeixem fins a quin punt la reubicació resultant és errònia, ja que considerem força probable que el límits corresponents a l'àrea destapada de les tres dependències annexes haurien de coincidir amb el tancament posterior del pati de la casa 23 a i els límits entre els habitatges nº 23b i 25a. De fet, en aquest cas hem tornat a prendre els carrers com a referència.

Així doncs, aquestes dues últimes propostes restitutives que hem plasmat (vegi's CR-P8a i CR-P8b), no deixen de ser una interpretació que pot diferir de la seva situació i dimensions reals i, a la vegada, compten amb un seguit d'interrogants que passen principalment per respectar els límits de les parcel·les dibuixades en el segon croquis (CR-P8b) o redimensionar les estructures a una escala força similar (CR-P8a). Tanmateix, com veurem en el següent apartat, l'anàlisi de la mètrica ens ha obert una tercera via i és la que

---

⁹⁷ Amb marge d'error, perquè en la nostra restitució la prolongació d'un dels murs sobrepassa els límits de la parcel·la nº23b i ocupa també el solar nº25a. Hem tingut més en compte els carrers, malgrat l'ampliació posterior de la via Josep Argila, perquè ens ha semblat que Joan Pla ho referenciava a partir dels nous carrers. Ara bé, com ja hem dit, les proporcions de les illes dibuixades en el seu croquis no coincideixen amb cap dels parcel·laris.

presentem a continuació. Per bé que això hagi provocat un augment exponencial de les hipòtesis reconstructives, entenem que sense les primeres aproximacions restitutives no seria possible traçar aquesta tercera, motiu pel qual hem vist convenient explicar-les igualment.

3.6.2. Proposta planimètrica a partir de la modulació

El no disposar d'una planta sencera dificulta conèixer les dimensions reals de l'assentament i, conseqüentment, a partir de quina mesura romana s'ha plantejat. En qualsevol cas, el patró metrològic utilitzat és el peu romà, ben exemplificat en el camí d'accés que amida 20 peus romans. Ara bé, si observem les dues propostes reconstructives i aproximatives que hem elaborat de l'ala meridional del segon cos, força inexactes, podem observar que l'escala petita s'acosta a una amplada de 110 peus i la gran a 130 peus. Distància doncs, que no s'allunya molt dels 120 peus o un *actus* (35'48m). Aquesta mateixa amplada pensem que pot fer el primer cos, partint de la hipòtesi de la posició centrada de la porta principal o lleugerament desplaçada. El tram destapat del mur perimetral sud amida una longitud de 26'36m i d'acomplir-se aquesta premissa, restaria un espai suficient per encabir-hi un àmbit o espai sense construccions a banda i banda de l'edificació. Així doncs, proposem com a hipòtesi de treball una amplada dels dos cossos referenciada en base a l'*actus*. Alhora, la segona edificació també ens fa plantejar si aquesta mateixa mesura hauria estat emprada en el càlcul de la seva llargària. Les dues propostes que inicialment havíem elaborat (CR-P8a i CR-P8b) passen per considerar una longitud entre els 100/10 o 115 peus. A partir d'aquí hem fet diferents proves on hem resituat el segon cos en una quadrícula teòrica d'1 *actus* de costat, prenent tres punts de referència diferents: els murs de façana del primer i del segon cos i el punt central del camí d'accés a l'assentament. La proposta que més s'aproxima tenint en compte sempre la ubicació dels tres àmbits annexes respecte als carrers del parcel·lari així com surten al croquis de Joan Pla, és la representació a l'escala gran. L'escala reduïda podria ser igualment vàlida, però la seva situació envers als carrers i als parcel·laris ens fan desestimar-la. Tanmateix, ambdues propostes tenen els seus contres i com hem incidit en diverses ocasions amb un marge d'error important. De les tres proves que hem realitzat⁹⁸ és el punt de referència pres des del centre del camí quina s'ajustaria més (vegi's L10a). Seguint amb el mateix model teòric plantegem unes dimensions del primer cos anàloga, d'1 *actus* de costats, que pot o no acomplir-se. Partint d'aquest plantejament hem volgut resituar els dos murs localitzats a l'escola Damià Mateu, úniques estructures que no havíem modificat del croquis original, fet que donaria com a resultat unes dimensions més reduïdes del primer cos de les que havíem proposat inicialment. Aquest desplaçament està perfectament justificat si tenim en compte que en el croquis es troben situats a l'àrea davantera de l'escola. Mentre realitzàvem aquestes proves, ens hem adonat

⁹⁸ Un punt de referència pres des del mur de façana del segon cos suposaria que els tres àmbits adjacents ocuparien tota l'amplada del carrer Frederic Marès arribant fins a l'illa contigua i sabem que no és pas així. Un punt de referència pres des del mur de façana del primer cos, també deslliga amb la posició dels tres àmbits respecte al carrer tal com surten representats al croquis.

que la resituació dels àmbits del segon cos encaixava força bé amb el croquis de Joan Pla. Així doncs, hem desplaçat de nou les estructures del croquis seguint dos processos. Hem resituat per una banda les estructures representades en vermell encaixant-les amb la nova ubicació dels tres àmbits que proposem (CR-P9a), i per l'altra, les estructures dibuixades a llapis fent-les coincidir amb el mur dels àmbits 9, 3 i 2, documentat en les diferents actuacions (CR-P9b). Com a resultat final la primera edificació quedaria amb la porta principal descentrada i amb un espai de poca amplitud a l'extrem dret de l'edificació, que no dóna cabuda a cap àmbit, però sí per exemple a una mena de corredor/espai descobert d'uns 1'60m d'amplada interior (CR-P9c). Però cal no oblidar que els dos murs localitzats a l'escola presenten més problemes d'ubicació i per bé que encaixin força bé amb tot el conjunt d'estructures representades al croquis, el poc marge de precisió amb el qual treballem no permet descartar que estiguin situades més cap a llevant, coincidents o més properes amb el límit dret de la quadrícula teòrica que hem creat⁹⁹ (CR-P9a i CR-P9b). Hem de recordar també que totes les estructures documentades per Joan Pla estan sobredimensionades.

3.6.3. Modulació

L'estructuració planificada i ordenada es fa palès en la planta regular de tendència ortogonal del conjunt basada en la unitat de mesura del *pes monetalis* que en aquest cas ha suposat l'aplicació d'un mòdul diferent per cada una de les dependències. Partint de la nostra proposta teòrica, les dimensions exteriors de l'assentament es podrien haver plantejat en base a un *iugerum*, un rectangle 1x2 *actus* (120x240 peus) o dos *actus* quadrats que hem extrapolat de la segona edificació, mentre que la primera és encara més hipotètica. El límit divisor entre les dues quadrícules podria coincidir amb el centre del camí, proposta que encaixa millor amb les estructures del segon cos dibuixades per Joan Pla, més que no pas amb els murs perimetrals d'ambdues edificacions (CR-P10a). Ara bé, el poc grau d'exactitud amb el que treballem, tampoc permet descartar les altres dues opcions. De fet, només hem elaborat un model teòric que com a tal, pot o no acomplir-se, on cal considerar la infinitat de mesures i variacions que es poden aplicar a l'hora de planificar les dimensions d'un recinte. Per aquest motiu, i com a hipòtesi de treball que és, no la utilitzarem per extreure'n conclusions. A tall d'exemple citem la vil·la altimperial de Suveret (Valescure, Saint-Raphaël), una vil·la constituïda per dues edificacions de proporcions similars situades a banda i banda d'un espai obert que es configura com una mena d'accés/ corredor/o camí i doncs, amb forces similituds amb can Rossell. Aquí es pot observar una llargària que s'aproxima als 240 peus (és lleugerament inferior), però la seva amplada no arriba als 100 peus (Lelièvre, 1993, 1, fig. 1).

---

⁹⁹ Si referenciem el croquis i el parcel·lari actual a partir de l'amplada de les illes, aquests murs quedarien automàticament desplaçats cap a la dreta, sobrepassant fins i tot els límits de la quadrícula teòrica per aquesta banda.

Si ens centrem en el primer cos s'observa d'entrada la coincidència o aproximació amb un mòdul de 30 peus de distància successivament entre les parets mitgeres dels àmbits 5-4 amb la porta d'entrada-àmbit 3 i amb els àmbits 2-1, així com entre el mur perimetral i el tancament nord de l'àmbit 7 (CR-P10b). Aquesta diferència de 30 peus de llarg encaixa força bé amb la distància que hi ha entre la paret mitgera dels àmbits 5-4 i el tancament de llevant de l'edificació de la nostra última proposta (CR-P9c), alhora que entre la mitgera dels àmbits 2-1 amb el límit teòric de ponent d'una mesura basada en 1 *actus*. Encara que per sí mateix no constitueix un argument prou sòlid per justificar la restitució proposada, de ser certa, tindríem un costat dret de 45 peus i un costat esquerra de 60 peus amb la porta d'entrada lleugerament desplaçada, mentre que una posició centrada suposaria un trencament d'aquest patró de 30 peus (CR-P10b). En qualsevol cas, és ben segur que el segon cos no obeeiria a aquest patró, com es desprèn de qualsevol de les restitucions elaborades.

Partint d'aquí la llargària de cada un dels àmbits que limiten amb el mur perimetral del camí s'ha establert en base a 30 peus que és $\frac{1}{4}$ part de 120 peus (CR-P11). Així, es pot observar que l'entrada i l'àmbit 4 parteixen respectivament d'un mòdul de 15 i 14 peus + 1 mur (o 15 i $\frac{1}{4}$ peu) i els àmbits 2 i 3, de 18 peus i 11 peus + 1 mur (o 12 i $\frac{1}{4}$ peu). L'amplada dels àmbits 5 i 7 segueixen un mòdul de 12 peus i 14 peus + 2 murs (o 17 i $\frac{1}{2}$ peu). Com a resultat d'això, la longitud de les dues estances bessones adjacents a l'entrada enlloc de ser similar, parteixen de mòduls diferents. Per ambdues ens hem decantat pels mòduls amb nombres sencers, interpretant doncs, que les dues parets laterals que limiten amb el corredor s'han comptat apart. Ara bé, un mòdul amb nombres fraccionats és igualment versemblant i, fins i tot, més coherent amb l'àmbit 3, que amida 12 i $\frac{1}{4}$ peu de llarg a banda i banda.

És el mòdul de 12 peus la mesura més coincident amb l'amplada de les dependències que limiten amb el camí, afegint-hi només un dels seus murs, tot i que a cops coincideix amb un mòdul de 13 peus incorporant ambdós murs, com és el cas de l'àmbit 3 pel costat de llevant. No obstant,ensem que la modulació d'aquestes estances s'hauria referenciat des del parament exterior del mur perimetral fins al parament interior del mur oposat. És a dir, primer s'hauria procedit a aixecar el mur perimetral en tot el seu recorregut, a l'igual que la paret lateral destapada que limita amb el pati pel costat de llevant i partint d'aquest, s'hauria delimitat cada una de les unitats amb els mòduls establerts, mentre que la paret de façana seria afegida a continuació quedant fora del còmput. L'àmbit 7 presenta diferències amb la resta del conjunt, atès que ambdues dimensions estan calculades des de l'interior (sense comptar cap mur), corresponents a una amplada de 14 peus ja comentada per 9 peus de llarg. Ara bé, la seva amplada també queda integrada en un patró de 30 peus i aquest cop per aproximació. Per la seva banda, la llargària de l'àmbit 5 sembla partir d'un mòdul de 23 peus, mentre que l'espai que resta entre el límit teòric de llevant podria ser de 7 peus. També es podria arribar a pensar en un mòdul de 22 peus interiors, és a dir, 10 peus més que la seva amplada, i 8 peus respectivament, però dóna un marge d'error més gran. En el cas del pati, si bé s'acosta als 26 peus d'amplada interior, aquesta podria ser casual, atès

que la seva configuració és més aviat deguda a l'avançada del tancament de l'àmbit 9 que segueix l'alineació del brancal esquerra de la porta d'entrada i no pas de la paret lateral est de l'àmbit 3.

S'observa doncs, certes discordances en les dimensions de les dependències que no sempre donen mesures exactes i encara que l'esbiaix de les estructures es fa patent en tota l'obra, no pot ser explicat només en base en aquest factor. Fins i tot, a cops es fa difícil distingir si les dimensions s'han calculat comptant un o dos murs, com es pot veure amb l'amplada de l'àmbit 5 pel costat de llevant. Tot i això, hem fet diferents proves d'un mateix traçat al llarg de les quatre cantonades calculant les mesures interiors, exteriors i amb una paret i són els resultats exposats els més coincidents (CR-P11). Per a calcular la longitud dels àmbits hem pres com a referència el mur perimetral, atès que ocasionalment la part superior donava més marge d'error com a resultat, ara sí, de l'esbiaix. La dificultat en part es veu agreujada no tan sols pel traçat poc regular dels murs, sinó també perquè no parteixen d'un mateix mòdul, amb múltiples i divisors, com veurem per can Suari i can Balençó, els quals si bé donen errors més grans als aquí considerats, el fet de seguir un mateix patró facilita la seva identificació. Cal dir que hem considerat com error una diferència superior als 3 cm. Però cal anar alerta amb això perquè no treballem amb una planta perfectament ortogonal i, per tant, un error major podria ser igualment vàlid. Pel que fa als murs i a diferència del seu traçat es pot apreciar uns gruixos bastant homogenis amb unes mesures compreses entre els 0'36-0'41 m i especialment entre els 0'38-0'40 m. La mesura romana més propera és el *palmipes*, equivalent a 1 peu i $\frac{1}{4}$ (0'3696 m). Tanmateix, és el peu romà la unitat de mesura que millor encaixa amb la modulació dels àmbits i és perfectament coincident amb l'amplada del camí que fa 20 peus. Alhora que amb el patró de 30 peus de cada dues dependències que és la mesura a partir de la qual s'han configurat (amb errors o sense). De ser certa la nostra restitució, ens quedaria un costat dret (àmbits 5, 6, 7 i 8) de 30 peus i un costat esquerra (àmbits 1, 2, 3 i 9) que interpretariem referenciat en base a 60 peus de llarg. Encara que cal dir, que l'espai que restaria de l'àmbit 6 amb una amplada d'1'60m obeint doncs, a un corredor/espai descobert, pot ser seria un poc petit. Pel que fa al segon cos, s'observa una coincidència dels tres àmbits adossats amb els eixos de la retícula teòrica, uns 20 peus d'ample, i certa coincidència amb el traçat dels murs laterals, és a dir, una llargària de 20 peus per l'àmbit 15, de 30 peus per l'àmbit 14 i entre 20 o 25 peus per l'àmbit 13 (CR-P10b). Una modulació i doncs, unes proporcions que bé podrien ser. Tot i això, és difícil afirmar-ho perquè no podem assegurar que estiguin sobredimensionats (si menys no, perceptible pel que fa al gruix dels murs).

3.7. Aproximació funcional i planificació de l'assentament

3.7.1. Anàlisi funcional de les dependències

La part descoberta del jaciment permet entreveure la presència de dues edificacions separades per un camí. Pel que respecta a les estructures situades a la banda meridional del camí o segona edificació, s'han documentat un mínim de tres i un màxim de cinc dependències que formarien part d'un mateix cos. Dissortadament no disposem de cap descripció, característiques o dimensions de les restes localitzades per Joan Pla i, exceptuant una de les intervencions, del material recuperat a cada estança per poder definir millor la seva naturalesa. Situació que tornem a trobar quan considerem l'únic tram del mur de façana destapat d'aquest segon edifici, possible àmbit 11, on la poca superfície intervinguda no permet conèixer si es tractaria d'un nou àmbit. En qualsevol cas, sembla evidenciar-se una distribució al voltant d'un espai central o pati al qual obririen almenys les tres dependències annexes.

D'altra banda al primer cos de l'assentament, on sí comptem amb una descripció detallada dels àmbits junt al material localitzat a cadascun d'ells, la ceràmica documentada no permet deduir la seva interpretació funcional. Tot i això, hem optat per fer un primer comentari general i passar després a detallar les troballes realitzades a cada un dels àmbits. En primer lloc, cal tenir present la dificultat d'arribar a qualsevol tipus d'aproximació donat que si exceptuem el sector del pati, el nombre mínim d'individus ceràmics¹⁰⁰ representats a cada una de les estances és molt baix, inferior als 16 exemplars, tret de l'àmbit 5 que arriba als 22 individus. Alhora que el tipus de produccions, obviant les particularitats o variacions de cada estrat, són força similars tant pel que respecta als recipients ibèrics com als importats (aquests últims, en canvi, són predominants al pati). Com també ho són a nivell funcional, apareixent recipients de taula, de cuina, de petita reserva i/o transport i altres d'ús incert. Així doncs, no hi ha cap àmbit on sigui absent qualsevol d'aquestes categories funcionals. Ni destaquen pel predomini d'una categoria en concret que les diferenciï substancialment d'altres, menys als àmbits 2 i 7 on la vaixel·la de taula suposa gairebé la meitat del conjunt, però sempre partint de molts pocs individus i, fins i tot, restringint-nos a les ceràmiques, es podrien arribar a veure com a unitats domèstiques autònomes i pensem que no és pas així. En aquest sentit, als àmbits 2, 3, 4, 5 i 7, trobem recipients de cuina local (olles) i itàlica (plats-tapadores i/o cassoles) a totes elles tret de l'àmbit 3 que només ha proporcionat olles, mentre que a l'àmbit 7 aquesta forma apareix dubtosament amb fragments informes. També la vaixel·la de consum ibèrica i importada (plats/escudelles/bols/gots) és omnipresent, essent generalment predominant la segona, com ho són les àmfors, ni que sigui representada per escassos fragments de produccions indeterminades. Els càlats apareixen als àmbits 5 i 7 i un atuell hemiesfèric a l'àmbit 2. Deixant apart les gerres, tapadores i altres recipients, el tret més diferenciador l'aporta l'àmbit 5 que a més

¹⁰⁰ A diferència del mètode de quantificació emprat en l'estudi de les fases cronològiques, aquí hem reduït el nombre estimat d'individus i hem considerat com un mateix individu aquelles peces que tot i no enganxar consideràvem que pertanyien a un mateix exemplar.

d'algun fragment de *dolium*, absent a les altres dependències, ha donat dos morters, un local i un altre importat, úniques formes constatades al jaciment i, per tant, esdevé prou significatiu. La representativitat de les distintes categories funcionals de l'àmbit amb un total de 208 fragments i 22 individus es reparteix de la següent manera: amb un 14'42% (NFR) i 31'82% (NMI) de taula, 13'94% i 18'18% de cuina, 30'77% i 22'73% de reserva/transport i 40'87% i 27'27% indeterminada (representada per dues gerres i quatre vores indeterminades). Difícilment es podria arribar a veure com un espai dedicat específicament a la transformació d'aliments donat que als morters només l'acompanyen una tapadora itàlica i una olla a torn lent, tipus funcionals que com acabem d'exposar es troben ben representades als altres àmbits. També apareixen restes faunístiques en poca quantitat (5 individus), com a l'àmbit 2 (17 individus), a l'àmbit 4 (11 individus) i aquí formant part d'un abocament efectuat quan l'assentament ja estava abandonat, i al pati. A destacar també la troballa d'una escòria en forma de culota que en cap cas relacionem amb una activitat metal·lúrgica desenvolupada al seu interior. La presència de només uns fragments de *dolium*, 4 fragments, i l'escòria tampoc justificaria la seva identificació com a magatzem, on la resta del conjunt de reserva el constitueixen una àmfora itàlica Dr. 1B, una àmfora ebusitana PE 17, fragments informes d'àmfora ibèrica i un càlat. I la troballa d'un únic *pondus*, no implicaria necessàriament la confecció de teixit, atès que la peça podria haver tingut una altre utilitat. Al nostre paper i prenent com a element indicador la majoria de peces relacionades amb el servei de taula i de cuina, creiem que podria obeir a un espai de residència, amb una àrea prou gran per donar cabuda a diferents necessitats, menjar, descans, rebost, etc, però les evidències que disposem tampoc permeten corroborar-ho.

Flanquejant l'entrada principal trobem dues cambres quadrangulars d'aparença molt semblant i proporcions reduïdes de les quals en desconeixem la funcionalitat. A l'àmbit 4 la presència de dos accessos contraposats que comuniquen amb el camí i el pati portaren a interpretar-lo com un vestíbul/accés secundari o punt de guàrdia (Barrasetas *et al.*,1997,9). No és possible concretar si acompliria un altre tipus de servei o de treball no documentat. Val a dir però, que si féssim cas del material ceràmic aparegut podria fins i tot arribar a denotar un cert caràcter residencial, on trobem un plat de vernís negre, una escudella i un got en grisa ibèrica, una cassola i una tapadora de comuna itàlica, una olla local, una gerra d'engalba blanca i fragments de comuna ibèrica, d'àmfora itàlica i indeterminada. L'àmbit 3, és l'única estança on s'han documentat restes d'arrebossat de calç en el nivell d'enderroc que podrien procedir del revestiment de les parets alhora que ha aportat l'única fusaiola recuperada en tot el jaciment (tret d'una altre dubtosa procedent de les excavacions antigues). El primer fet li denota un caràcter clarament diferenciador respecte a les altres cambres situades al costat dret i d'aquí sorgeix el dubte de si no funcionaria com un petit magatzem complementari de l'àmbit 2. La presència d'una fusaiola, tot i denotar una activitat domèstica, no té perquè implicar necessàriament que es filés al seu interior. Ara bé, també apareixen dues olles a mà per les quals difícilment podem atribuir una altre funció diferent a la cocció d'aliments i l'acompanyen un plat de ceràmica calena, fragments de campaniana A, una tapadora de comuna ibèrica, fragments de grisa ibèrica, d'àmfora ibèrica i indeterminada. Es fa difícil doncs, intuir la seva funcionalitat. Ni es pot veure clarament com

un espai de residència, de magatzem, de treball femení? o acomplint un altre servei. Com tampoc podem dir res de l'àmbit 7, que en aquest cas ve caracteritzat per un repertori formal de vernís negre més ampli amb dos plats (Lamb. 5 i 36), una píxide i una escudella acompanyat per un gobelet de ceràmica grisa, una tapadora de comuna itàlica i fragments d'una possible olla, a més d'un càlat, una àmfora itàlica Dr. 1a i fragments d'àmfora ibèrica i, per últim, una gerra de comuna ibèrica.

L'àmbit 2 té un paviment de *signinum* parcialment conservat pel costat a tocar el mur perimetral del recinte, desmarcant-se així de totes les altres dependències documentades fins al moment. Les característiques del paviment, realitzat amb gran quantitat de terrissa amb formes molt irregulars i una superfície no polida amb concrecions negres que forma una rebava en la juntura amb el mur¹⁰¹, juntament a la presència d'una canalització que discorre per sota en pendent cap al camí, fan pensar en el seu possible ús com una àrea de treball o de caire productiu. Dissortadament, la seva comprensió se'ns veu dificultada perquè el paviment resta força malmès com a conseqüència de l'activitat destructiva realitzada des d'època romana fins a cronologies més recents, impossibilitant conèixer les dimensions reals que tindria i la seva relació amb les demés estructures de la dependència, com la canal, la paret mitgera amb l'àmbit 3 o el mur no documentat que clouria l'àmbit per la banda septentrional. A la vegada, si bé tenim la certesa que l'àmbit fou parcialment excavat per Joan Pla i una part del seu paviment trencat i dipositat a la Fundació de Llinars, no disposem de cap més informació o croquis on surti representat. Tampoc sabem si un retall que es troba situat al centre del sòl de l'àmbit 2 d'uns 0'38m d'ample correspondria en aquest tros de paviment trencat per Joan Pla o seria originari del recinte.

Un aspecte a tenir en compte és que el paviment porta una lleugera inclinació de 0'02 m en sentit cap a la canalització que menava en pendent cap a l'exterior del recinte de la qual únicament quedava la protecció de pedres de la rasa de fonamentació, en un estat de conservació força dolent, i un filtre de plom. El pas de la conducció a través del mur es feia evident per la presència d'un orifici circular que fa pensar que seria de plom o de ceràmica¹⁰². Aquesta interpretació vendria corroborada pel perfil semicircular de la rasa de la canal que se distingeix clarament de la típica secció en U de les clavegueres de pedra o d'obra. La pèrdua del punt de contacte amb el *signinum* dificulta considerar la relació amb el paviment, ara, difícilment veiem que la canalització pugui provenir d'un altre àmbit que no sigui el 2, donat que la seva rasa de fonamentació no continuava més enllà del tram documentat. Les canals de plom o ceràmica solen anar lligades al transport d'aigua neta o dels líquids derivats de tasques productives, tot i que menys freqüentment servirien per a l'evacuació de les residuals (Cano,Acero,2004,393), per la qual també apareixen associades

¹⁰¹ Encara que el mur es conservi gairebé arran del paviment, les fotografies de l'àmbit han permès veure com almenys revestiria també l'arrencament de la paret vista.

¹⁰² No és possible descartar cap de les dues opcions. En època antiga era relativament freqüent també l'espoli de canals ceràmiques, alhora que està perfectament documentat l'ús dels filtres de plom en aquets tipus de conduccions (Egea,2002,26,27,fig. 12).

a filtres de plom¹⁰³ (Egea,2002,26). En qualsevol cas, descartem que pugui transportar algun líquid elaborat per a ser consumit, ja que resulta prou evident que les dependències o estructures de treball com ara un *lacus* difícilment ocuparien l'espai de la via¹⁰⁴ i més tenint en compte la seva relació amb el filtre de plom. De la mateixa forma, la posició sobreelevada del paviment respecte l'àmbit 3 tampoc contribueix a identificar-lo com un dipòsit.

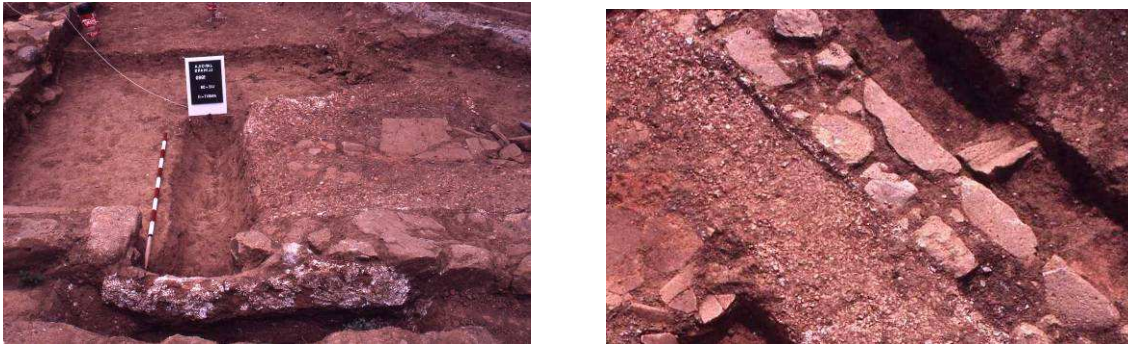

Fig.3.29 i 3.30. Vistes de l'àmbit 2. A l'esquerra, detall de la rasa de la canalització i del mur arrebossat de calç. A la dreta, paviment de *signinum* formant rebava en la juntura amb el mur (Fotografies cedides per Eduard Sánchez).

Comparativament amb les altres dependències l'estrat que cobria el paviment va proporcionar gran quantitat de material arqueològic. D'un total de 126 fragments i 16 individus trobem: un 54'76% (NFR) i un 50% (NMI) representat per vaixel·la de taula, 35'71% i 31'25% de cuina i un 9'52% i 18'75% de magatzem/transport. Tipològicament ve caracteritzat per un bol, una escudella i un plat de vernís negre, un gobelet de parets fines, una escudella en comuna i grisa ibèrica i una gerreta en comuna ibèrica; una tapadora i dues cassoles de comuna itàlica i dues olles; un atuell hemiesfèric i fragments d'àmfora itàlica i indeterminada. A més de les 17 restes faunístiques esmentades anteriorment. Però dubtem de què realment puguin ser representatives de les activitats que s'hi haurien portat a terme. La qualitat del paviment força groller i la presència de la canal que sense cap dubte contrasta amb qualsevol dels àmbits documentats ens fan veure'l com un espai de treball o productiu.

Pel que fa al pati, no disposem d'evidències concloents per interpretar el seu com a magatzem, tot i que com bé fou interpretat (Barrasetas *et al.*,1997,12), és una possibilitat que cal contemplar. Per una banda, la troballa de dues cavitats d'1'10 cm de diàmetre i 35 cm de fondària corresponents a dos *dolia* i una àmfora itàlica del tipus Dr. 1b semisoterrades al sòl geològic podrien apuntar en aquest sentit. A la vegada que tal com assenyala Eduard Sánchez (1993,285) és en el corredor¹⁰⁵ i al pati on es concentren la majoria de les àmfores documentades al jaciment. Però també cal tenir present la representativitat d'altres grups ceràmics en proporcions prou significatives que dificulten interpretar una funcionalitat

¹⁰³ El fet que la canal porti pendent cap a l'exterior del recinte impossibiliten veure'l almenys com una entrada d'aigua neta.

¹⁰⁴ Si bé es cert que en algunes instal·lacions vinícoles el dipòsit receptor del most es troba situat annexa a la sala de premsat per la banda exterior del cos de l'assentament, com en el cas del centre productor del Moré a Sant Pol de Mar (Gurri,2001,629-630,fig.1), pensem que aquesta no seria la disposició més idònia per can Rossell, degut al pas constant dels carruatges amb la brutícia i pols que això comportaria.

¹⁰⁵ Cal entendre el corredor com un espai de trànsit i també de pas de carruatges i, per tant, lliure d'entrebancs.

específica atenent-nos únicament al present criteri. En aquest sentit, els nivells d'enderroc han aportat un mínim de 32 individus d'un total de 37 envasos amfòrics comptabilitzats a la segona fase, a més de 4 *dolia* (dels quals almenys un estaria associat a l'encaix documentat al pati), però a la vegada aquesta proporció es veu superada pel conjunt de la vaixela local i importada esdevenint molt més nombrosa. De fet, part d'aquest material podria ser fruit d'un abocament de tot allò inservible o innecessari efectuat en el moment d'abandonar l'assentament. Aquesta explicació podria venir a justificar la pràctica absència de recipients ceràmics sencers deixats a les dependències, en general es troben força fragmentats, o que no apareguin altres materials significatius (ornaments, utensilis, etc). En qualsevol cas, si exceptuem el corredor o l'espai de trànsit tota aquesta àrea és perfectament susceptible d'haver estat usada com a magatzem, encara que com hem dit, dels recipients recuperats gairebé no n'hi han que es conservin (força) sencers. Per últim cal dir, que tot i la proximitat dels dos encaixos de *dolia* vers a la canal de desaigua del pati, tampoc acabem de veure que pugui palesar alguna activitat diferent a la conservació de productes.

3.7.2. Planificació, distribució i estructuració de les edificacions

L'assentament de can Rossell és una obra pensada i en certa manera complexa en tant que disposa de dues edificacions aixecades al voltant d'un camí i són doncs, el resultat d'un projecte unitari, per bé que s'hagin pogut produir remodelacions difícils de precisar. Com hem vist, hauria comptat amb un projecte d'obra en el qual s'establirien les dimensions totals del recinte (no sabem si coincidiria amb el model teòric que hem creat-CR-P12), i on s'inclouria la distribució dels espais que havien de conformar cada cos, establint les proporcions de cada una de les dependències en funció d'uns mòduls basats en el peu romà. El pati es constitueix com el nucli a partir del qual s'estructuren els dos cossos.

Ahora es fa palès un coneixement previ tant del territori que condicionaria la tria del lloc com del terreny on es bastiria l'obra i que en última instància determinaria la seva disposició. I on l'orientació que pren, com veurem més endavant, podria estar supeditada al traçat o pas de la via Hercúlia. S'assenta en una terrassa fluvial lleugerament en pendent en sentit O/E i N/S, fet que comportà una construcció en certa manera esglaonada marcada per l'orografia que probablement continuaria produint-se al segon recinte, i un anivellament evidenciat a les estances situades al SE del primer cos (on cal recordar que foren aportats en fer la reforma). En ambdues edificacions únicament es coneix la part situada al migdia on s'observa o s'intueix la disposició de les portes al costat de septentrió i orientades cap a l'oest, tret de l'àmbit 2, i els àmbits 1, 7, 8 i 9 dels quals en desconeixem l'accés. Aquestes limitacions no permeten constatar si la distribució en dues edificacions tindria a veure amb una funcionalitat diferenciada de les mateixes.

3.8. Economia

Qualsevol interpretació sobre les tasques productives o la vinculació econòmica de l'assentament resulta força complexa ja que les dades pràcticament són nul·les. No han aparegut eines, ni tampoc estructures o dependències que clarament puguin obeir a la pràctica o producció agrícola. Pel que fa a les segones, si menys no, respecte als contenidors d'emmagatzematge convindria afegir que a la Fundació de Llinars hi ha certa quantitat de *dolia*, no la varem comptabilitzar i per tant no podem concretar millor, recuperada en una de les intervencions de Joan Pla que, tant pot provenir del primer cos i específicament de la part davantera de l'àmbit 2, de l'àmbit 9 o pot ser també del pati per aquest costat, o bé, de la segona edificació i, en aquest cas, dels tres àmbits adjacents i del pati. Tanmateix, no sabem si va aparèixer agrupada o dispersa en diferents espais, com tampoc podem determinar si anirien destinades a emmagatzemar productes elaborats en el propi assentament o per a ser consumits. Cap *dolia* procedent del jaciment disposa de segells, fet que contrasta amb l'establiment proper de can Suari on han aparegut diversos recipients estampillats amb un mateix motiu.

Només de l'àmbit 2 hem considerat una funció productiva o de treball de caire incert que veiem versemblant per les característiques del paviment junt al pas d'una canal associada a un filtre de plom. Tampoc queda clar si la no continuïtat del paviment a tocar la paret mitgera amb l'àmbit 3 seria originària. També a remarcar les grans dimensions de l'àmbit (no conegudes del tot) i la disposició de l'accés que contrasta amb les demés dependències documentades fins al moment, amb excepció de l'àmbit 5 amb una llargària prou important. En qualsevol cas, no disposem de cap evidència per relacionar-ho amb cap procés productiu. Ara bé, veiem clar que no correspon ni a un dipòsit ni a una cisterna.

A l'assentament es desenvoluparien activitats que també poden intuir-se molt parcialment. Un d'aquests vestigis el trobaríem en el treball de la forja, una activitat secundària força freqüent a qualsevol assentament rural destinada principalment al manteniment de les eines agrícoles. En aquest sentit s'han recuperat dues escòries amb forma de culota en els nivells que amortitzaven el pati i l'àmbit 5 que podrien ser indicatives de l'existència d'aquest treball. En contraposició val a dir que fins hores d'ara, no s'ha documentat cap resta de forn o algun indicatiu sobre la presència d'aquestes estructures artesanals que són imprescindibles per ratificar-ho. Hem d'afegir la troballa d'una barra de ferro massissa en el nivell superficial de l'excavació de l'any 1989, que a l'estar totalment descontextualitzada cal valorar amb certa prudència. Així doncs, en el supòsit que aquests treballs es realitzessin al jaciment, no podem determinar ni on es farien, ni quina entitat tindrien, ni si correspondria a una activitat de caràcter puntual o bé principal i amb un caràcter més especialitzat.

3.9. Anàlisi dels materials ceràmics

En aquest apartat hem optat primer per descriure el material aportat pels dos conjunts documentats l'any 1989 -i un tercer, posterior a l'abandó de l'establiment-, (apartat 3.9.1), i passar a continuació a establir una comparació entre ambdós, incloent-hi també la ceràmica significativa descontextualitzada dipositada a la Fundació Joan Pla (bàsicament el material més antic) per tal de contextualitzar cronològicament els dos conjunts (apartat 3.9.2). En últim lloc, s'exposen els elements ceràmics i numismàtics que formen part del dipòsit permanent de la Fundació de Llinars (apartat 3.9.3).

3.9.1. Excavació 1989

D'aquesta intervenció disposem de dos conjunts de materials, la fase 2 (remodelació) i fase 3 (abandó de l'assentament). De la fase fundacional no tenim materials associats, atès que les trinxeres de fonamentació dels murs han donat resultats negatius. Així doncs, la seva cronologia ha de venir inferida principalment a partir de la ceràmica aportada pels nivells de la reforma, alhora indicatius de la primera ocupació.

3.9.1.1. Fase 2

Els materials que formen aquest conjunt provenen dels estrats de la reforma dels àmbits 5 i 6 (UEs 24, 25 i 47). Són uns abocaments formats per terres amb pedra, material constructiu, ceràmic, faunístic i metàl·lic, dipositats per anivellar el terreny i pujar la cota de circulació.

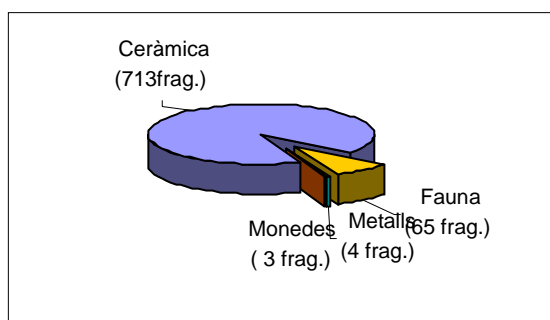

Fig.3.31.Gràfica del material arqueològic de la fase 2.

S'han comptabilitzat un total de 785 fragments de material arqueològic format principalment pel grup ceràmic amb un 90,87%, seguit per les restes faunístiques amb un 8,24% i una escassa representació dels elements metàl·lics amb un 0,50%. Dintre d'aquest darrer grup s'ha documentat una fíbula de bronze, un clau de ferro i dues peces indeterminades en plom i bronze. Finalment també hi és present el material numismàtic amb un total de 3 monedes que representen el 0'38 % del conjunt, entre les quals únicament s'ha

pogut identificar un denari de *Bolskan*¹⁰⁶ (CR-25-1), atès que la mala conservació de les altres dues (CR-25-6/CR-25-12) dificulta reconèixer la seca, tot i que és possible que la segona pertanyi a una seca ibèrica (Sánchez, Barrassetas, 1989).

Produccions ceràmiques	N. frag.	% frag. tot.	% frag. cat	NMI*	% ind. tot.	% NMI cat
Campaniana A	27	3,79	20,61	6	6,45	12,5
Cales mitjà	8	1,12	6,11	1	1,08	2,08
Cales tardà	82	11,50	62,60	31	33,33	64,58
Comuna Itàlica	14	1,96	10,69	10	10,70	20,83
Total cer. Importació	131	18,37	100	48	51,61	100
Comuna ibèrica	138	19,35	47,75	7	7,53	22,58
Grisa ibèrica	97	13,60	33,56	15	16,13	48,39
Engalba blanca	3	0,42	1,04	1	1,08	3,23
a Mà i torn lent	51	7,15	17,65	8	8,60	25,81
Total cer. Ibèriques	289	40,53	100	31	33,33	100
Àmfora itàlica	66	9,26	28,82	7	7,53	70
Àmfora púnica centremedit	4	0,56	1,75	1*	1,08	10
Àmfora ibèrica	78	10,94	34,06	1	1,08	10
Àmfora indeterminada	81	11,36	35,37	1*	1,08	10
Total àmfores	229	32,12	100	10	10,75	100
Parets Fines	2	0,28	100	1	1,08	100
Ceràmica indeterminada	5	0,70	100	1*	1,08	100
Llàntria itàlica	8	1,12	100	1	1,08	100
Ungüentari itàlic	1	0,14	100	1	1,08	100
Ibèrica a torn	48	6,73	-	-	-	-
Total	713	100		93	100	

Fig.3.32. Quantificació del material ceràmic de la fase 2.

¹⁰⁶ Tradicionalment s'ha vingut enquadrant les produccions de monedes de plata de la vall de l'Ebre, entre les quals s'inclou la seca de *Bolskan*, actual Osca, en el transcurs de les guerres sertorianes, entre el 80-72 a.C (Villaronga, 1994, 212). En contra, hi ha qui situa el seu inici al final de les guerres numantines, 134/133 aC (Domínguez-Arranz, 1991, 45; Ripollès, 1994, 130).

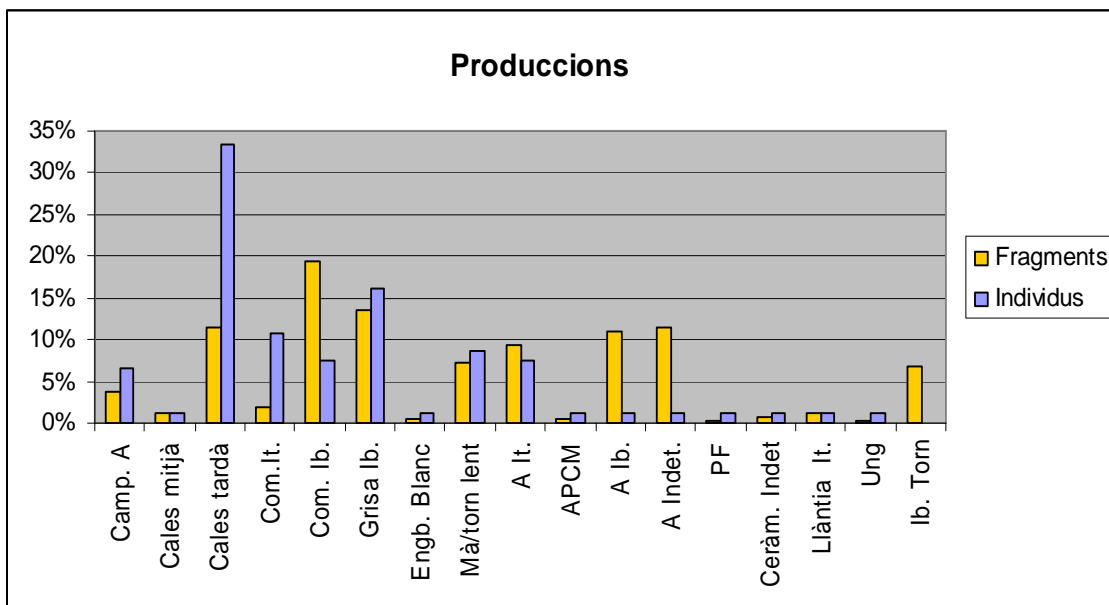

Fig.3.33. Gràfica dels percentatges del material ceràmic de la fase 2.

Dintre del grup vascular les produccions de vernís negre apareixen molt ben representades ja que suposen un 16'41% del NFR i un 40'86% del NMI respecte el total. La campaniana A la trobem en una proporció de 20'61% i 12'5% i, doncs, clarament inferior al grup del Cercle de la B que suposa un 68'70% i 66'67% del grup. Presenta un repertori formal propi de la fàcies tardana, on s'han comptabilitzat un plat Lamb. 36, tres escudelles Lamb. 27B-c de les quals una correspon a la F 2825, un altre exemplar Lamb. 33b i una vora indeterminada. Les produccions documentades afins al cercle de la B provenen dels tallers de Cales, on la variant mitja només està representada per un plat Lamb. 5/F 2252 i alguns fragments decorats amb cercles concèntrics i franges d'estries molt fragmentats tot assolint un 6'11% i un 2'08% del seu grup. Indiscutiblement és la variant tardana la producció hegemònica amb uns percentatges del 62'60 % i 64'58% i dominat pel grup dels plats i les escudelles. Així ens trobem el plats i pàteres Lamb. 5/ F 2252, 2255 i 2258 amb catorze individus, les escudelles Lamb. 1/F 2323 amb quatre peces i la Lamb. 8a/ F2554b-2566 amb deu exemplars, a més d'una copa Lamb. 10/F3451 i dues píxides Lamb. 3. D'altra banda, cal destacar la presència d'un grafit ibèric incís entre dues parelles de cercles concèntrics disposades sobre el fons intern d'un d'aquests plats corresponents a la forma Lamb. 5 de la variant tardana.

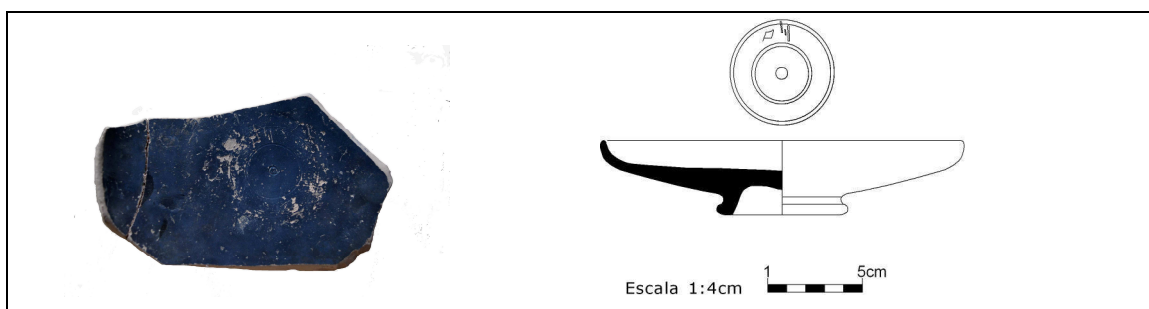

Fig.3.34. Imatge d'un grafit incís, força malmès, en el fons intern d'un plat de vernís negre dels tallers de Cales.

La comuna itàlica amb un 1'96% i un 10'70% del total ve representada per una pàtina corresponent a la forma Lt. 6e, juntament a nou exemplars de plats tapadores Lt. 7a. A la vegada, també hi és present un fons d'ungüentari possiblement itàlic i una llàntia de vernís negre tipus Ricci E. De parets fines apareix un únic got My. 2.

Les produccions ibèriques superen en nombre a les importades si considerem el nombre de fragments documentats, 40'53%, donat que la relació s'inverteix quan comptabilitzem el nombre mínim d'individus, 33'33%. És dominat per la comuna ibèrica tot assolint un 47'75% i 22'58%. En quant a la vaixela trobem les escudelles de vora reentrant, amb un únic individu de format gran. L'acompanyen altres envasos d'ús ambivalent com els bocals amb dos exemplars. Entre els atuells destinats a la reserva domèstica s'han documentat un càlat i una nansa d'aquest recipient, una olla de doble vora i un atuell hemiesfèric. Cal assenyalar també la presència d'un broc d'un vas decantador i una vora que podria correspondre amb certs dubtes a una possible tapadora. El repertori tipològic de la grisa ibèrica és complementari de les produccions de cuita oxidada. Bàsicament queda reduït al consum, esdevenint majoritàries les escudelles de vora reentrant amb sis exemplars de mida gran, dues de petites i tres de diàmetre indeterminat, seguides de lluny pels gobelets, amb tres individus. També apareix un càlat. Així doncs, si ens atenem només al NMI amb un 48'39% és la producció més ben representada. En ceràmica d'engalba blanca apareix una possible gerra de mitjanes dimensions que pràcticament ha perdut l'engalba. En quant a la ceràmica a mà i torn lent que assoleix uns percentatges d'17'65% i 25'81% del seu grup, tan sols es documenten els atuells destinats a la cocció d'aliments, tres olles junt a quatre tapadores i caldria afegir una peça indeterminada. Relacionat amb les primeres ha aparegut un agafador de botó.

Entre els contenidors amfòrics importats predominen els d'origen itàlic amb quatre exemplars del tipus Dr.1a, dos Dr. 1 b, i una àmfora del grup III A d'Apani procedent de la regió apul·liota que suposen un 28'82% en NFR i un 70% en MNI. El segon grup, més minoritari, està constituït per les produccions d'origen centremediterrània de les quals s'han comptabilitzat tres fragments informes i una nansa. Les produccions locals i/o regionals estan representades per un únic individu d'àmfora ibèrica tot assolint un escàs 10% i incrementat en nombre de fragments, 34'06%, on arriben a superar als envasos itàlics, encara que caldria veure si alguns dels fragments d'origen desconegut podrien procedir d'allà mateix.

Classe ceràmica	Formes	NMI	N. frag
Campaniana A tardana	Lamb. 36	1(v)	1
	Lamb 27 B-c / F2825	3 (v)	4
	Lamb 33b	1 (v)	1
Cales mitjà	Lamb. 5/F2252	1 (v)	2
Cales tardà	Lamb. 1/F 2323	4 (v)	8
	Lamb. 3	2 (v)	2
	Lamb. 5/ F 2252, 2255, 2258	14 (v i p/c)	20
	Lamb. 8a/F 2554b-2566	10 (v i p/c)	14
	Lamb. 10/F3451	1 (v)	1
Parets Fines	My. 2	1 (v)	2
Comuna itàlica	Lt. 6 e	1 (v)	2
	Lt. 7a	9 (v)	11
Àmfora itàlica	Dr. 1 A	4 (v)	4
	Dr. 1 B	2 (v)	6
	Apani III A	1 (v)	4
Àmfora centremedit.		1* (n)	
Àmfora ebusitana		1* (s/f)	
Àmfora ibèrica		1(v)	1
Llàntia itàlica vernís negre	Ricci E	1 (p/c)	4

Fig.3.35. Quantificació de les formes de ceràmica significativa de la fase 2.

Aquest conjunt ceràmic ens marca una cronologia a partir del 90/80 aC, coincidint plenament i partint en tot moment de la proposta formulada per l'equip d'excavació (Barrasetas *et al.*,1997,10). Ho argumentem principalment per la pràctica absència de la variant mitja de Cales enfront a la preeminència de la variant tardana que es comença a produir durant aquesta forquilla cronològica (Aquilué,García,Guitart ed.,2000;Pedroni,2001), les proporcions de la campaniana A molt més reduïdes però ben representada junt al seu repertori formal, i la superioritat de l'àmfora itàlica Dr. 1a respecte la Dr. 1b que, tot i la parcialitat del conjunt, és un factor a tenir en compte veient els resultats que aporta el context de la fase 3.

3.9.1.2. Fase 3

En aquest apartat hem analitzat conjuntament els nivells formats com a conseqüència de l'enderroc de les estructures directament relacionats amb el final de l'assentament (UE 22, UE 30, UE 32, UE 34, UE 35, UE 41, UE 51, UE 53, UE 58), dos sòls d'ocupació (UE 23 i UE 45), atès que el material documentat recolzava a sobre de la seva superfície, i dos nivells (UE 26, UE 33) que, o bé funcionarien com a nivell d'ús o serien el resultat de l'enderroc dels àmbits, donat que alhora també han aportat tègula.

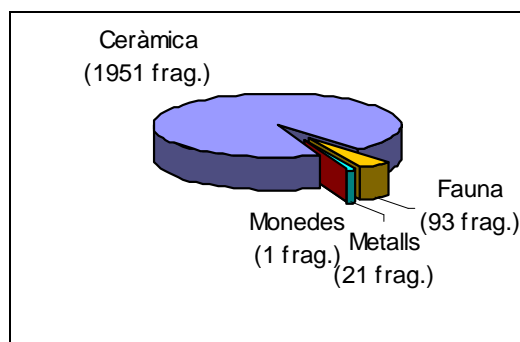

Fig.3.36. Gràfica del material arqueològic de la fase 3.

En el còmput global del material arqueològic d'aquesta fase amb un total de 2062 restes s'observa la clara primacia del conjunt ceràmic, un 94,43%, seguida per la fauna, un 4,50%, i els elements metàl·lics, un 1,01%. El 0'05% restant correspon a una moneda de bronze (CR-35-9) identificada amb un semis d'*Iltirta* (Sánchez, Barrassetas, 1989). Dintre del primer grup hem incorporat també un *pondus*, una fusaiola i quatre vores de *dolia*.

Produccions ceràmiques	N. frag.	% frag.tot.	% frag.cat.	NMI*	% ind. tot.	% NMI cat
Campaniana A	41	2,10	7,96	9	4,19	8,33
Cales mitjà	6	0,31	1,17	1*	0,47	0,93
Cales tardà	336	17,19	65,24	60	27,91	55,56
Comuna Itàlica	132	6,75	25,63	38	17,67	35,19
Total cer.Importació	515	26,34	100	108	50,23	100
Comuna ibèrica	421	21,53	60,75	29	13,49	44,62
Grisa ibèrica	114	5,83	16,45	12	5,58	18,46
Ibèrica d'engalba blanca	48	2,46	6,93	5	2,33	7,69
a Mà i torn lent i Morters	103	5,27	14,86	18	8,37	27,69
Comuna local	7	0,36	1,01	1*	0,47	1,54
Total cer. Ibèriques	693	35,45	100	65	30,23	100
Àmfora itàlica	337	17,24	48,84	27	12,56	72,97
Àmfora púnica centremed.	22	1,13	3,19	1	0,47	2,70
Àmfora púnica ebusitana	6	0,31	0,87	2	0,93	5,41
Àmfora ibèrica	279	14,27	40,43	5	2,33	13,51
Àmfora pos. tarraconense	3	0,15	0,43	1*	0,47	2,70
Àmfora indeterminada	43	2,20	6,23	1	0,47	2,70
Total àmfores	690	35,29	100	37	17,21	100
Parets Fines	10	0,51	100	1	0,47	-
Ibèrica a torn	31	1,59	100	-	-	-
Dolia	16	0,82	100	4	1,86	100
Total	1955	100		215	100	

Fig.3.37. Quantificació del material ceràmic de la fase 3.

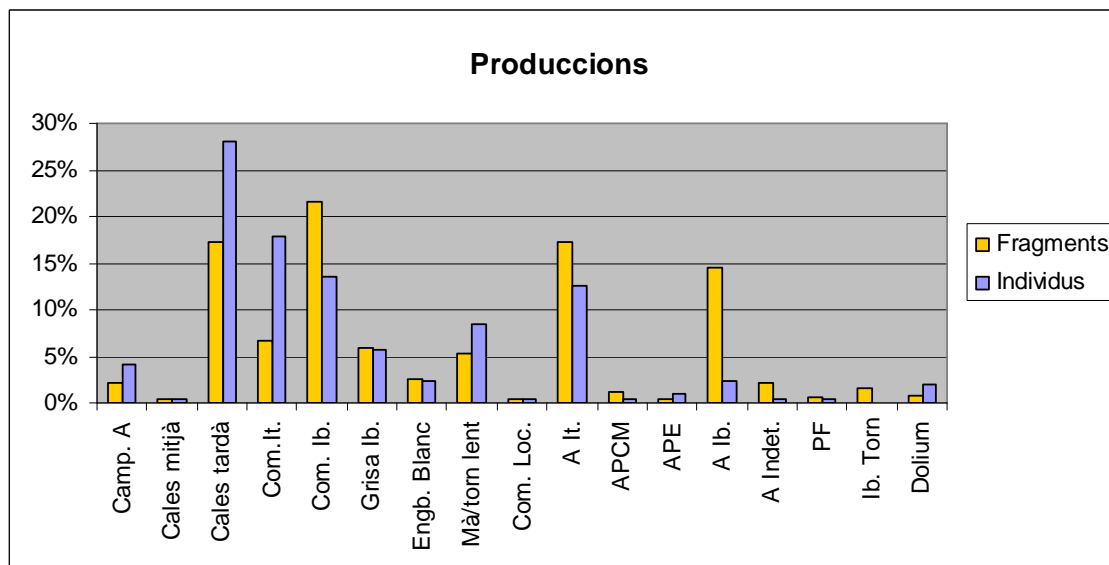

Fig.3.38. Gràfica dels percentatges del material ceràmic de la fase 3.

Pel que respecta a les produccions ceràmiques representades en aquest context es constata la forta presència de les importacions que sumen un total de 26'34% i 50'23%, fet que ja s'observava al conjunt de la reforma. Entre els vernissos negres veiem un clar predomini del grup de la B de la regió de la Campània septentrional, Cales i zones afins, amb un 66'41% i 56'49%, enfront de l'àrea Ischia-Nàpols amb 7'96% i 8'33%. Aquesta última té un repertori formal restringit al bol Lamb. 27 a-b/F 2984, amb set individus que de ben segur pertanyen a la mateixa peça, però que no enganxaven, a l'escudella Lamb. 27c i al plat Lamb 36/F1312, amb un individu en cada cas, a més de tres petits fons que no deixen entreveure la presència de possibles decoracions. La gran majoria de les produccions de Cales s'identifiquen amb la variant tardana, que amb uns percentatges de 65'24% i 55'56% suposen més de la meitat de la ceràmica importada. Els plats i pàteres Lamb.5/F 2252, 2255 i 2257 destaquen per damunt de la resta de formes amb un total de cinquanta-tres individus, alguns dels quals no han pogut ser adscrits a cap sèrie pel fet que es tractaven de fragments molt petits. Les altres peces identificades són les escudelles Lamb.1 amb un exemplar molt fet malbé (no dibuixat) i quatre corresponents a la Lamb. 8a/F 2566 i finalment dues píxides Lamb. 3/F7553. En els casos en què la decoració s'ha conservat íntegra s'observa la combinació dels cercles concèntrics amb dues i cinc franges d'estries en el fons intern dels plats i pàteres Lamb. 5. Cal destacar la presència de grapes de plom en dues pàteres amb l'objectiu de fixar la peça. A la variant mitja, altre cop molt minoritària, s'adscriuen diversos fragments sense forma d'un plat o pàtera, possible Lamb. 5, amb una decoració de cercles concèntrics i cinc franges d'estries i un altre vas indeterminat en el qual encara s'aprecia l'inici d'una franja d'estries.

D'altra banda les formes de comuna itàlica tenen una funcionalitat estrictament culinària, entre les quals trobem les pàtines, amb onze exemplars de Lt. 6c i de Lt. 6e respectivament i els plats tapadora Lt. 7a amb quinze individus, o bé, pel processat dels aliments amb un morter Lt. 8d. Es constata un grafit incís en signes ibèrics en un fragment

d'aquesta producció. Si ens fixem en el còmput global de les produccions documentades, la comuna itàlica assoleix uns percentatges molt elevats, 6'75% en NFR i 17'67% en NMI, però en aquest últim valor cal tenir present en tot moment el sistema de comptatge emprat. Tanmateix no s'hauria de menystenir el nombre de fragments amb una representativitat prou important. En canvi, de parets fines domés disposem d'un únic gobelet My.2.

Les ceràmiques ibèriques tenen un repertori més variat en quant a la seva finalitat, ja sigui el consum i servei, l'emmagatzematge o transport, la transformació d'aliments o la culinària. Val a dir però que s'observen diferències segons les produccions. La grisa ibèrica està bàsicament lligada al consum i la beguda, on s'han comptabilitzat set escudelles mitjanes-grans de vora reentrant i una de mòdul petit, un got bicònic i un craterisc, fet que contrasta notablement amb els percentatges assolits per la vaixel·la fina d'importació. En qualsevol cas, els vasos destinats a la beguda es troben molt mal representats al jaciment, ja siguin importats o locals. L'acompanyen també una ampolla i tres gerres. En canvi la comuna ibèrica amb un total de vint-i-nou individus o un 44'62% del grup, té una major representació dels envasos destinats a la petita reserva, al servei de líquids o a la preparació d'aliments. De fet, és possible que això expliqui en part per què el nombre de fragments obté uns percentatges tan elevats, un 21'53%, respecte el total quantificat. Així només s'ha comptabilitzat una possible escudella, mentre que entre els demés exemplars identificats trobem onze càlats, dues gerres globulars amb dues nanses, un atuell hemiesfèric i un envàs de 35 cm de diàmetre amb vora engruixada no diferenciada i parets rectes que sembla respondre a una nova forma, juntament a un pom i la vora d'una tapadora, a més de quatre gerres de petites i mitjanes dimensions que tant podrien servir a la taula com tenir una altre destinació. La ceràmica d'engalba blanca es troba molt ben testimoniada, amb un 6'93% i un 7'69% del seu grup, representada per cinc gerres per a contenir líquids, tot i que semblen reduir-se a dos exemplars diferenciats. La ceràmica de cuina majoritàriament obrada amb torn lent assoleix uns percentatges del 5'27% i 8'37% respecte el conjunt ceràmic. Deixant de costat els sistemes de quantificació aplicats, s'observa una complementarietat amb la comuna itàlica, on tot i aparèixer en unes proporcions inferiors, ara ens trobem bàsicament amb olles de perfil en essa de les quals s'han computat un total de tretze exemplars. L'acompanyen cinc recipients, gerres?, possiblement pertanyents a la mateixa peça. Un dels fragments presenta una decoració digitada que forma una mena de bastonets en relleu. Hem inclòs dintre d'aquest grup la base d'un morter, tot i que més aviat correspon a una producció de comuna local. Indistintament aquesta última ens surt representada per alguns pocs fragments informes d'un recipient indeterminat.

Entre els contenidors amfòrics sobresurten els d'origen itàlic amb un 48'84% o un 72'97% del grup, i especialment el tipus Dr.1b dels quals s'han comptabilitzat un total de vint individus, seguits per la Dr.1a amb cinc exemplars¹⁰⁷, i la Dr. 1c amb dues vores, desmarcant-se així de la resta de produccions. Altres envasos importats que s'han documentat apareixen de forma minoritària respecte als anteriors. Dintre d'aquesta esfera

¹⁰⁷ Una de les peces presenta certs dubtes (CR-34-16) en quant a la seva identificació amb una producció adriàtica.

trobem les àmfors ebusitanes del tipus PE 17/T. 8.1.3.2 i PE 18/ T. 8.1.3.3¹⁰⁸ i de la Tripolitània amb un exemplar en cada cas. També es constaten un seguit de fragments sense forma juntament a un pivot de procedència incerta. El segon grup més ben representat són les àmfors ibèriques més predominants si considerem el NFR per damunt del NMI, donat que tenint en compte aquest últim la xifra es redueix a 5 peces o un 13'51%. Cal afegir la possible àmfora tarraconense. Es tracta d'escadussers fragments informes que s'assemblen a les pastes ibèriques, amb tonalitats marrons o rosades, més gruixudes i força depurades així com les recordem, però hauríem de tornar a fer una revisió de les peces per reconèixer-les i distingir-les millor de les ibèriques, grup amb el qual foren inicialment agrupades. De fet, si no hagués estat perquè a la revisió que férem posteriorment dels materials de can Suari aparegueren fragments amb forma, concretament la part d'un coll de tipologia ja romana, no ens haguéssim atrevit a classificar-les com a tals. Els contenidors tipus *dolia* els trobem molt poc representats en el conjunt amb un total de 4 exemplars, fet que en la nostra opinió s'hauria de posar en relació amb la parcialitat del conjunt destapat. D'altra banda a les intervencions d'en Joan Pla es recuperaren força més fragments i individus (no comptabilitzats).

En quant a les marques amfòriques¹⁰⁹ aquest context ens ha proporcionat un segell imprès en una nansa d'àmfora itàlica, CILIX (és tracta d'un cognom servil freqüent entre esclaus i lliberts romans). La troballa d'un segon exemplar entre el material de la Fundació Joan Pla ens ha permès identificar que es tracta d'una Dr. 1a¹¹⁰ i pels estudis realitzats sabem que s'aplicarien indistintament en ambdues nanses d'una mateixa àmfora. Així doncs, cal no descartar d'entrada la seva associació amb un mateix individu. La segona marca apareix impresa en una altra nansa d'àmfora itàlica i de tipologia indeterminada, recuperada a un nivell (UE 44) poc fiable que cobria el nivell d'ús de l'àmbit 6. Es llegeix ISID-O (es tracta d'un cognom servil d'origen grec, com per exemple *Isidorus*, per tant, segurament estam davant d'un esclau) i es desenvoluparia com: *Isid(ori) · o(fficina)*, *Isid(orus) · o(fficator)*¹¹¹. Ambdós segells han aparegut associades a la Dr. 1a en un pou funerari de Pàmiers, Ariège, datat entre el 130/120-80 aC (Bats,1986,402-403,428)¹¹², i al derelict de La Ciotat 3, Bouches-du-Rhône, tot proposant un enfonsament produït entre final del s. II aC i el primer quart del s. I aC a partir de la seva contrastació amb altres jaciments, especialment de Pàmiers i Azaila (Long,Volpe,Turchiano,2010,51-53,fig.22-23,26-27). La diferència amb les nostres marques vendria donada perquè ni a Pàmiers ni a La Ciotat 3 el segell ISID disposa de l'abreviatura *officina* que trobem a can Rossell. Tret d'aquests

¹⁰⁸ No sabem la UE d'aquest exemplar però fou recuperat a un dels nivells d'amortització de la vil·la. Degut a un error nostre en un principi l'identificarem amb els nivells de la reforma, atès que també apareixien fragments de paret d'àmfora ebusitana, però ara sabem que no prové d'aquesta estratigrafia.

¹⁰⁹ Agraïm a Piero Berni i Joaquim Tremoleda la consulta, lectura i els paral·lels que ens han proporcionat d'aquestes marques.

¹¹⁰ El fet que l'haguem associat a una Dr. 1A tampoc ens ha d'estranyar, ja que tipològicament és l'envàs que més s'assimila. Una qüestió que ha estat exposada a l'estudi del derelict de Ciotat 3 definint-la com una variant lligada a la Dr. 1A i morfològicament no distanciada de la Dr. 1B (Long *et al.*,2010,45-46).

¹¹¹ Lectura proposada també per Long, Volpe,Turchiano (2010,52).

¹¹² Es tracta d'un reestudi del conjunt amb una nova proposta cronològica en base al material que l'acompanya: Campaniana A, formes Lamb. 27B i 31, parets fines Marabini 1/My. 1, àmfora itàlica Dr. 1a sobretot i també grecoitàlica LWe?.

jaciments, altres paral·lels¹¹³ són de difícil contextualització. Pel que fa al Cabezo d'Alcalà a Azaila ha proporcionat una CILIX estampillada sobre una àmfora identificada com una Dr. 1A o B acompanyada per un *titulus pictus* CN. DM, per la qual una de les lectures proposades és CN. D(O)M associant-la amb CN. *Domitius Ahenobarbus*, cònsol del 96 aC¹¹⁴ (Beltrán,1976, 194,198;Pérez-Ballester,1995,179-180,184). Tot i això, la datació de l'abandó del poblat¹¹⁵ i de la casa on s'ha documentat aquesta àmfora¹¹⁶ ha generat certa controvèrsia entre els estudiosos.

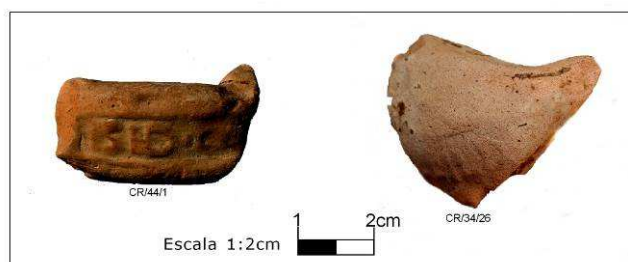

Fig.3.39. Imatges de les marques d'àmfora itàlica: ISID (O) i CILIX.

¹¹³ Apart dels recollits a l'article, la marca ISID la trobem al Museu de Volubilis també sense context (CEIPAC).

¹¹⁴ Lectura feta per Pérez Ballester i semblant a la proposta precedent de M. Beltrán (1976,432): Cn(eo) D(omitius?) M(?). Una altre lectura podria ser Gneu Domici Calví qui desenvolupà la magistratura al 53 aC (i al 40 aC). Tot i que aquesta datació tan a la baixa, desencaxaria completament amb els altres contextos esmentats on s'ha documentat aquest segell.

¹¹⁵ Per una datació a la baixa de mitjan s. I aC (Beltrán,1979,194 i seg.;Ribera,Marín,2005,285-287;Gorgues,2010,335,371-372). I a l'alça, d'època sertoriana (Beltrán 2002- amb bibliografia anterior).

¹¹⁶ La casa 1 del carrer E: Caracteritzat per un predomini exclusiu dels tallers de Cales i sobretot de la seva fàcies tardana- formes Lamb. 1, 2, 3, 4, 5/7, 7, 8 i 10, acompanyades per 112 monedes i un conjunt interessantíssim d'àmfores on s'identifiquen, a més a més, els segells HIPPIA i MEAND sobre Dr. 1c, i d'altres ibèrics sobre Dr. 1 indeterminades i brindisines-. Tot i que l'estudi del material és obra de M. Beltrán (1995), hem extret i recollit les produccions i el repertori tipològic d'A. Gorgues (2010,355, 357,361,fig.115- qui reinterpretava la casa integrada en un complex més gran). En opinió de Pérez Ballester els segells documentats en aquesta casa tipològicament corresponen als tipus Dr. 1b i c (1995,179).

Classe ceràmica	Formes	NMI	N. frag
Campaniana A tardana	Lamb. 36/F F2312	1 (v)	1
	Lamb. 27c	1 (v)	1
	Lamb. 27 a-b/F 2984	7 (v)	7
Cales mitjà	pos Lamb. 5	1 (s/f)	3
Cales tardà	Lamb. 1	1 (v)	1
	Lamb. 3/ F 7553	2 (v)	11
	Lamb. 5/ 2252-2255-2257	53 (v)	131
	Lamb. 8a/F 2566	4 (v)	7
Parets Fines	My. 2	1 (v)	1
Comuna itàlica	Lt. 6c	11 (v)	23
	Lt. 6e	11 (v)	20
	Lt. 7a	15 (v)	22
	Lt. 8d	1 (v)	1
Àmfora itàlica	Dr. 1 A	5 (v)	22
	Dr. 1 B	20 (v)	31
	Dr. 1C	2 (v)	2
Àmfora púnica centromediterrània	Tripolitana antiga	1 (v)	2
Àmfora PE	PE 17/T 8.1.3.2	1 (v)	1
	PE 18/ T. 8.1.3.3	1 (v)	2
Àmfora ibèrica		5(v)	8
Àmfora pos. tarraconense		1 (s/f)	

Fig.3.40. Quantificació de les formes de ceràmica significativa de la fase 3.

Aquest conjunt és molt semblant al de la fase 2, on les diferències més marcades vénen donades per la major representativitat de la Dr. 1b i alguns fragments d'àmfora de possible producció tarraconense¹¹⁷, fet que en un principi lligaria perfectament amb una datació del segon quart del s. I aC i, doncs, amb una ocupació de l'establiment més aviat curta.

3.9.1.3. Fase 4

Transcorregut un temps de l'abandó de l'assentament i després de què la coberta de l'edificació s'enrunés es tapià l'accés principal possiblement per raons de perillositat, tal com ho demostra el paredat assentat directament sobre el nivell d'enderroc. També cal situar en aquest moment, no sabem si abans, després o coetàniament, dues bossades de runes, la primera documentada a l'interior de l'àmbit 4 i la segona al mig de la via, les quals aportaren

¹¹⁷ Producció que a les termes de ca l'Arnau de Cabrera de Mar i a *Tarraco* ja trobem representada en el primer quart del s. I ac (Martín-Menéndez,2004,390;Díaz-García,2013,241,248).

un fragment de sigil·lada sudgà·lica, que també hem pogut consultar tot i que no les hem dibuixat, com a ceràmica més significativa (Barrasetas, *et al.*,1997,11-12).

3.9.2. Anàlisi de les fases cronològiques

A l'hora d'analitzar el context ceràmic de la fase 3 cal considerar en primer lloc que s'observen molts pocs canvis significatius respecte al conjunt de la fase anterior. Les produccions dels tallers de Cales tornen a ser els vernissos negres majoritaris en uns percentatges que oscil·len entre 89'30% si ens atenem al NFR, o un 87'14% si considerem el NMI, on la variant tardana representa el 87'73% i 85'71% respectivament. De fet, a la fase 2 el tipus B de Cales representava el 76'92% i el 84'21% respectivament, on la variant tardana assolía el 70'09% i el 81'58%. S'observa doncs, un increment moderat d'aquesta última i més acusat en NFR en detriment de la ceràmica de l'àrea Ischia-Nàpols que, si bé, a la fase 2 suposava el 23'08% i 15'79% de la vaixel·la de vernís negre, ara és del 10'70% i 12'86%. I en menor mesura també de la variant mitja de Cales que amb uns percentatges del 6'84% i 2'63% baixa ara al 1'57% i 1'43%. A grans trets s'evidencia que els canvis són pràcticament imperceptibles. El mateix es pot dir del repertori formal que tampoc evidencia diferències substancials. Però per analitzar això convé considerar els percentatges de cada una de les formes identificades i sempre amb prudència degut al sistema de recompte emprat.

Camp. A	NTI	% total	Cales Mitjà	NMI	% total	Cales tardà	NTI	% total
L. 36	1	20				L. 1	4	12,90
L. 33b	1	20				L. 3	2	6,45
L. 27B-c	3	60	L. 5	1	100	L. 5	14	45,16
						L. 8a	10	32,26
						L. 10	1	3,23
Total	5	100		1	100		31	100

Fig.3.41. Quantificació de les formes de vernís negre de la fase 2.

Camp. A	NTI	% total	Cales Mitjà	NMI	% total	Cales tardà	NTI	% total
Lamb.36	1	11,11				L. 1	1	1,67
Lamb. 27ab	7	77,78				L. 3	2	3,33
Lamb. 27c	1	11,11	L. 5 (pos)	1*	100	L. 5	53	88,33
						L. 8a	4	6,67
Total	9	100		1	100		60	100

Fig.3.42. Quantificació de les formes de vernís negre de la fase 3.

En campaniana A tardana si bé ja no es documenta el bol Lamb. 33b, torna a aparèixer i de forma minoritària (11'11%) el plat Lamb. 36 i l'escudella Lamb. 27c. Ara se li afegeix el bol Lamb. 27 a-b, no constatat anteriorment, on malgrat la seva hegemonia (77'78%) cal advertir que tots els exemplars semblen pertànyer al mateix individu (no enganxaven) i, per tant, la seva preponderància real es veuria dràsticament reduïda. El plat Lamb. 5 esdevé sobradament preponderant en la fàcies tardana de les produccions calenes (88'33%) i únic exemplar possiblement atribuïble a la variant mitja. De fet, s'evidencia un increment notable d'aquesta forma respecte el conjunt anterior (45'16%), i malgrat calgui relativitzar la xifra, no és menys cert que el nombre total de vores esdevé molt superior. Es produeix un descens de l'escudella Lamb. 8a (6'67%) que, com a la fase 2, no deixa de ser la segona forma millor representada. D'altra banda, no deixa de sobtar la pràctica absència de l'escudella Lamb. 1 amb un únic exemplar (1'67%), disminuint considerablement respecte el conjunt anterior (12,90%). La píxide Lamb. 3 compta amb el mateix nombre d'individus, però assoleix uns percentatges més baixos (3'33%) a l'estar eclipsats pel plat Lamb.5. En canvi, ara desapareix la copa Lamb. 10 que no deixa de ser una forma més minoritària respecte a les anteriors. Així doncs, els vernissos negres per sí sols dificulten qualsevol consideració cronològica, malgrat les diferències detectades a nivell formal i quantitatiu o, fins i tot, les divergències que ens mostra la calena tardana. Cas de l'escudella Lamb. 8a que tot i la seva davallada percentual contrasta amb la minsa representativitat de la Lamb. 1 (vegi's Sanmartí *et al.*,1996,31-33), atès que ja es veu superada per aquesta des del primer quart en les variants mitja (Zamora,2007,293) i tardana (Ribera,Marín,2005,296) i en alguns casos, fins i tot, és absent en cronologies posteriors (Zamora,2007,297; Aquilué *et al.*,2000, 36,38-39,aquí pràcticament inexistent). Als conjunts de les fases 1 i 3a de la intervenció del turó de la vessant sud-est d'*Ilerda* enquadrats en els dos quarts centrals del s. I aC, es documenta abastament en la variant mitja i sobretot tardana¹¹⁸, però sempre ben acompanyada de la Lamb. 1 (Payà,2000,242-243). Si bé esdevé una tendència general, no suposaria cap discordança cronològica, simplement el registre de can Rossell ara per ara mostra la seva major preponderància (i preferència?). Som conscients que noves excavacions poden fer variar substancialment aquests resultats. Tanmateix, entre els materials procedents de les diverses actuacions anteriors a l'excavació del 1989 dipositats a la Fundació Joan Pla de Llinars hi ha alguna escudella Lamb. 1, sempre escadussera, mentre que no tenim referenciada cap Lamb.8a. Formant part d'aquest material descontextualitzat hem d'afegir una escudella Lamb. 1 en ceràmica grisa ibèrica i clarament inspirada en els prototipus itàlics que ens porta a vincular-la amb l'establiment tardorepublicà.

La representativitat d'aquests vasos, així com d'aquelles ceràmiques importades, la My. 2 de parets fines, que ja trobàvem anteriorment, o la comuna itàlica, cassoles, tapadores i morters, Lt. 7a, Lt 6e, Lt. 6c o Lt 8d, de les quals les dues últimes s'incorporen de nou, tampoc aporten dades que permetin diferenciar substancialment els dos contextos. Les ceràmiques ibèriques evidencien una tendència similar i no permeten fer massa precisions en aquest sentit, amb formes que remunten a l'ibèric ple i altres models més

¹¹⁸ No sabem si també s'ha inclòs dins d'aquest grup la forma Lamb. 8b.

evolucionats propis d'un repertori tardà del s. I aC i on trobem fragments escadussers de comuna local i també la base d'un morter d'aquesta última producció, o un atuell de mitjanes dimensions amb vora engruixada i parets rectes que esdevé una forma nova.

Pel que fa a les àmfors cal destacar que en el conjunt de la fase 3 les ibèriques continuen ben presents, esdevenint la segona producció més abundant (40'43% i 13'51%), però indiscutiblement són les itàliques les que dominen el grup (48'84% i 72'97%) sobrepasant, ara sí, a les ibèriques també en la quantificació del NFR.

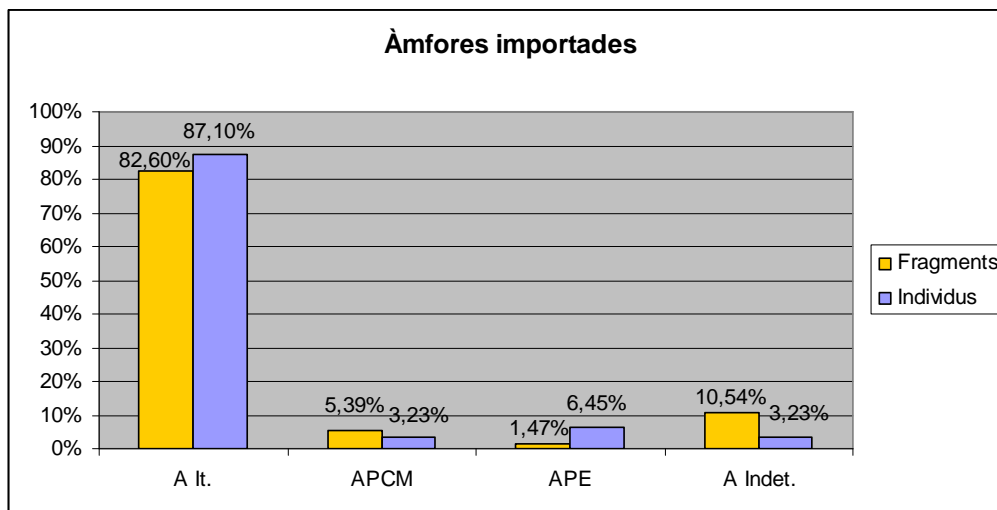

Fig.3.43. Gràfica dels percentatges de les àmfors importades de la fase 3.

Com es desprèn de la taula superior, l'àmfora itàlica constitueix el gruix de les importacions, representada pels tipus Dr. 1a, 1b i 1c (aquest últim apareix per primer cop), mentre que fan la seva aparició les primeres formes testimoniades d'origen ebusità PE 17/T 8.1.3.2 i PE 18/T. 8.1.3.3 i de la Tripolitània. Tanmateix, no tan sols s'han recuperat fragments informes d'aquesta última producció al context de la fase 2, sinó que l'ebusitana PE 17 és més pròpia del primer quart del s. I aC (i s. II aC), esdevenint la millor representada als nivells de destrucció de *Valentia* durant el conflicte sertorià (Ribera, Marín,2005,276), i més escadusserament la trobem també al llarg del segon quart del s. I aC a Burriac, Empúries, *Pollentia*, *Tarraco* o *Baetulo* (Zamora,2007,299;Aquilué *et al.*,2002,24; DDAA,1993,238,242;Díaz-García,2000,232;Comas,1998,222;Jiménez,2002,58). Pel que fa a l'altre envàs ebusità i de la Tripolitània continuen comercialitzant-se durant la segona meitat del s. I aC i s. I dC. De fet, la diferència més notable que clarament es pot apreciar entre els dos contextos vendria donada per la representativitat de la Dr. 1A respecte a la 1B, on el primer tipus passa de predominar a la fase precedent duplicant a la Dr. 1B, a invertir-se els resultats a favor d'aquesta última que ara sobrepassa el 70%. Tot i que cal ser prudents donat els pocs individus comptabilitzats al primer conjunt o fase 2, aquest predomini de la Dr. 1B seria coherent d'una datació del segon quart per a la fase 3. Tanmateix, són francament poques les Dr. 1a documentades en ambdós conjunts i coincident o discordant

segons els contextos que preguem de referència¹¹⁹. En nuclis urbans com *Valentia* destruïda al 75 aC o *Gerunda* fundada durant el tercer decenni del s. I aC ja predomina la Dr. 1b (Ribera,Marín,2005,297;Nolla,1999,191). Una altre tendència mostren els contextos procedents de les dues sitges de l'ala est del criptopòrtic d'Empúries (Sanmartí-Greco ed.,1984,369,389), pels quals en els últims treballs s'ha defensat una data d'obliteració a la baixa, del 80-70 aC (Aquilué *et al.*,2002,19-20), els conjunts formats al llarg del segon quart a *Tarraco* (Díaz-García,2013,452) i la fase 1 del Turó de la vessant sud-est o Seu Vella d'*Ilerda* (Payà,2000,242), on predomina la Dr. 1a per sobre de la 1b amb uns percentatges molt equilibrats al primer que no pas als dos últims. Però també cal tenir en compte que en aquests contextos hi són presents altres produccions residuals com les àmfors greco-itàliques. Un altre element que podria venir a enquadrar el conjunt és la troballa d'alguns fragments informes d'àmfora possiblement tarraconense, però malauradament no podem aportar cap informació rellevant al respecte. Cal afegir les àmfors adriàtiques Lamb. 2 i Apani V documentades entre el material descontextualitzat de la Fundació Joan Pla i que indistintament concordarien amb qualsevol d'ambdós conjunts.

Un cop vist això, és necessari incorporar part de les ceràmiques descontextualitzades documentades en les successives intervencions desenvolupades al jaciment i que detallarem més endavant, per així poder disposar de majors arguments en què basar les propostes cronològiques i especialment del moment fundacional. Unes datacions que han partit i seguit en tot moment les datacions establertes pels directors de l'excavació (Barrasetas *et al.*,1997,10-11). La cronologia fundacional vendria determinada pel conjunt de la fase 2, que no deixa de ser resultat d'una reforma i per tant més avançat, i en aquests cas la bona representativitat de la Dr. 1a, però sobretot pels pocs exemplars de la variant mitja calena testimoniada¹²⁰. Així doncs, al plat Lamb. 5 hauríem d'afegir les formes Lamb. 4, 10 i Pasq. 127 amb un exemplar en cada cas, que formaven part del material descontextualitzat, i dos altres individus Lamb. 5. També s'ha documentat un plat possible Lamb. 5 del tipus B etrusc i única peça d'aquesta producció detectada fins al moment al jaciment. En principi, res ens hauria de portar a descartar-la, prové de les prospeccions de l'any 1989, tot i que pel tipus de palmeta i la composició que presenta amb un total de 8, remunta a una cronologia més antiga ja que els paral·lels d'aquest tipus de palmeta els trobem a l'àrea etrusca durant els segles precedents (Maffei,2007,Taula 1,C 32). Tot i això, cal remarcar que porta incís un grafit en alfabet llatí. Deixant de banda aquesta qüestió, la poca representativitat de la variant mitja de Cales enfront al predomini gairebé absolut de la variant tardana, que amb el material descontextualitzat s'ha vist incrementada, vindria a corroborar una cronologia fundacional a partir del 90/80 aC, en un moment en què, a la llum del material documentat fins ara, podria coincidir amb el canvi entre les esmentades variants o poc després d'aquesta

¹¹⁹ Partint de les dades proporcionades pels derelictes s'ha defensat que la Dr. 1a desapareix dels carregaments enfonsats pels volts del 75 aC (Ribera,2001,305), tot i que aquesta continua documentant-se als jaciments terrestres al llarg del s. I aC i de forma minoritària i pràcticament residual durant la segona meitat del s. I aC. Cas apart per *Tarraco* on és abundant- Vegi's la seva incidència en contextos augustals (Gebellí 2008- especialment l'excavació del Peri-6).

¹²⁰ Tanmateix hem d'afegir que entre els vernissos negres dipositats a la Fundació de Llinars n'hi ha uns quants que ens presentaven dubtes en quant a la identificació de les variants. Entenem que això és degut a què ens trobem amb unes qualitats tècniques intermèdies, on la degradació del vernís i la pasta de la variant tardana no és tan evident (Principal,Ribera,2013,98).

transició i entenent que les darreres tongades de la variant mitja encara estarien un temps comercialitzant-se fins a desaparèixer definitivament del mercat. Tanmateix, hem d'afegir, que veiem aquest conjunt més proper a una data del 80 aC que no pas del 90 aC. De fet, si ens centrem en les variants de Cales, cal tenir en compte que durant el primer quart al nostre referent més proper, *Iluro*, la variant tardana és pràcticament inexistent (García-Roselló, 2014). Alhora que apareix escassament representada al Camp de les Lloses (Duran, Mestres, Principal, en premsa). Com també hi és absent en el primer colgament del dipòsit comunitari de Burriac efectuat entorn del 90-80 aC, i deixant de banda les diferències en quant al repertori formal, on ja hi ha un predomini de les àmfors itàliques Dr. 1a i b (Zamora, 2007, 42, 134-135, 142; Miró, Pujol, García, 1988, 61-62, 81). Essent conscients que això és degut a la natura dels conjunts que cada un disposem, sí que hem de dir que també veiem una llunyania en la tècnica dels vernissos negres (tant de la Campaniana A com de la B) procedents de l'abandó de can Massot també de l'inici del s. I aC i que hem pogut estudiar conjuntament. Una cronologia més a la baixa, al voltant del 80 aC, ens sembla coherent i concordant amb les produccions i el repertori formal documentats als nivells de destrucció de *Valentia* del 75 aC, que s'han vingut considerant característics del decenni 80-70 aC (Marín, Ribera, 2000; Ribera, Marín, 2005), ni que aquí ja predomini l'àmfora itàlica Dr. 1b.

Pel que fa al moment d'abandó de l'assentament el material documentat ens situaria no més enllà de mitjan s. I aC o pot ser i més aviat en un *terminus ante quem* a mitjan segle. Tot i que per prudència i prenent com a referència les importacions àmpliament difoses o universals, caldria fixar el límit entre el 30/20 aC, o el que vindria a ser una data compresa entre el 40 i el 10 aC (referència en base especialment a Empúries). Per aquesta última forquilla entenem el moment a partir del qual als principals ports comercials del nord-est, amb variabilitats segons els territoris, esdevé més freqüent el roig intern pompejà¹²¹ alhora que s'estan consolidant primerament les àmfors sudhispàniques¹²² i després la

¹²¹ A Empúries apareix en un nombre important, 11 exemplars assimilables a quatre tipus formals tot representant un 14% respecte a la comuna itàlica importada, en un conjunt format durant el tercer quart del s. I aC (Aguarod, 1991, 67; Aquilué *et al.* 2000, 39; 2010, 40). És a partir d'aquest moment quan comencen a esdevenir més freqüents a *Iluro*, en proporcions molt més destacades i prou importants respecte les etapes precedents, augmentant proporcionalment junt al seu repertori formal durant l'últim quart del s. I aC (García-Roselló 2014). Les dades per *Tarraco* són menys satisfactòries en aquest sentit, perquè si bé el primer i únic exemplar (Aguarod 4/Luni 2-4) es detecta entre el 135-120 aC, al llarg de tota l'ocupació republicana i augustal/abans del canvi d'era, el nombre de peces identificades sumen un total de 7 exemplars, 3 dels quals provenen dels nivells del tercer quart i un últim dels conjunts de mitjan del darrer quart del s. I aC contrastant notablement amb la comuna itàlica que en la majoria dels contextos es troba molt ben representada (Díaz-García 2013). Els nivells republicans documentats a *Baetulo* són menys generosos com a conseqüència de les grans reformes urbanístiques efectuades al voltant del canvi d'era, però en qualsevol cas, entre l'inici del govern d'August i el canvi d'era trobem la safata Aguarod 3/Luni 1 (Puerta, 2000, 106). Encara que serà a partir d'època augustal i el s. I dC quan el roig intern pompejà de la Campània tindrà la seva màxima difusió (Aguarod, 1991, 58).

¹²² Si bé es constaten puntualment a mitjan del s. I aC (Aquilué *et al.*, 2000, 37; Zamora, 2007, 51; García-Roselló 2014) i tret d'*Iluro*, en els conjunts preaugustals de les ciutats costaneres del nord-est són presents en una quantitat poc important, un percentatge inferior al 10%, on el gruix de les importacions continua encara dominat per les produccions itàliques, cas d'Empúries al 40/30 aC (Aquilué *et al.*, 2002, 36-40; 2010, 41, 57-58). Tot i que a *Tarraco* ja apareix un context en certa manera excepcional (en comparació als altres conjunts documentats a la ciutat) i vinculat a l'exèrcit, amb un predomini de les bètiques on assoleixen el 43% (Gebellí, Díaz, 2000, 1358; Gebellí, 2008, 50; Díaz-García, 2013, 459), enquadrat entorn del 30 aC (Díaz-García, 2013, 396). Els contextos del tercer quart d'*Iluro* són ben significatius al respecte, atès que les àmfors sudhispàniques suposen gairebé la meitat de les itàliques (García-Roselló, 2014). Aquesta tendència continuarà creixent fins a canviar entre l'inici del govern d'August i el canvi d'era a *Baetulo* (Comas, 1985, 156; 1998, 222- per a la datació dels farciments de la

sigil·lada itàlica, procés que haurà finalitzat devers el canvi d'era. Cas apart per les àmfores tarraconenses que poden palesar una dinàmica diferent segons la zona geogràfica. No obstant, fins i tot, es faria difícil tirar-ho al segon quart del s. I aC, pel repertori de la calena tardana que, com hem dit, mostra una minsa representativitat de la Lamb. 1 enfront a la Lamb. 8, o per l'absència de formes més avançades de parets fines, reduïdes a la My. 2 amb un únic exemplar¹²³ i esdevenint una producció mal representada al jaciment, però cal tenir present que noves excavacions poden fer variar els resultats. Així, disposem d'altres bases tipològicament indeterminades dipositades a la Fundació de Llinars i una nansa que podria obeir en aquesta producció procedent dels nivells de la reforma de l'excavació del 1989. Sobta també l'absència de roig intern pompeïà, que tot i aparèixer de forma més minoritària a l'àrea catalana durant la primera meitat del s. I aC¹²⁴ (representada principalment pel tipus Aguarod 3/Luni1) i a *Tarraco* abans (Díaz-García,2013,111-112), si tenim en compte l'alta representativitat i l'ampli ventall formal de la comuna itàlica al nostre jaciment i encara que el nombre real d'individus fos clarament inferior, és un fet a destacar. Un conjunt que ja de per sí presenta subtils diferències o trets més antics, respecte els contextos fundacionals de *Gerunda* en quant al repertori formal del cercle de la B i de les parets fines (Nolla,1999). I interessant també perquè, a més d'estar exempta de residualitats, s'emplaça al bell mig de la via Hercúlia i força llunyana del port emporità i, doncs, amb una dinàmica d'adquisició de productes forans que no hauria de diferir massa del nostre cas. De fet, deixant de banda determinades produccions locals, considerem que en un assentament com can Rossell amb un volum d'importacions tan important és significatiu, per una banda, les presències que tenim, i de l'altra, l'absència de produccions o de determinades formes que, per bé que generalment siguin minoritàries (amb poca difusió i absents en molts jaciments amb una ocupació al llarg del s. I aC) i ja calgui esperar-les trobar en un context de segon quart (i en alguns casos abans), a l'aparèixer testimoniades a mitjan s. I aC o especialment al 50-40 aC, ens porta a situar el seu límit cronològic dintre d'aquest segon quart del s. I aC. Entre aquestes podem esmentar formes molt concretes del repertori de la B més evolucionades o d'altres importacions envernissades com la Campaniana C (amb una major difusió des de mitjan segle- González-López,2005,70), l'aretina de vernís negre o la sigil·lada oriental i més rarament els contenidors amfòrics, destacant els primers envasos bètics, que de forma conjunta o aïllada apareixen a la sitja 4777 o 4775 d'Empúries (Aquilué *et al.*,2000,36-37;2002,21;2008,41), a *Baetulo* (Grau *et al.*,2000,78-79) o *Iluro* (Garcia-Roselló,2014) i també a Burriac, a l'últim nivell del colgament del dipòsit comunitari (Miró *et al.*,1988,17 i seg.;Zamora,2007,136-138) o a l'habitació nº 30 (Zamora,2007,51). En qualsevol cas, com

---

sitja del carrer Pujol), *Iluro* (Cerdà *et al.*,1997,20-21,27,36;Puerta,2010,144) *Tarraco* (Gebellí,2008;Ruiz de Arbulo *et al.*,2010,243) i a finals del s. I aC a Empúries (Aquilué *et al.*,2010,66,78-79).

¹²³ Got amb una màxima expansió entre finals del s. II aC i el primer terç del s. I aC arribant fins a l'inici de l'època augustal, moment a partir del qual esdevé residual (López-Mullor,1989,99-101).

¹²⁴ Tot i que a Burriac, el roig intern pompeïà ja assoleix un 6'25% respecte el total de la comuna importada durant el segon quart (Zamora,2007,298). O a Empúries, on un bon nombre d'exemplars apareixen al nivell IV de la Muralla Rubert (Aguarod,1991,67,448), datat per Enric Sanmartí (1978) entre el 80/70 i el 50/40 aC. Pel que fa a la Laietània interior, les safates de roig intern pompeïà ja les trobem als nivells d'amortització de mitjan s. I aC de l'establiment de ca l'Estrada (Fortó *et al.*,2006,57), i en el mateix horitzó arriba al poblat de Turó de ca n'Olivé (Asensio *et al.*,2001,195). També apareixen al litoral de la Indigècia, com ho testimonia Turó Rodó a Lloret de Mar (Frigola,Llinàs,Montalbán,2009).

hem dit, bona part d'aquestes absències ja caldria esperar-les trobar al segon quart, i d'altra banda, són les presències que disposem les que ens fan datar el context.

Més adients per comparar que les ciutats portuàries que canalitzen el gruix de les importacions, serien els assentaments de l'interior emplaçats al costat de les vies de comunicació principals o secundàries. Entre aquests últims convé destacar el jaciment de Puig Ciutat, a Oristà, que tot just fa pocs anys s'ha començat a excavar, però on s'ha documentat una última fase tardorepublicana enquadrada preliminarment en una forquilla àmplia entre el 80-35/25 aC tot i que possiblement el seu abandó estaria vinculat a una de les dues guerres civils romanes que tingueren com escenari Hispània, degut a la gran quantitat d'armament bèl·lic i indicis d'incendi detectats en diversos punts del jaciment. Com a diferències més significatives respecte el material aportat pels nivells d'abandó d'aquest assentament, amb un conjunt representat pel cercle de la B, ja de per sí diferenciador, a destacar la presència de la campaniana C amb diversos exemplars (García *et al.*,2010). Aquestes absències també es detecten als conjunts de la fase 1 del Turó de la vessant sud-est d'*Ilerda* que abasten un lapse temporal de finals del primer quart fins a mitjan s. I aC, però no en contextos del tercer quart corresponents a la fase 3a quan ja arriba l'aretina de vernís negre (Payà *et al.*,1996,125;Payà,2000,242-243). Fins i tot, trobem altres contextos poc més avançats que, tret de la presència puntual de determinades produccions, segueixen una tendència poc rupturista i on apareixen qualcunes formes en certa manera residuals, cas de l'àmfora itàlica Dr. 1a. Un bon exemple seria la primera ocupació de l'edifici C del Camp de les Lloses a Tona, desvinculat de l'etapa tardorepublicana precedent. Amb vernissos negres (campaniana A i Cales), comuna itàlica (cassoles Vegas 14 i morter Emporiae 36.2), parets fines ibèriques My. 2, engalba blanca, etc, àmfora itàlica Dr. 1a que constitueix l'envàs més ben representat, acompanyat per àmfores brindisines, de l'àrea de la Tripolitana, de la Bètica/Cercle de l'Estret i d'Eivissa i ara sí, els nivells d'amortització també han aportat un únic exemplar de sigil·lada itàlica identificada amb una possible variant de la forma Consp.13, fet que de moment ha portat a enquadrar aquesta primera etapa en un lapse temporal breu entre el 40/30 aC i el 20 aC. És durant la segona ocupació immediatament consecutiva a l'anterior i finalitzant dintre ja del s. I dC quan es detecten per primer cop les àmfores tarraconenses (Pascual 1) i les àmfores sudhispàniques/bètiques, entre d'altres, (Duran,Mestres,Principal,2004,429-430,437), produccions que també trobem a *Ilerda* en conjunts de l'últim terç (Payà,2000,244).

Pel que fa a l'àmfora tarraconense, en principi l'altre fòssil director que suposadament disposem, cal dir que tant a can Rossell com als nivells d'abandó de l'últim quart del s. I aC de can Suari, que és l'assentament més proper, es documenta en molt poca quantitat i sempre representada per fragments informes obrats amb una pasta depurada i diferent de la coneguda com a pasta tarraconense. I, per tant, estarien desvinculades del forn de can Collet, ubicat al mateix municipi, que hauria fabricat Pascual 1 i Dr. 2-4 (Pascual,1977,67-amb una descripció de la pasta;també Miró,1988,26-27) en un moment

més avançat¹²⁵. Cal afegir que l'any 1992 durant la supervisió de la construcció del pilotatge de les vivendes en el solar on s'havia realitzat l'excavació del 1989, es recuperaren alguns fragments més d'àmfora, aquest cop sí, de pasta tarraconense i també en les excavacions anteriors desenvolupades per Joan Pla. Donat que estan deslligades d'estratigrafia alguna, no les podem (ni volem) vincular a l'establiment. El registre material no permet confirmar-ho i les peces descontextualitzades són poques. Tot i això, hem de tenir present que malgrat s'hagi considerat la fabricació dels envasos laietans com un procés unitari a la Laietània i, per tant, àmpliament difosos des de mitjan s. I aC, ja que en moments anteriors tenen una expansió netament reduïda, no tenim cap prova fefaent de què la zona interior experimenti un procés anàleg al litoral. El registre arqueològic evidencia com en determinades àrees s'observa una difusió més moderada i limitada que no sembla respondre als fluxos comercials dels nuclis urbans costaners, esdevenint encara al tercer quart una mercaderia més enfocada de cara als mercats urbans i a l'exportació marítima o de penetració a través de determinades rutes a l'interior de la península, però no pas en aquests dos jaciments en concret de la via Hercúlia (consideracions a Revilla 1995,44-51). Pel que fa als assentaments vallesans¹²⁶, l'emplaçament (proximitat a bòviles/centres productors o a les rutes de

¹²⁵ En el cas de què can Suari s'hagués abandonat a l'últim quart del s. I aC, situat molt proper al forn de can Collet, aquest deuria d'estar funcionant com a prest a final del s. I aC. Pel que respecta a Can Collet, durant el s. XX es dugueren a terme un seguit d'actuacions. En primer lloc cal citar a Joan Pla que degué d'obrir algunes "cales" al jaciment d'on recuperà àmfors tarraconenses produïdes al forn. L'any 1932 Josep Estrada des del Museu de Granollers procedí a l'obertura de diverses cales, documentant àmfors recremades, alguns fragments de vernís negre, campaniana A i B, i ceràmica altimperial (terra sigil·lada), fet que portà a definir-la com una vil·la construïda al s. I aC (1993,57-58; a les publicacions més antigues es postulava un origen de finals del s. II aC/s. I aC; referències recollides també a Balil,1953,179). Al 1952 Albert Balil realitzà una prospecció superficial i delimità la dispersió de ceràmiques en una àrea de 100x80x25m, sense localitzar cap resta de mur. Entre les troballes esmenta campaniana A i B (no sabem si corresponen als fragments documentats per J. Estrada), àmfors del tipus Dressel amb "orlo svasato" i "orlo a mandorla" definides per Nino Lamboglia, i Dr. 26 (1953,178-179). A la dècada dels 70 Ricard Pascual també visitaria el jaciment per recollir els fragments d'àmfors que afloraven superficialment i fer un estudi sobre les marques d'àmfors documentades durant les diverses intervencions que publicaria poc després (1977,66-67;també incloses als estudis de Miró,1988,26-27;Revilla,1995,230-231). L'any 1983 i amb motiu de l'elaboració de la Carta Arqueològica s'efectuaren unes noves prospeccions, recollint comuna romana, sigil·lada sudgàl·lica i hispànica (IPAC). Tot i que fins al moment no es coneix cap resta constructiva, Oriol Olesti recull les referències de les prospeccions de Jordi Pardo (IPAC) sobre la troballa de quatre sitges situades molt properes a can Collet on apareix material ibèric tardà (ceràmica ibèrica i a mà) i àmfora Pascual 1 que relaciona amb un hàbitat precedent (1995,167,488). Ara bé, aquest hàbitat precedent, perfectament podria haver coexistit durant els primers anys de funcionament del forn. Cal reiterar que el tipus de pastes amb les quals s'haurien fabricat la Pascual 1 i la Dr. 2-4 no es documenten a can Suari. Així doncs i sempre i quan no s'hagués de fer retrocedir el moment d'abandó a la data que hem establert per can Suari, el forn de can Collet deuria d'haver funcionat al s. I d.C o com a molt prest a finals del s. I aC, tenint en compte la proximitat entre ambdós jaciments (situats a la serralada litoral a una distància de 2 Km), donat que no ens deixar d'estranyar l'absència d'aquestes produccions a l'establiment ibèric. En aquest sentit la campaniana A localitzada durant les intervencions dels anys 1932 i 1952 i no sabem si també la campaniana B, caldria vincular-la a un altre establiment anterior (precedent?) a la terrisseria-vil·la?. La natura de les intervencions convida a ser prudents.

¹²⁶ Podriem esmentar alguns establiments rurals de la Laietània interior fruit d'excavacions arqueològiques metòdiques que abasten bona part del s. I aC on es detecta l'àmfora tarraconense i els vernissos negres (campaniana A i grup de la B) esdevenen l'única vaixel·la fina importada. En primer lloc, aquells assentaments amb un abandó situat al segon quart del s. I aC i representats pel tipus Dr.1. Com ca l'Estrada a Canovelles on hi han cinc exemplars (Fortó *et al.*,2012,118). I a can Feu a Sant Quirze del Vallès amb dos individus que tot i haver sortit als nivells més moderns, finals del s. I aC i altimperial (un dels quals fou reutilitzat en la construcció de l'edifici augustal), s'han adscrit a l'ocupació tardorepublicana i desvinculada de la terrisseria construïda poc abans del canvi d'era, o més concretament, a partir de l'últim decenni del s. I aC (Carbonell,Folch,Martínez,1987,118;1995,297). En aquest assentament l'absència de Tarraconense 1 no permet proposar una continuïtat entre l'ocupació ibèrica i l'etapa augustal. En segon lloc a Castellarnau, Sabadell, on un exemplar sencer del tipus Tarraconense 1 amb una marca ibèrica en el pivot acompanya a l'àmfora bètica Dr. 7-11 en el farciment d'una sitja enquadrat a l'inici del tercer quart del s. I aC (Artigues,Rigo,2002,49). I per últim, en aquells jaciments que s'abandonen a finals del s. I aC/canvi d'era o poc més avançat, com a Can Gambús 2,

comunicació utilitzades per aquestes) podria ser el factor més determinant a l'hora d'explicar la seva presència/absència durant el tercer quart del s. I aC, situació que comença a canviar en els últims decennis del s. I aC i especialment al voltant del canvi d'era, moment en què s'incrementen notablement el nombre de centres productors, com bé ha evidenciat l'arqueologia i els estudis realitzats, on el nombre de terrisseries que fabriquen la Pascual 1 i Dr. 2-4, són d'aquest moment o de cronologies poc més avançades (Revilla,1995 especialment).

Deixant de banda aquesta qüestió, que pot ser ens afecti més per can Suari que per can Rossell, partint del volum d'importacions detectades al jaciment, ens sembla coherent restringir la vida de l'establiment al segon quart del s. I aC, essent conscients que un tercer quart del s. I aC pot passar molts cops per desapercebut. I entenent que proposar una forquilla àmplia, tal i com s'ha vingut establint (Barrasetas *et al.*,1997,11), és sense cap mena de dubte l'opció més adient. En aquest sentit, no hem d'obviar tampoc que la superfície excavada de l'establiment és realment reduïda i només tenim representada una mínima part del material que prové majoritàriament del cos 1 faltant doncs, per avaluar el cos 2. Però és aquest el context que ara disposem. Pel que fa a les altres produccions més modernes que hem pogut revisar de la Fundació Joan Pla, comptem amb qualcunes peces de sigil·lada itàlica amb les possibles formes altimperials Consp. 19.2 i 26.1 i, per tant, desvinculades del jaciment. Entre el material descontextualitzat, també a remarcar la troballa d'un as d'*Emporion* amb el cap de Diana i la llegenda MUNI(CI) EMP(ORIA), sèrie de cronologia força discutida i encara no resolta.

3.9.3. Materials de la Fundació Joan Pla i Gras (Llinars del Vallès)

El conjunt de materials dipositats en aquesta Fundació provenen de les diverses intervencions efectuades per en Joan Pla, l'excavació del 1953 i el seguiment de les obres que se succeïren durant les dècades següents, i dels quatre sondejors oberts l'any 1989 per na Lurdes Burés que motivarien la posterior excavació en extensió. No obstant, disposem de molt poques dades que ens permetin contextualitzar-los. En quant a les actuacions d'en Joan Pla tan sols tenim referenciat el material aparegut al darrera del Mas Rossell de l'any 1953 així com les "prospeccions" que realitzà en el solar on es situava l'antiga Casa Júlia, on cada una de les peces recuperades foren inventariades en el seu diari i diferenciades amb un número. En algun cas també comptem amb una separació del material en bosses on s'indica la procedència, encara que en altres ocasions únicament consta el nom del jaciment impossibilitant determinar el lloc o sector d'on s'havia extret. Per una altra part, atesa la naturalesa de la intervenció de l'any 1989, unes prospeccions de control, tampoc disposem de més informació que ens permeti contextualitzar el material arqueològic, tot i que en

---

Sabadell, amb Tarraconense 1 a l'àrea 3, Dr. 2-4 a l'àrea 2 i Pascual 1 en el reblliment d'una canal feta de ceràmica amb un recorregut mínim de 250m, conjuntament a la presència de produccions sudhispaniques a l'àrea 3 (Artigues,Bravo,Hinojo,2007,127-129).

aquest cas sí que es procedí a una diferenciació per estrats o cales. Finalment comptem amb les diverses monedes aparegudes als camps de cultiu propers al Mas Rossell, de les quals també desconeixem el lloc precís de les troballes. Pel que fa al material provinent d'aquestes actuacions ja hem procedit a valorar conjuntament només aquelles ceràmiques significatives clarament vinculades amb l'establiment amb els dos contextos ceràmics de l'excavació de l'any 1989 (apartat 3.9.2) i, per tant, no tornarem a insistir-hi. Per un major coneixement del material documentat, incloses les troballes numismàtiques, cal recórrer al present apartat.

De fet, al ser un material mancat de context estratigràfic únicament poden fer un comentari general. L'única referència que ens ha arribat de les successives descobertes es recullen a un segon diari d'en Joan Pla on menciona: "Se halla cerámica campaniana en abundancia, cerámica roja ibérica pintada, monedas romanas, ibéricas, cerámica roja que según parece estaba barnizada, fragmentos de ánfora, *tegulae* en gran abundancia, pavimento de fragmentos de *tegulae* y cerámica vulgar, existen paredes de habitaciones". Respecte a la ceràmica "roja barnizada" en les diverses intervencions s'han localitzat alguns fragments de terra sigil·lada itàlica i en menor proporció de sudgà·lica i africana, així com fragments d'àmfora tarraconense, però sempre en menor quantitat. Cal considerar que la sigil·lada sudgà·lica ja fou documentada a l'interior de l'àmbit 4, i per suposat també al camí, durant l'excavació en extensió de l'any 1989. Però en aquest cas, tindria a veure amb l'espoli d'algunes estructures o la freqüentació puntual de l'establiment durant l'altimperi. Més dubtes presenten els escadussers fragments d'àmfora i pasta tarraconense que foren documentats l'any 1993 durant la supervisió de les fonamentacions de les vivendes en el mateix solar on s'havia efectuat l'excavació del 1989. El fet que presentin unes característiques tècniques diferents a les pastes procedents dels nivells d'amortització de can Rossell no permet vincular-les a l'establiment, fet que no implica necessàriament, que no puguin tenir relació. Simplement el registre no ho permet. A la vegada resulta del tot versemblant la possible presència d'un altre assentament més tardà situat a les proximitats de can Rossell, com ho semblaria confirmar també les vuit monedes d'època alt i baix imperial localitzades a les proximitats de l'assentament i altres ceràmiques altimperials (Barrasetas, *et al.*,1997,12). En qualsevol cas, hem de prendre com a referència el context ceràmic de la fase d'amortització de l'excavació estratigràfica, amb gairebé dos mil fragments, com l'únic vàlid a l'hora de considerar el moment final del jaciment. Altres consideracions que pugui'n desprendre's li correspon més al marc interpretatiu que no pas al de l'evidència.

Els motius principals de l'estudi del material arqueològic del fons de la Fundació eren, per una banda, incorporar les peces significatives i complementar les dades que fins en aquell moment teníem i, per una altra, constatar la presència de ceràmica més antiga principalment de vernís negre que, si més no, ens permetessin apuntar amb totes les reserves una cronologia inicial de l'assentament més remota. En aquest treball hem fet servir un inventari previ que havia realitzat na Lurdes Burés, amb una primera i exhaustiva

classificació de les monedes i aquella ceràmica de can Rossell que estava exposada a les vitrines de la Fundació Joan Pla, facilitant-nos molt la feina.

3.9.3.1. Excavació de Joan Pla

Efectuada l'any 1953 a la part posterior del Mas Rossell, correspon a la primera intervenció al jaciment i única en què els treballs no vingueren condicionats per les obres destinades a la urbanització dels terrenys, sinó que respongué a una iniciativa de Joan Pla en assabentar-se que en aquest lloc havien sortit estructures antigues. L'excavació consistí en l'obertura d'una cala de petites dimensions d'on recuperà relativament poc material, vint-i-set peces, entre les quals hi ha una antefixa i un *pondus*. Malgrat haguem pogut consultar el seu inventari, no ens ha estat possible identificar totes les ceràmiques localitzades en aquest tram, àmbit 12. Entre la vaixel·la significativa destaca una copa Lamb.10 de la variant mitja i un plat Lamb. 5 de la producció tardana de Cales, junt a una àmfora brindisina de la forma Apani V.

3.9.3.2. Prospeccions de Joan Pla

- Casa Júlia

Deu de correspondre a una de les primeres actuacions que Joan Pla realitzà en el jaciment, donat que les ceràmiques localitzades foren inventariades conjuntament amb les de l'excavació de l'any 1953. Es recolliren un plat Lamb. 5 en campaniana A tardana, un vas Lamb. 3 i un altre plat Lamb. 5 de la producció tardana calena, així com fragments informes de ceràmica ibèrica pintada i a torn lent oxidada.

- Pisos davant de l'escola

A l'octubre del 1974 es procedí a la urbanització d'aquest solar, d'on es recolliren escassos fragments ceràmics, entre els quals destaca un vas Lamb. 3 dels tallers de Cales, una ceràmica grisa d'imitació de la forma Lamb. 1 de vernís negre, un fons de parets fines indeterminada i un pes de teler.

- Casa Gaixa, Can Mingoi i can Rossell

Àmplia zona destapada durant la urbanització del solars entre can Gaixa i Can Mingoi. Actualment vendria a correspondre amb el sector que limita amb les cases nº 23 i 27, i molt possiblement també comprendria el pati de l'escola Damià Mateu. Cal recordar que aquesta gran àrea engloba els tres àmbits del cos meridional de l'assentament i part de l'edificació septentrional. Una zona indeterminada entre els àmbits 2, 3 i 9 que seria

parcialment reexcavada l'any 1989 i tres murs situats a l'actual pati de l'escola. Altre cop disposem de molt poques referències que ens permetin conèixer la zona on aparegué el material arqueològic, atès que si bé creiem que les troballes efectuades a la casa de can Mingoï corresponen a les tres estances del segon cos, mentre que les restes de can Gaixa s'haurien de relacionar almenys amb el sector que novament fou intervingut durant l'any 1989, el fet que gran part del material s'hagi identificat amb el nom de can Rossell, o bé, aparegui barrejat amb l'excavació del 1953, impossibilita determinar la seva procedència. De totes maneres, en el segon diari d'en Joan Pla es menciona la troballa de "parets d'habitacions, un paviment de fragments de *tegulae* i ceràmica vulgar, així com *tegulae* en gran abundància" que haurien estat localitzats en aquesta extensa àrea. Tanmateix la naturalesa de les intervencions tampoc hauria permès fer res més que un comentari general del material documentat. Entre el material significatiu podem destacar les ceràmiques de vernís negre, on la campaniana A tardana ve representada per un bol Lamb. 27 ab. La producció mitja dels tallers de Cales, amb un exemplar Lamb. 4, 5, 10 i Pasq. 127. A la variant tardana li correspon un individu de les formes Lamb. 1 i 3 i tres individus Lamb 5. Entre les decoracions apareixen els cercles concèntrics disposats en parelles i en solitari o bé combinats amb quatre i 5 franges d'estries. L'acompanyen almenys un fons de got de parets fines. En quant a les produccions amfòriques únicament s'ha recuperat una vora d'una Tripolitana Antiga. Cal fer al·lusió també a la gran quantitat de *dolia*, diversos *pondera*, així com fragments d'*opus signinum* similars al paviment documentat a l'àmbit 2 de l'excavació del 1989 i que molt probablement vingui de la mateixa dependència.

- Cruïlla carrers Frederic Marès i Ramon i Cajal

En aquest tram que s'ubicaria a l'exterior de la paret meridional de tancament dels tres àmbits del segon cos es realitzà un petit sondeig posant al descobert part d'una tomba altimperial, d'on es recuperaren un lot d'ungüentaris de vidre cremats i cinc claus de ferro, alguns dels quals presentaven l'extremitat inferior de la tija doblegada en angle recte. Si exceptuem un vas de parets fines bètiques amb decoració de fulles de pinya a la barbotina, forma My. 42, amb una cronologia compresa entre Claudi i finals del s.I dC, no disposem de cap altre referència sobre la ceràmica documentada. D'altra banda, alguns dels ungüentaris semblen remuntar a època Flàvia¹²⁷. En qualsevol cas, la presència d'un enterrament d'època flàvia situat a sota de l'edificació meridional de can Rossell ens evidencia la proximitat d'una via.

3.9.3.3. Prospeccions 1989

Entre les ceràmiques recuperades cal destacar la presència d'alguns fragments (molt escadussers) de sigil·lada itàlica, sudgàl·lica i africana, així com de fragments d'àmfora tarraconense, sempre en poca quantitat, però presents. De l'àmfora tarraconense no tenim

¹²⁷ Agraïm a Pere Castanyer les observacions que ens ha fet sobre els ungüentaris, com també totes les consultes que li hem anat fent sobre els materials ceràmics dels jaciments inclosos en aquest estudi.

cap forma i per tant, no podem identificar la tipologia de l'envàs. Pel que fa a la terra sigil·lada itàlica i única producció que podria tenir relació amb l'establiment, les formes identificades corresponen a les possibles Consp. 19.2 i 26.1 i indiscutiblement desvinculades del jaciment. D'altra banda el gruix de materials és força homogeni i coherent amb el documentat durant l'excavació del 1989, ceràmica de vernís negre, comuna itàlica, comuna ibèrica, grisa i engalba blanca, amb torn lent i a mà, àmfora itàlica, àmfora ibèrica, *dolia*, etc. A grans trets s'observa la campaniana A tardana en una proporció molt inferior al tipus B calè, on s'ha pogut identificar un bol de mòdul petit M. 113 i un altre exemplar Lamb. 33b. Dels tallers de Cales predomina la variant tardana amb el plat Lamb. 5, encara que també és present algun fragment sense forma de la producció mitja. Per primer cop es documenta un plat possible Lamb. 5 del tipus B etrusc, que presenta una decoració estampillada de vuit palmetes disposades radialment sobre el fons intern, envoltades per cercles concèntrics i un mínim de quatre franges d'estries. La composició i el tipus de decoració que presenta no ens deixa cap dubte que ens trobem davant d'una peça residual. La ceràmica comuna itàlica ve representada per la pàtina Lt. 6c i la tapadora Lt. 7a. En quant als contenidors amfòrics predominen els d'origen itàlic, documentant-se escassos exemplars de tots els tipus, Dr. 1a, 1b, 1c i Lamb. 2. En menor quantitat apareix l'àmfora ibèrica, així com altres fragments sense forma dels quals desconeixem el seu origen.

Pel que fa als testimonis esgrafiats¹²⁸, mereix especial atenció un grafit incís en alfabet llatí i un segell amfòric documentats en aquesta intervenció. La inscripció, que resta parcialment incompleta, es troba a la paret externa d'un possible plat Lamb. 5 del tipus B etrusc i sembla llegir-se: LAU. Per bé que l'esgrafiat podria finalitzar a partir de la tercera lletra, no ens és possible reconèixer si a continuació hi haurien un o més signes i conseqüentment, s'hauria de reconstruir de la següent manera: LAU [---]. Apareix freqüentment entre els formants antropònims ibèrics com *laur*, *laúrko*, o el més dubtós *laus*, moltes vegades en suports similars i fent al·lusió al propietari de la peça ceràmica, dels quals els dos primers s'han localitzat al territori laietà. Tampoc hem d'obviar altres inscripcions documentades amb altres caràcters i aquest cop possiblement en llatí presents a Burriac o *Baetulo* on es pot llegir: *la*, i de la mateixa forma que les anteriors, també de cronologies baix republicanes (Moncunill, 2007, 230, 234, 333- últim estudi amb bibliografia). En segon lloc, trobem una Dr. 1a amb un segell CILIX a la nansa i similar al documentat en els nivells d'amortització del pati de l'excavació del 1989, que ja ha estat comentada en apartats precedents.

---

¹²⁸ D'altra banda hem d'afegir que na Mª Isabel Panosa publicà la troballa de quatre grafitos incisos en bases de ceràmica de vernís negre de produccions calenes del grup de la B (fig. 3.45) dipositats a la Fundació de Llinars que, en principi, procedirien de can Rossell (1998, 446-47). Unes ceràmiques que no hem revisat, atès que no estaven recollides ni a l'inventari general de l'entitat/can Rossell, ni a les fitxes detallades de les peces pròpies del jaciment, ni a les caixes que hem consultat de can Rossell i, per tant, tampoc les hem inclòs a l'estudi. En aquest sentit, tampoc hem revisat aquelles peces on la fitxa arqueològica indicava una procedència indeterminada. Tot i això, com l'estudi de Mª Isabel Panosa fou realitzat prèviament a l'inventari del material del Fons de la Fundació, alhora que procedí a estudiar la totalitat de les ceràmiques esgrafiades tot detallant en cada cas la seva procedència, llavors hauríem de considerar que aquestes peces provenen de can Rossell. Unes peces que concorden perfectament amb els materials documentats al jaciment.

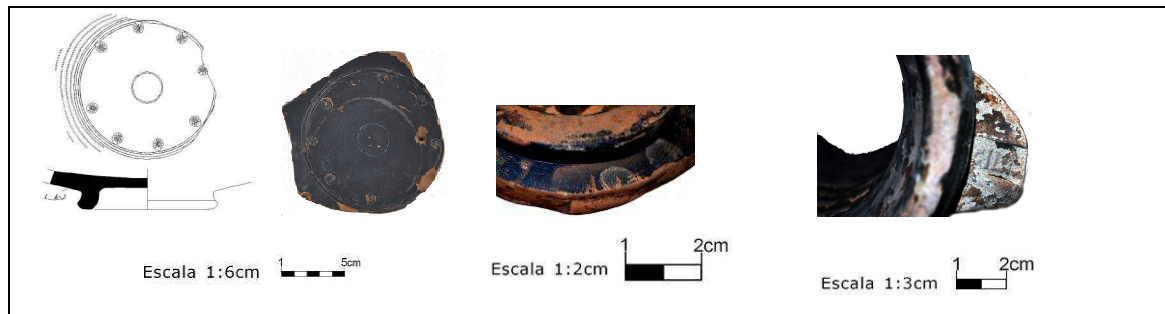

Fig.3.44. Fons de ceràmica de vernís negre amb grafit i segell en àmfora itàlica.

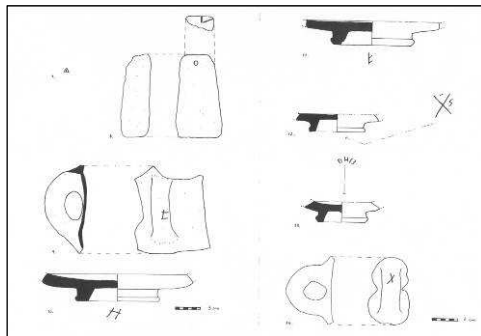

Fig.3.45. Esgrafiats sobre quatre fons de ceràmica de vernís negre que possiblement provinquin de can Rossell. El pondus i les àmfores ibèriques representades pertanyen a d'altres jaciments (Panosa,1998,466).

3.9.3.4. Monedes

Als voltants del jaciment s'han recuperat un interessant conjunt de monedes ibèriques i romanes totalment descontextualitzades que foren trobades pels pagesos quan llauraven els camps de conreu (Salrach,1988,7). Les úniques notícies¹²⁹ al respecte és que una petita part d'aquest lot provindria de la parcel·la situada al davant de la Casa Júlia. Aquestes troballes numismàtiques que formen part del fons de la Fundació, can Rossell i altres jaciments, han estat inventariades per na Lurdes Burés, indicant la seva procedència, sempre i quan es coneixia. Tanmateix som conscients que algunes de les monedes identificades amb can Rossell tindrien a veure amb un assentament o freqüentació de la zona en època alt i baix imperial. Tampoc hi han evidències prou sòlides que permetin vincular totes les monedes ibèriques amb el jaciment tardorepublicà, principalment perquè desconeixem el lloc precís de les troballes, ara bé, la seva correlació sembla del tot versemblant. De moment cal destacar que no tenim documentada cap seca laietana. Així entre les monedes ibèriques Lurdes Burés identificà les seques d'*Eusti* (FMR-40), d'*Untikesken* (FMR-33/34/35/36), de les quals les dues primeres són asos partits, de *Kese* (FMR-37), d'*Iltirkenken* (FMR-38), d'*Iltirta* (FMR-39) i dos asos d'una seca indeterminada (FMR-41/789). A la vegada surt representat un as d'*Emporion* (FMR-42) amb el cap de Diana i la llegenda MUNI(CI) EMP(ORIA) de cronologia força discutida. Les monedes més tardanes corresponen a un sesterci de Claudi (FMR-761), de mitjan s.I dC, dos antoninians de Claudi

¹²⁹ Comunicació oral de Carles Pla.

II del s.III dC (FMR-757/760), i quatre monedes del s.IV, AE2 de *Decentius* (FMR-769), AE3 de *Iulianus* (FMR-766), un AE2 de Valentinià (FMR-767) i un *follis* de Constantí I (FMR-764).

Classe ceràmica	Formes	NMI	N. frag
Campaniana A	Lamb. 27 a-b/F 2784 Lamb. 33b M 113/ F 2983 Lamb. 5	1 (v) 1 (v) 1 (v) 1	
B Etrusc	Possible Lamb. 5	1(f)	
Cales mitjà	Lamb. 4 Lamb. 5 / F 2257 Lamb. 10 / F 3451 Pas. 127 /F 3121	1 2 1 1	
Cales tardà	Lamb. 5- predominant Lamb. 1- escassa Lamb. 3-escassa		
Grisa imitació vernís negre	Lamb. 1	1	
Comuna itàlica	Lt. 6c Lt. 7a		
Àmfora itàlica	Dr. 1 A segell (CILIX) Dr. 1 B Dr. 1C Lamb. 2 Apani V A		
Àmfora púnica centromediterrània	Tripolitana antiga		

Fig.3.46. Formes de ceràmica significativa de la Fundació Joan Pla.

3.10. Caracterització de l'assentament

Dues són les propostes que s'han avançat sobre la interpretació de can Rossell. En primer lloc, Josep Estrada l'identificava amb la *mansio* de *Praetorio*, atès que el seu emplaçament coincidia amb les milles i l'itinerari descrit als vasos de Vicarel-lo, relacionant-la a la vegada amb una vil·la propietat d'algun governador o cap de l'administració romana i lloc de vigilància per la seva proximitat a la Torrassa del Moro (1967,172;1969,16,22;1993, 54-55). Un caràcter netament diferent li atribuïren Eulàlia Barrasetas i Eduard Sánchez en al·legar la inexistència d'un correu oficial abans del regnat d'August, tot defensant que

corresponia a una zona de magatzem i treball absent de vocació residencial, pel fet que no hi havien elements característics que permetessin intuir la presència d'espais domèstics com les llars de foc, alhora que la baixa representativitat de les olles de cuina semblava indicar que a l'àrea destapada no s'hi residiria (Sánchez, Barrasetas, 1989, 21; Barrasetas *et al.*, 1997, 12; una altra lectura a Sánchez, 1993, 285). De fet, i prescindint de la seva identificació com una *mansio*, hi ha una certa tendència en interpretar-lo com un establiment agrícola amb una destinació eminentment productiva i un ús residencial escassament desenvolupat (Jàrrrega, 2000, 280-281; Revilla, 2004, 191; 2010, 50; Arrayás, 2006, 109, 113; Panosa, 2012, 123, 267; Flórez, Palet, 2010, 155- amb matisacions segons els autors). Per una altra part, entre els partidaris d'aquesta línia interpretativa cal afegir la proposta de Joan Oller, en considerar la possibilitat que la construcció de l'assentament estigués vinculat al mesurament i condicionament de la via Hercúlia, atesa la seva proximitat i cronologia fundacional (2012, 274, 303). Una visió desmarcada l'aporta Oriol Olesti qui, seguint en part les interpretacions dels directors de l'excavació en quant al seu ús com a magatzem i subratllant el component marcadament itàlic, apunta la possibilitat que pugui tenir un caràcter militar basant-se ara en els treballs de Josep Estrada sobre la *mansio Praetorium* (Olesti, 2006, 136-137, p.p. 27; 2010, 31, 33-34; anteriorment a banda de defensar una funció principal destinada a la redistribució dels productes, sí que contemplava dubtosament una possible producció agrícola, Olesti, 1997, 77).

Per la nostra part, poc més podem aportar atès que desconeixem la funcionalitat de la majoria de les dependències descobertes al no disposar d'elements o materials arqueològics prou diferenciadors que ens permetin individualitzar-los, però hem de tenir en compte que la ceràmica documentada reflecteix alhora el seu ús com a vivenda. La vaixel·la de consum, servei i de cuina és molt significativa ja que estan representades totes les formes característiques d'ús quotidià en les pràctiques alimentàries, plats, escudelles, gots, gerres, olles, cassoles, tapadores, morters, etc, i en una proporció suficientment elevada per a postular el desenvolupament d'una activitat domèstica important paral·lelament a la productiva, on és precisament aquesta última la que ens resulta pràcticament invisible. En qualsevol cas, cal tenir present que hem emprat un sistema de recompte diferent a l'utilitzat per Eduard Sánchez i Eulàlia Barrasetas i, per tant, com bé han manifestat aquests autors, el nombre real d'individus d'olles (i de totes les categories funcionals) seria inferior al que nosaltres hem estipulat i, consegüentment, entenem que amb tota la raó defensin que apareixen en una proporció força baixa al jaciment. Tot i això, com hem vist, correspon a un recipient representat pràcticament a tots els àmbits i amb una representativitat coherent amb la resta de la ceràmica culinària. D'altra banda, també hi són presents altres elements que podrien denotar activitats complementàries a la vessant residencial, com els ponderals i les fusaioles documentades en el jaciment. Cal considerar que són relativament escassos els exemplars recuperats, un *pondus* sobre el nivell d'ús de l'àmbit 5 i una fusaiola a l'àmbit 3, a més del material descontextualitzat de la Fundació Joan Pla i de procedència en certa manera dubtosa, entre els quals segons les fitxes d'inventari s'han comptabilitzat nou pesos de teler i amb certs dubtes una fusaiola i una agulla d'ós. En qualsevol cas, el filat i el teixit constitueixen una de les principals activitats domèstiques desenvolupades tant a l'àmbit urbà

com al rural i reflecteixen tasques derivades del seu ús com a vivenda. De totes maneres, tampoc s'ha de descartar una possible funció diferent pels pesos de telers i precisament en aquells casos en què es documenten aïllats a l'interior de les vivendes (Sanmartí, Santacana, 2005,106).

Un cop vista la vocació residencial que porta implícita el caràcter permanent de l'establiment, cal denotar que la seva situació i estructuració al voltant d'un camí s'acostaria a un patró d'assentament forà. És precisament la disposició entremig del camí i no al costat, el factor diferenciador i alhora trencador respecte a altres establiments, ja siguin de l'ibèric ple o tardà, i difícilment pot entendre's sense una intervenció directa dels agents itàlics. Passem, doncs, en primer lloc a considerar el camí. Anteriorment hem fet al·lusió a la interpretació de Josep Estrada qui identificava aquest camí amb una via romana, i concretament aquella que conduïa fins a *Barcino* (1955,17;1997,153;1998,206). No obstant, altres investigadors descarten aquest recorregut pel mig del jaciment i defensen que la via, a l'entrar al centre de Llinars, baixaria resseguint la riera de Giola, és a dir, descendiria per l'est del jaciment a una distància aproximada d'uns 200 m sense creuar-lo (Flórez, Palet, 2010,162,fig.10). Sobre la qüestió de si aquesta via, sigui quin sigui el traçat real, correspondria al principal eix de comunicació baix republicà, cal tenir present en tot moment que la distribució del poblament dels s. II-I aC al voltant d'un itinerari rectilini que des de Llinars arriba fins a Montmeló¹³⁰, municipi on s'ubiquen els jaciments de can Massot i can Tacó, ho podria estar evidenciant, en detriment de la via que es dirigeix cap a Granollers (via Hercúlia/vasos apol·linars segons J. Estrada), que sembla correspondre a finals del s. I aC o el s. I dC (Flórez 2010).

Pel que respecta al tram del camí destapat durant l'excavació de l'any 1989, s'observa un traçat paral·lel que coincideix amb el sentit que pren actualment part del municipi, alguns condicionats per l'orientació del ferrocarril i d'altres no (CR-P1). Això és degut a que el ferrocarril segueix la mateixa direcció que el camí de can Rossell poc abans d'entrar al nucli urbà i alhora coincident amb el curs del riu Mogent fins al punt de confluència amb la riera de Giola. Així, a l'entrada de Llinars, un carrer antic com és l'anomenat de la via Romana segueix una orientació que s'ajustaria força al camí que separa les dues edificacions de can Rossell. Aquesta mateixa direcció la prenen els camps de cultius i part de les naus industrials situats per sota de can Rossell a l'espai comprès entre l'estació de tren i el riu Mogent, així com el camí asfaltat en direcció a Cardedeu que descriu Frederic Pallí (1985,137). O al nord del terme de Llinars, una obra bastant nova com és l'Avinguda del Vallès, tot i que en aquest cas sí que semblaria factible que aquest condicionament fos recent. Cal afegir que la prolongació del tram excavat l'any 1989 vindria a coincidir també, amb lleugeres variacions i canvi de direcció, amb la carretera que des de Girona arriba fins a

¹³⁰ Correspon a un tercer itinerari (l'itinerari 1c) de Marta Flórez que ve a coincidir més o menys amb el recorregut interpretat per Frederic Pallí (1985,137-138) i considerat també per Joan Oller qui l'identifica amb la via Hercúlia (2012,275,fig. 57). Marta Flórez també defensa el funcionament en aquest moment del camí secundari de Josep Estrada que també enllaça amb Montmeló (itinerari 1b). La identificació de la via més meridional com la descrita als vasos apol·linars ja va ser interpretada anteriorment per Marc Mayer i Isabel Rodà, però seguint un traçat un poc diferent- enllaça Llinars- la Roca- Parets (1984,43; 1997,118,fig. 72).

Granollers (o carrer de Mas Bagà) que és identificat per una part de la bibliografia, si menys no, clarament indicat per Pau de Soto (2010,104,fig.57), com l'entrada de la via dels vasos apol·linars al municipi i respecte a la qual trobem un camí amb un gir en angle recte portant la mateixa orientació¹³¹ (fig.3.48). Però de igual forma, també podria enllaçar amb el carrer de la Via Romana, ja sigui directament mitjançant el mateix eix, fet que implicaria que ambdós traçats s'ajustessin amb canvis de sentit fins a coincidir (cal pensar que qualcun gir hauria de fer en travessar la riera de Giola), o bé, indirectament i a través d'un camí que el connectaria a la via principal (fig.3.48). En aquest sentit, deduïm que també aquest carrer podria haver estat interpretat pels estudiosos com Josep Estrada, com l'antiga via romana, degut al seu recorregut paral·lel al riu Mogent a l'entrar al municipi, alhora que més proper, i pel fet que ha esdevingut un eix de comunicació principal fins al s. XX com bé ho palesa la cartografia històrica (fig.3.47). Hem de dir que tant la prolongació del traçat del carrer Via Romana com del tram excavat l'any 1989, vindrien a coincidir amb un altre camí antic de cronologia incerta documentat a la riba esquerra del riu Mogent i al peu de la Serralada Litoral o, més concretament, al Bosc de can Bruniquer (a una cota d'uns 170 m i força similar al tram destapat l'any 1989), que resseguia entre les cases de Can Codina/Torrent de les Roques Altes i la casa de Can Suari/Torrent de Can Suari (Oñate,2001). De fet, aquest camí quedaria situat més o menys enmig dels traçats teòrics (i irreal, atès que tampoc pretenem trobar un traçat completament lineal) dels dos eixos esmentats (fig.3.50). Però no hi cap evidència que permeti establir tal correlació i més tenint en compte que la majoria dels estudiosos han defensat un recorregut de la via romana distint en aquest suposat traçat (seguint la riba dreta del Mogent, almenys en aquest tram), i en certa manera paral·lel al riu¹³². Així doncs, davant les distintes possibilitats esmentades i observant principalment l'orientació coincident que porta el tram dret de l'antic camí de Llinars/actual carrer de la Via Romana vers el camí de can Rossell (que no fan res més que adaptar-se al curs del Mogent), al nostre entendre, ens sembla prou justificat considerar la possibilitat de què pugui correspondre a l'antiga via republicana. Ara, convindria valorar si el camí de can Rossell formaria part del mateix eix, o bé, es tractaria d'un accés per arribar al jaciment amb el qual hi enllacés.

---

¹³¹ Ens sembla molt significatiu ressaltar la troballa del que sembla un camí amb dos eixos d'uns 86m per 90m, que hem pogut identificar a partir de l'ortofoto dels anys 1946-47 realitzat pel Ministeri de Defensa i consultat a través de l'Institut Cartogràfic de Catalunya. Aquest camí es situa molt proper a can Rossell i concretament a l'última parcel·la que per la banda sud limitava antigament amb la riera Giola, just a la dreta de la casa de Torre Magret, entre els actuals carrers de Bonavista al sud i de Masnou/Doctor Fleming al nord. No sabem si aquest camí podria ser en part resultat de la fossilització d'estructures més antigues, concretament romanes. Però en cas de què fos així, l'orientació divergent que pren aquest camí/estructures fossilitzades respecte l'assentament de Can Rossell ens porta a desestimar que pogués correspondre al jaciment republicà. I a veure si de cas, una vinculació amb un jaciment altimperial, sigui la *mansio Praetorium* o qualsevol altre tipus d'assentament. Cal tenir present la troballa de materials d'època alt i baix imperial, als camps de cultiu que envolten el Mas Rossell i paral·lelament, els treballs de J. Estrada en identificar l'emplaçament de la *mansio* en aquest municipi.

¹³² D'altra banda, sí que volem dir que Josep Estrada interpretà que la via que transcorria per Can Rossell travessaria el Mogent poc abans d'arribar al nucli urbà de Cardedeu, per resseguir ara a través del peu de la Serralada Litoral fins a Montmeló (1993,133-134). Una via doncs, que passaria ben a prop de l'establiment ibèric de can Suari. No obstant, el camí documentat al Bosc de can Bruniquer, queda proper però sempre fora d'aquest traçat identificat per J. Estrada. En qualsevol cas, no hi ha cap evidència que permeti confirmar una cronologia tant remota per aquest camí, que podria haver servit per enllaçar les cases de can Codina i can Suari (Oñate,2001), i si de cas, són els estudiosos de la xarxa viària qui ho haurien d'avaluar.

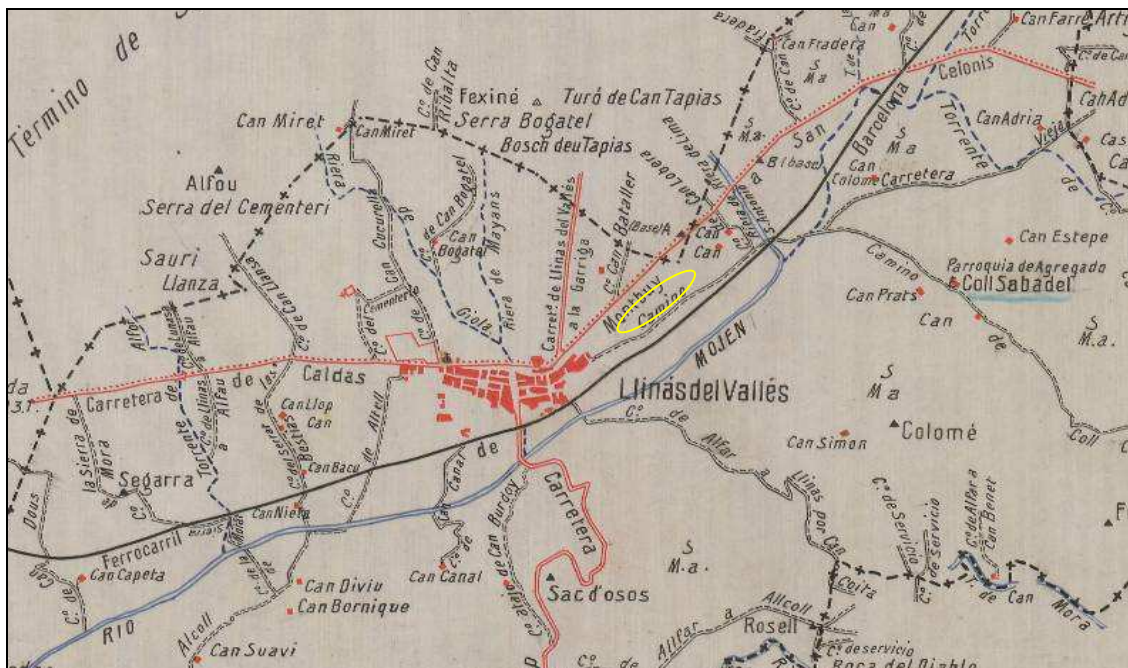

Fig.3.47. Mapa planimètric de Llinars del Vallès de 1914 elaborat pel Institut Geogràfic y Estadístic (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya). En color groc s'ha assenyalat l'antic camí d'entrada al municipi que correspon a l'actual carrer de la via Romana.

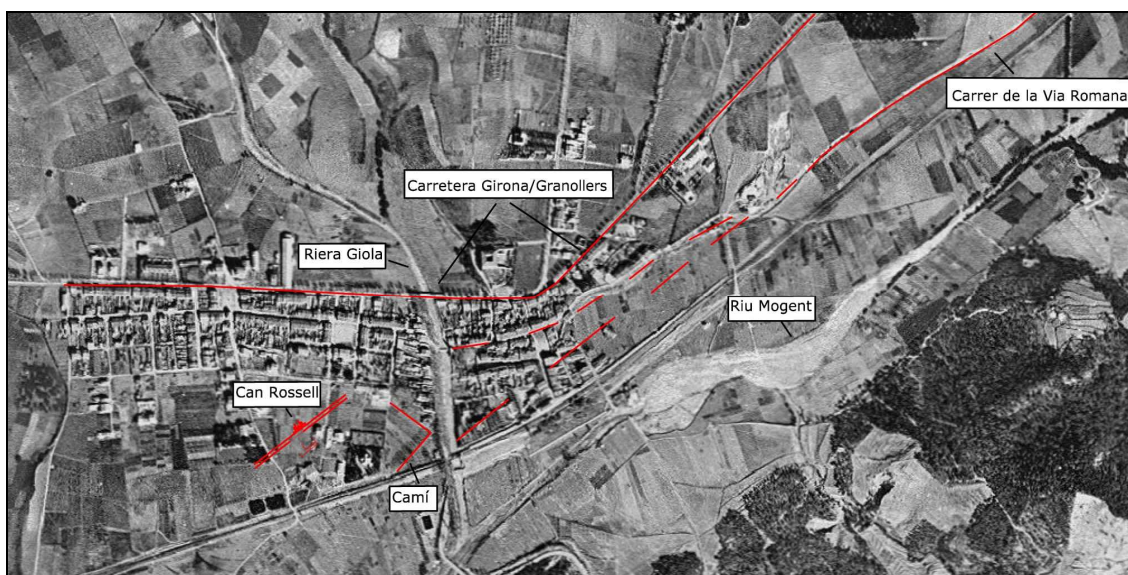

Fig.3.48. Ortofoto dels anys 1946-47 de Llinars del Vallès realitzat pel Ministeri de Defensa (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya). Amb indicació de can Rossell, el camí/vestigis en angle recte visualitzats a partir de l'ortofoto, la carretera de Girona-Granollers i l'antic camí de Llinars/actual carrer de la via Romana. El traçat continu del camí de Llinars/carrer Via Romana indica aquell tram que és força paral·lel al camí de can Rossell. El traçat discontinu que es troba més al nord, representa la continuació del camí de Llinars tal com es conservava fins a la primera meitat del s. XX. El traçat discontinu del sud, representa la prolongació teòrica del primer tram conservat.

Si ens fixem amb les característiques del camí de can Rossell és de destacar les dimensions que presenta que, amb una amplada d'uns 6 m, és força similar a determinats trams de les principals calçades romanes. Seria el cas, per exemple, de la via Domítia (Chevallier,1997,206;Fiches,1989,14,fig.3;Monteil,2003,85), o de la via Augusta interior/dels

vasos apol·linars al seu pas pel nord-est peninsular (Roig,2002,82;Castellví, Nolla,Rodà,2008), o concordant amb altres rutes secundàries com la via de Capsacosta (Casas,1983,21-22;Busquets,Freixa,1995,64). Però costa de rastrejar camins construïts per iniciativa particular o comunitària, d'enllaç entre els assentaments i les vies principals, que transcorrin entre dues edificacions amb una amplada tan gran. Aquests camins solen tenir unes dimensions inferiors i suficients per a permetre almenys el pas d'un carruatge. Per altra part, també és cert que la composició que presenta el camí de can Rossell dificultaria, fins i tot, identificar-la amb una via principal. Segons es desprèn de la memòria d'excavació, no tindria cap tipus de preparació i la superfície de circulació correspondria al mateix terreny natural¹³³ (fig.3.49), una terrassa fluvial a nivell geològic formada per grava, sorres i lutites (ICC,2007,5). Tanmateix, l'estudi de Pierre Sillières ens dóna a conèixer que a Hispània (com passa a Itàlia), la majoria dels eixos de comunicació d'època republicana no disposarien de poc més que d'una capa de sorra i grava, fet especialment evident en els sondejos realitzats en diferents punts de les vies del sud peninsular (1990,573-574). Són aquests motius juntament a l'orientació i direcció que pren el camí de can Rossell concordant amb el tram dret del que hem considerat com la via republicana, que ens ha portat a defensar que podrien formar part d'un mateix eix. O més aviat, ens sembla que no hem fet res més que seguir les interpretacions de Josep Estrada (1993,133-134)¹³⁴, qui sempre defensà que can Rossell es situaria a banda i banda de la via romana. Una via que amb un recorregut força paral·lel al Mogent, d'una o altre forma, faria un petit gir distanciant-se lleugerament del riu en aquest punt, com ho evidencia can Rossell (fig.3.50). I que possiblement resseguiria al llarg d'un traçat força rectilini per Montmeló (Pallí,1985,137,207;Flórez,Palet,2010,162, fig.10;Oller,2012,275,fig. 57).

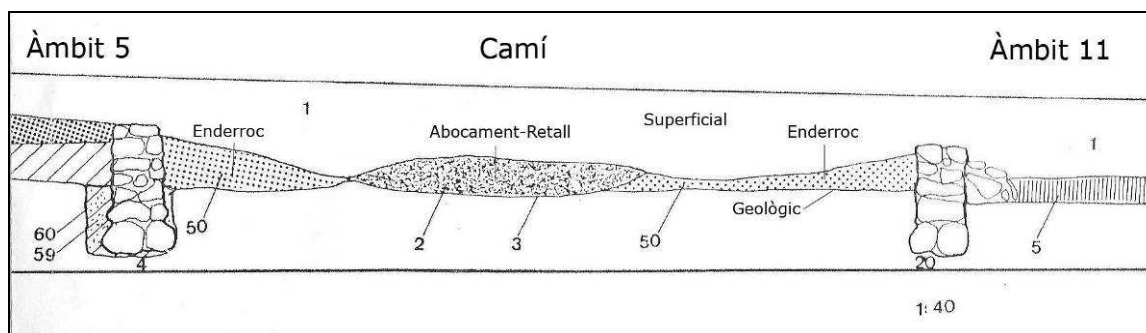
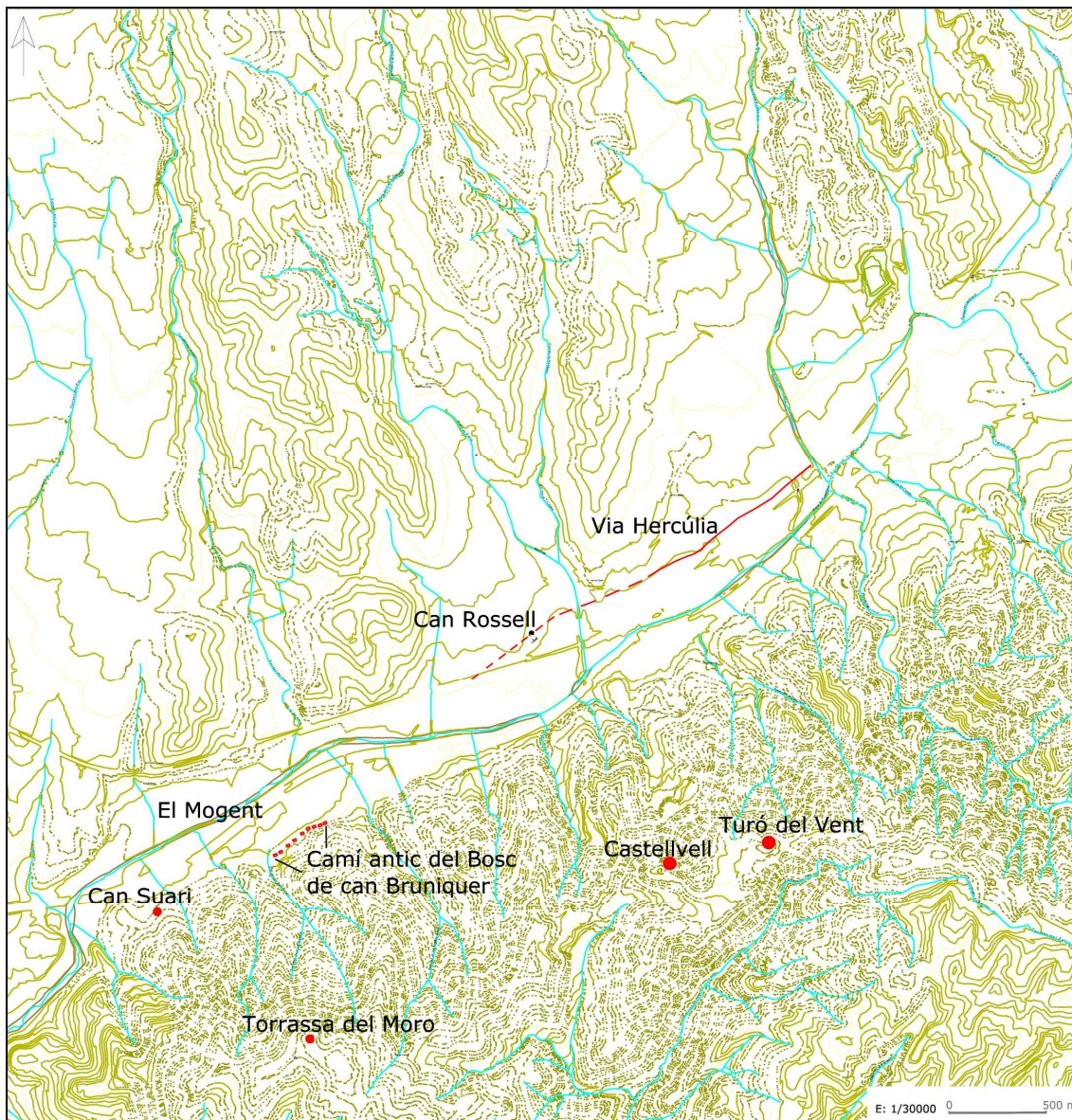

Fig.3.49. Secció del tram de camí excavat l'any 1989. D'esquerra a dreta, primer cos, camí i segon cos (Autor: David Olivares- retocada).

¹³³ Hem de tenir present que la seqüència estratigràfica únicament fou exhaurida al davant de l'entrada principal del primer cos. Aquest fet tampoc ha permès constatar la presència d'altres estructures relacionades, com canals o fosses de drenatge.

¹³⁴ La primera referència d'aquesta via apareix recollida a la publicació de l'any 1955, però no és fins temps després de l'excavació del 1989, quan ell mateix visità can Rossell, que la representa gràficament. No sabem fins a quin punt, això hauria pogut influenciar en la seva interpretació del traçat viari. Però ens ha semblat reconèixer, malgrat que no ho sabem del cert, el mateix traçat que ell identificà. D'altra banda, també és cert que ja a l'any 1955 coneixia la presència de vestigis antics al Mas Rossell.

Fig.3.50. Mapa topogràfic de Llinars del Vallès (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya). Amb indicació del traçat de la via republicana, el camí antic documentat al Bosc de can Bruniquer i els principals jaciments. El primer tram de la via republicana, corresponent al traçat en línia contínua, s'ha elaborat resseguint el camí d'entrada al municipi tal com surt representat al mapa planimètric de l'any 1914. El segon tram, en línia discontinua, té un recorregut més incert i ha vingut determinat pel tram de la via documentat a can Rossell.

Pel que respecta al període d'ús de la via, o pot ser d'aquest tram, els nivells d'amortització documentats l'any 1989 permeten constatar un funcionament limitat. Ens trobem amb un sòl d'utilització cobert per l'enderroc de les teulades i de les parets dels àmbits adjacents i al mig una mena de retall reomplert per un abocament de cendres i runes tallant l'enderroc i, per tant, efectuat amb posterioritat a l'abandó de l'establiment, evidenciant la freqüentació del lloc però més difícilment una via en ple funcionament. Alhora es constatà el tapiat de la porta d'entrada en un moment en què el sostre del corredor ja s'havia ensorrat i un segon abocament apareixia a l'interior de l'àmbit 4. Desconeixem si són fruit d'un seguit d'activitats produïdes contemporàniament, o bé, es succeïren al llarg del

temps. En qualsevol cas, cada un dels abocaments¹³⁵, al camí i a l'àmbit 4, aportaren un fragment de terra sigil·lada sudgà·lica¹³⁶ que podrien tenir a veure amb un nou assentament altimperial situat a les proximitats encara per descobrir (Sánchez, Barrasetas, 1989, 22-23). Així ho vendria a confirmar el material arqueològic descontextualitzat d'època altimperial dipositat a la Fundació Joan Pla provinent de les diverses intervencions efectuades al jaciment que, si menys no, serien indicatives d'una freqüentació del lloc en cronologies més avançades. Aquest fet també podria explicar la poca quantitat de tègula, *imbrices* i pedres localitzades en els nivells d'amortització dels àmbits. Cal afegir les monedes baiximperials aparegudes als voltants del Mas Rossell, tot i que fins al moment no hem detectat ceràmica amb una datació tan avançada. Un altre aspecte a considerar és la tomba altimperial d'època flàvia documentada a la cruïlla entre els carrers Ramon i Cajal i Frederic Marès i just a sota de l'assentament republicà, que ens indicaria la proximitat de la via romana. Sembla doncs i independentment de la diversitat de propostes sobre l'itinerari recorregut que, com ha defensat Marta Flórez, l'eix Llinars-Montmeló remuntaria almenys a finals del s. II aC, ben reflectit per can Tacó i can Massot, i continuaria en ple ús quan es construeix can Rossell, a partir del 90/80 aC, on veiem una freqüentació més esporàdica al s. I dC. A partir d'aquest moment l'eix Llinars-Granollers-Sabadell (via Hercúlia/vasos apol·linars de J. Estrada) esdevindria el recorregut principal de la via Augusta interior, relegant a l'antic itinerari republicà (Flórez, 2010). Veiem del tot versemblant la relació entre les monedes baiximperials i l'itinerari més tardà. Però més difícil és veure el tram que separa les dues edificacions de can Rossell com una via de comunicació en ple ús al s. I dC. La falta d'un manteniment de la via així ho fa pensar. Segons es desprèn de la documentació gràfica (seccions i fotografies) sembla innegable que un cop es forma el nivell d'enderroc, aquest tram de camí ja no estaria en ús, fet que tampoc descartaria la seva freqüentació, però no com una via de comunicació. En aquest sentit, cobraria especialment rellevància la proposta de M. Flórez en defensar la substitució dels itineraris i, que al nostre entendre, pot resultar la hipòtesi més versemblant. En qualsevol cas, sigui per aquest motiu, o perquè calgui recórrer a un nou traçat que modifiqués en part l'antic itinerari (i concordant amb altres propostes que de la via republicana s'han elaborat), o perquè el camí de can Rossell realment correspongui a un camí amb el qual hi enllaçaria directament (un *diverticulum*), és un fet que ara per ara tampoc podem corroborar. Si menys no, i reprenent l'estudi de Josep Estrada, la distribució del poblament d'època altimperial (Estrada, Villaronga, 1967, 167) al voltant del seu camí secundari (1993, 133-134) o, fins i tot, de l'eix rectilini Llinars-Montmeló (Pallí, 1985, 207; Flórez, Palet, 2010, 162, fig. 10), tot i que es documenti en una proporció clarament inferior respecte a altres eixos, encara es fa patent.

Passant a una altre qüestió, davant la interpretació del que podríem considerar el tipus o categoria d'assentament al que respon can Rossell, en primer lloc volem esmentar que si una cosa sembla reflectir el jaciment és que ens trobem davant d'un establiment de

¹³⁵ Aquets abocaments farcién uns retalls ovalats de grans dimensions tallant respectivament als nivells d'amortització.

¹³⁶ El fragment recuperat a l'àmbit 4 també correspon a la producció del sud de la Gàl·lia.

concepció romana. Amb un component poblacional ibèric i ben reflectit pels grafitis, però sota uns patrons romans. Són un seguit d'elements que ens fan veure-ho així.

El patró d'assentament enmig d'una plana oberta, la seva estructuració en dues edificacions contraposades a una via, que podria ser la via Hercúlia, la planificació rigorosa de l'espai de tendència ortogonal amb una organització interna al voltant d'un pati central, junt a la distribució ordenada de les dependències que s'han modulats en harmonia amb l'edificació, no només al llarg, sinó també a través del nucli distribuïdor com s'observa al primer cos i partint d'una modulació diferent per cada una de les dependències, pot ser a cops i evidentment repetida, però que va més enllà de la simple aplicació d'una eina de mesura, la *pertica*, per a la projecció d'uns àmbits prèviament planificats dintre d'un conjunt. Les dues estances laterals de proporcions semblants flanquejant la porta principal¹³⁷, de les quals una és un accés secundari o cambra de servei oberta ves a la via, una entrada per carros, l'ús de tècniques constructives romanes (en la confecció de l'*opus signinum*), així com de materials constructius (*tegulae/imbrices*) a més dels filtres i canal? en plom, i decoratius (fins al moment només s'han detectat antefixes) i un material ceràmic on prenen força les importacions (especialment significatives per les seves connotacions són la ceràmica de cuina i les àmfores) i, per un altra part, la presència de *dolia* sense segells, que no sabem fins a quin punt pot ser rellevant, per bé que indistintament puguin aparèixer en altres jaciments amb un marcat component itàlic. I amb més dubtes, la identificació d'espais residencials al primer cos, malgrat no puguem concretar el nombre o interpretar-los tots així (la falta d'una excavació en extensió dificulta encara més una contrastació, especialment des del punt de vista tipològic i material, amb altres espais no residencials) absents de l'element més característic de la cultura ibèrica com és la llar. Pensem que així pot ser calgués identificar l'àmbit 5, i no pas un espai de cuina/ transformació d'aliments, tot i que no disposem d'evidències prou concloents.

El context històric és per suposat l'altre factor influent en aquesta caracterització. De fet, alguns (i força) dels factors que hem enumerat es troben reproduïts als assentaments rurals ibèrics tardorepublicans més propers, com pugui ser can Suari a Llinars (Zabala,2007) o ca l'Estrada a Canovelles (Fortó *et al.*,2012). Però les diferències són més que contundents, no cal insistir-hi. Ara bé, fins al moment no coneixem cap altre assentament a Hispània que consti de dues edificacions dividides sigui per un camí o per una via principal en aquestes cronologies. Són per tant diferents tipologies d'assentament i ben diverses a les que pot obeir can Rossell.

Una primera possible interpretació passaria per considerar-la com una vil·la. L'estructuració de la vil·la amb les edificacions contraposades a banda i banda d'una via o bé d'un camí d'accés apareix reproduït en menor freqüència envers la disposició a un lateral, tot i que és ben present durant l'etapa republicana, sigui el cas de les vil·les de l'Auditorium a

---

¹³⁷ Un model que trobem reproduït a l'àmbit militar i també civil, com en les *domus*, vil·les i adoptat també per altres assentaments de funcionalitat diversa com aquells vinculats a la via (vegi's per exemple el cos 4 de l'estació viària d'Ambrussum a Fiches,2003,fig. 3).

Roma (Carandini *et al.*,2006) i della Standa a Fiano Romano¹³⁸ (Gazzetti,1992,44-47;Franceschini,2005,270-273) i especialment a partir de finals de la república, on la vil·la de San Rocco a Francolise (Cotton,Métraux,1985) esdevé un dels exemples més coneguts. Tot i que inicialment aquesta va ser la nostra primera interpretació, atesa l'estructuració en dues edificacions, tot disposant d'un primer cos que semblava obeir a una àrea de treball i d'hàbitat, i un segon cos, pràcticament desconegut, que malgrat la seva ubicació poc freqüent a la part baixa de l'assentament, la presència de tres àmbits adjacents recordant a l'esquema tripartit de les *domus* d'atri situades a l'extrem oposat de l'entrada, ens feien apuntar un possible ús residencial, i deixant de banda altres condicionants que no venen al cas, ara, certament qüestionem tal identificació.

En segon lloc i reprenent altre cop la tessitura de Josep Estrada sobre la identificació de l'assentament amb la *mansio Praetorium* del *cursus publicus*, i malgrat acceptem en tot cas la possible associació amb un jaciment altimperial situat a les proximitats (Barrasetas *et al.*,1997,12), és una interpretació que venia justificada per la coincidència de les milles recollides als vasos apol·linars amb el municipi de Llinars i l'estructuració de can Rossell a partir de la via republicana. Encara que les evidències arqueològiques tampoc siguin del tot concloents, s'ha arribat a considerar l'existència d'una mena de parades a la Gàl·lia Transalpina anteriors a l'organització d'August i, per tant, desvinculades del *cursus publicus*¹³⁹, que remuntarien a la primera meitat del s.I aC. Aquest seria el cas de l'establiment de la Brune d'Arles a la Crau, constituït per una edificació rectangular amb un pati central i vuit d'habitacions modestes ocupant part de dos laterals que seria abandonada a mitjan s. I aC i vinculant-la a les operacions militars en el decurs de la guerra entre Cèsar i Pompeu. Aquesta identificació ve donada tant pel seu emplaçament, al costat d'un camí de transhumància que podria tenir relació amb l'antiga via Hercúlea, com per la presència d'un cobert pels animals que s'estén al llarg de tot el mur de fons de l'edificació, per la natura del material trobat, àmfores i *dolia*, i la gran quantitat de monedes (Badan *et al.*,2000,180-181; Leveau,2002,20). Una lectura semblant s'ha apuntat per un altre establiment del s. I aC de l'Hérault situat en un punt d'encreuament en relació a la via Domítia i encara en curs d'estudi (Bermond,Pellecuer,2005,140-141).

Pel que fa a can Rossell, i tot i que comptem amb una planta molt parcial i certs paral·lelismes puguin establir-se amb aquests jaciments, no podem obviar el context històric. Certament i lligant-la en part amb la seva identificació com una àrea de magatzem que s'ha vingut realitzant (Barrasetas, *et al.*,1997,12;Olesti,2006,136-137), ens costa molt d'acceptar veure'l com un assentament vinculat al desenvolupament de les guerres sertorianes i doncs, que pogués respondre a un punt d'avituallament a on concentrar i distribuir a les tropes (fidels a Roma?) els recursos (especialment agrícoles del territori circumdant?) durant

¹³⁸ De l'edificació més meridional corresponent a l'època tardorepublicana queden vestigis molt parcials degut a les reformes produïdes en època d'August, moment en què apareix clarament definida.

¹³⁹ Pel que fa a Itàlia s'ha pogut documentar que força de les parades del *cursus publicus* presenten una ocupació precedent d'època republicana, però no hi ha evidències fermes per assegurar que haguessin funcionat com a tals en aquest moment, alhora que tampoc pot ser del tot exclòs que en determinats trams viaris i moments, Roma hagués previst un sistema de parades que permetessin proveir-se i substituir els cavalls dels missatgers (Corsi,2000,6,191-192,fig.3).

l'enfrontament armat i acomplint altres treballs o activitats en funció de les necessitats de l'exèrcit¹⁴⁰. Una identificació militar i prenent una de les significacions del terme *Praetorium*¹⁴¹ que si de cas adoptarà una *mansio* més tardana o, fins i tot, la proximitat a la Torrassa de Moro, partint de la planta¹⁴² o de l'absència de *militaria* sembla descartada, i no així la civil. Sigui com sigui, entenem can Rossell com un assentament civil. No obstant, el fet que respongui a un assentament de concepció romana, on d'una forma o altre veiem l'impuls per part d'aquests agents, la gran abundància de material importat i difícilment contrastable (especialment amfòric), el seu emplaçament i relació amb la via Hercúlea i la curta durada que té ens fan dubtar. És a dir, can Rossell podria haver obeït a una conjuntura històrica o a unes necessitats específiques concretes i d'aquí que un cop acomplertes s'abandonés. Malgrat la dificultat de poder afinar quan es va fundar, d'una o altre forma, podria tenir una relació directa o indirecta amb el conflicte sertorià. El valor estratègic d'aquesta via no tan sols es fa palès durant el conflicte bèl·lic (Nolla,1977,27;Nolla,Palahí, Vivó,2010,52-53), sinó que també serà la protagonista dels famosos trofeus de Pompeu, monument aixecat l'any 71 aC a banda i banda de la via Hercúlea al seu pas pel Coll de Panissars al límit divisor d'Hispania Citerior i la Gàl·lia Transalpina (Castellví,Nolla,Rodà, 2008). Així doncs, cal pensar en una destinació lligada a la via republicana i al context històric difícil de concretar.

Ara, de moment, poc sabem del jaciment. Mentre que el desconeixement que tenim de la segona edificació és massa gran, el primer cos dóna la impressió de configurar-se com una àrea de treball, tot i que com hem incidit, el material ceràmic documentat durant la campanya del 1989 respon més aviat a una zona d'hàbitat que no pas a una vessant productiva, on la vaixel·la, els recipients de cuina i els envasos amfòrics importats són de lluny majoritaris enfront els atuells de reserva. No sabem si al costat esquerra de l'edificació hi haurien unes dependències/instal·lacions productives, però tot i que no puguem interpretar la finalitat concreta de l'àmbit 2, difícilment veiem una altre destinació diferent que no sigui un espai de treball. Altres absències a destacar fins al moment són les eines agrícoles.

---

¹⁴⁰ En certa manera un model precedent el trobaríem al Camp de les Lloses a Tona (Ñaco, Principal,2012;Noguera,Principal,Ñaco,2014).

¹⁴¹ Pel que fa al mot *Praetorium*, cal tenir present també que en la seva accepció civil pot designar la residència o parada dels governadors de província, alts funcionaris, emissaris (Fellmann,2006,91). En aquesta publicació es pot consultar un estat de la qüestió recent sobre el significat del terme *praetorium*, on tot i que l'objectiu principal estigui centrat en el sentit militar, resulta interessant perquè també fa un recull bibliogràfic d'altres autors que han tractat la seva accepció civil.

¹⁴² Atenent al terme *Praetorium*, certes similituds arquitectòniques o més aviat per una forta aparença "rural" i amb dubtes el context cronològic, d'alguna manera can Rossell pot recordar a un assentament que d'ençà els anys 80 ha vingut identificant-se com un campament romà, Lomba do Canho a Arganil (Nunes,Fabião,Guerra,1988), tot i que aquesta funció militar ha estat recentment qüestionada (Cadiou,2008,316 i seg.).

3.11. Conclusió

L'emplaçament de can Rossell hauria vingut condicionat en tot moment pel principal eix de comunicació, la via Hercúlia, una posició que de forma complementària seria força idònia per la proximitat dels passos interiors que comuniquen amb la costa laietana. És de destacar el patró d'assentament al mig de la plana i ben diferenciat doncs del poblament ibèric i baix republicà més proper emplaçat a la Serralada litoral.

La seva disposició, a banda i banda de la via, i configuració responen a un patró romà, on el pati esdevé el nucli estructurador de cada una de les edificacions. La parcialitat de la planta i la desconexió de bona part dels vestigis destapats dificulten la seva caracterització. Tot i que sembla coherent justificar una finalitat estretament lligada a la via i complementària a d'altres activitats de treball/productives i domèstiques. L'edificació septentrional, o cos 1, compta amb un costat dret on s'identifica un accés secundari adossat a l'entrada principal (àmbit 3), i amb més dubtes, una possible dependència residencial (àmbit 5). I un costat esquerra on s'emplaça un espai de treball (àmbit 2) i altres dependències d'ús més incert que no sabem si tindrien una funcionalitat complementària en aquest o acomplirien un altre tipus de servei. De l'edificació meridional, o cos 2, tenim documentats els límits nord o mur de façana i el sud o mur de fons, i un mínim de tres estances annexes situades a la banda sud que obrin a l'espai central. La troballa d'una cantonada, àmbit 12, no permet comprovar si s'integraria en el recinte conformant el seu límit pel cantó de ponent, fins a tal punt que tampoc contribueix a descartar que es tractés d'una nova estructura o cos separat d'aquesta edificació, atesa la manca de continuïtat del mur de fons, cosa que hem fet. Aquesta incertesa se'ns presenta al costat de llevant al no poder corroborar si la manca de vestigis que apunten a l'existència de noves estructures és també degut a la pròpia dinàmica de la intervenció que no profunditzà en aquest sector. Així doncs, la planta final que hem presentat és un intent d'integrar les estructures descobertes que segueix en certa mesura la proposta planimètrica i modular elaborada, però cal tenir present que la restitució de les dimensions d'ambdues edificacions té més probabilitats de no acomplir-se que d'acomplir-se. Això sí, volem incidir en el fet que la llargària (de nord a sud) de l'edificació meridional s'acosta als 120 peus (és sensiblement inferior), si més no assoleix els 100 peus, i si li donem certa validesa és precisament perquè la referenciació dels carrers permet una situació aproximada¹⁴³. A destacar també la troballa de dues antefixes, una al nivell d'enderroc de la teulada de la porta d'entrada de l'edificació septentrional i una altre a l'àmbit 12 del cos meridional, a més d'una tercera que no tenim ubicada. Evidentment d'aquí no es pot concloure que ambdues edificacions anirien decorades amb aquests elements, però el lloc de la troballa, porta d'entrada i límit oest? del segon cos, és un fet a valorar, perquè coincideix perfectament amb els espais/teulades on podrien anar disposades.

---

¹⁴³ A la vegada que l'amplada proposada del primer cos és coherent amb el patró modular emprat en la configuració de la part del recinte destapat. Tot i això, cal advertir que l'espai que restaria de l'àmbit 6 és petit, i per molt que pogués correspondre a un espai sense construccions caldria esperar que fos una mica més espaiat.

El component itàlic es desprèn de la seva configuració i seguidament del material arqueològic, alhora que la presència d'un grup humà ibèric, on els grafitos esdevenen els millors indicadors, ens evidencien aquesta dualitat dels ocupants. On fins i tot, la troballa d'un grafit en alfabet llatí incís en un plat de vernís negre residual ens podria estar reflectint indígenes amb un grau d'aculturació prou important. Encara que tampoc ens és possible descartar una població exclusivament autòctona molt ben integrada en la cultura romana i seguint uns patrons/directrius propis del món romà. No sabem si procedirien del territori més immediat i, per tant, correspondrien als antics estadants de Turó del Vent o de Castellvell- el qual presenta signes de continuïtat (puntuals?) al s. I aC-, o caldria recórrer a altres àrees més llunyanes.

El funcionament de l'establiment s'enquadraria en una data compresa a partir del 90/80 aC i anterior al 50 aC. Un lapse temporal de gran transcendència històrica al coincidir de ple amb les guerres sertorianes (82-72 aC) i on el nostre territori, la depressió prelitoral de la regio Laietània¹⁴⁴, restaria sota el domini efectiu de Pompeu d'ençà el 75/74 aC (Sal. *Hist.* II, 98,5,9). En aquest sentit, tot i que l'entendem com un assentament civil, aquests esdeveniments difícilment serien aliens a Can Rossell i, doncs, malgrat la dificultat de precisar quan es va fundar i quina seria la seva funció, pensem que hi podria tenir qualcuna relació. Tanmateix, és francament poc el que ara coneixem del jaciment i molts dubtes ens presenta. Pel que fa al seu abandó les evidències que disposem actualment ens fan descartar un final violent concretat en la destrucció de l'establiment¹⁴⁵. Més aviat sembla que es va produir de forma pausada o premeditada, on els estadants s'haurien emportat les seves pertinences.

---

¹⁴⁴ Si bé Pompeu no esmenta la Laietània, aquesta proposta ha estat ben acollida per la bibliografia partint de la menció que fa més endavant sobre les càrregues que li suposaven les ciutats marítimes i per extensió, també s'accepta el domini de la plana vallesana on s'assegurava així el control de la via Hercúlia.

¹⁴⁵ Cal recordar que a la porta d'entrada aparegué una gran concentració de restes de fusta carbonitzada i carbons cobert per l'enderroc de la teulada, però en cap dels àmbits destapats s'ha documentat un nivell d'incendi.

4. CAN SUARI

Pendent de publicar

5. CAN BALENÇÓ

Pendent de publicar

6. ESTABLIMENTS IBÈRICS I ROMANS: CARACTERITZACIÓ, CONTRASTACIÓ I INFLUÈNCIES CULTURALS

Els quatre jaciments estudiats corresponen a dos assentaments romans, can Massot i can Rossell, i dos establiments ibèrics, can Suari i can Balençó, bastits entre la segona meitat del s. II aC i l'inici del s. I aC, dels quals en tenim un coneixement desigual. Per aquest motiu, ens vèiem en part limitats a l'hora de caracteritzar-los i comparar les dades obtingudes. Un fet que tampoc ens ha vingut de nou, atès que la parcialitat de la planta coneguda dels assentaments romans ja feia entreveure que l'anàlisi interna seria menys profunda del que voldríem. En aquest sentit, ens manca una major comprensió d'aquests tipus d'establiments, especialment de can Rossell on se'ns fa difícil intuir la seva funcionalitat, com també dels treballs associats més que no pas de la vessant econòmica pròpiament dita. Pel que fa als establiments ibèrics la principal limitació és una major aproximació a la seva economia, tipus, forma i volum de producció/ns, atès que si exceptuem les sitges i les eines agrícoles que denoten treballs agrícoles, no coneixem la destinació de les seves instal·lacions productives. Tot i això, les dades obtingudes de la seva anàlisi permeten destacar alguns aspectes significatius entre els patrons ibèrics i romans. Uns jaciments que responen a diferents formes de concebre l'assentament, no tan sols entre ambdós grups sinó també entre els propis models forans. Així, un primer grup estaria conformat per un tipus d'assentament definit pròpiament com un establiment rural indígena, can Suari i can Balençó, i un segon, que per una banda respondria a una residència itàlica, can Massot, i de l'altra, a un establiment també itàlic, però vinculat a una via de comunicació. Passem doncs, a veure els principals trets que els defineixen.

Les característiques que defineixen els establiments romans són els següents:

- Emplaçament a la plana, però amb un patró d'assentament diferenciat. La dependència o vinculació a un nucli itàlic precedent, només s'estableix en el cas de can Massot en relació a can Tacó.

- Proximitat i/o relació més directa a les vies de comunicació, especialment la via Hercúlea, i als recursos hídrics, tot i que amb un condicionant diferent. A can Rossell l'estructuració en base a la via republicana, passi realment pel mig o no, sembla clara i la seva relació també.

- La presència de més d'una edificació o almenys a can Rossell on s'han identificat dos cossos arquitectònics indicatius d'una certa complexitat de l'establiment. Pel que fa a can Massot i per bé que una major incertesa ens presenti el sector est, la troballa de la cantonada d'una dependència que semblaria planificada i projectada conjuntament a l'edifici d'atri, junt a la seva associació amb els materials constructius recuperats a la sitja 2 palesarien, si menys no, unes estructures arquitectòniques de certa entitat.

- Les notables dimensions dels recintes i, si menys no, a can Rossell també de les edificacions. A can Massot tot i que tan sols coneixem molt parcialment la seva extensió i sigui quina sigui la superfície de la *pars urbana*, aquesta sobrepassaria els 450m², mentre

que les dimensions del recinte abastarien una àrea superior als 1500m² (superfície mínima estimada referenciada des del límit NO de la zona residencial-àmbit 1- fins a la dependència situada al NE de l'excavació- àmbit 7). El desconeixement, també, de les estructures documentades a l'est, no possibilita estimar tota la superfície edificada. A can Rossell l'àrea dels dos cossos seria força superior als 1820m². En cas d'estar referenciada en base al *iugerum*, un *actus* per cada edificació incorporant la via, assoliria al voltant d'uns 2500m².

-La planificació i regularitat del conjunt mitjançant l'ús de formes rectangulars o la possible conjunció de dos quadrats en el cas de can Rossell, tot i que cap dels assentaments és ortogonal.

-L'ús del peu romà, alhora que de les seves fraccions (almenys a Can Rossell⁴³⁰) i la modulació de les dependències de forma independent que es basa en l'estructuració en el conjunt i en la destinació dels espais, és a dir, una modulació diferent per cada dependència. En el cas de can Massot, partint del model arquitectònic de la *domus*.

-Divisió funcional per sectors?. Només a can Massot podem intuir l'existència d'una certa diferenciació funcional en paral·lel també a la jerarquització dels espais (o en determinada mesura segregat de l'allotjament d'aquell personal que pogués ser dependent-servei domèstic/ treballadors- i dels espais de treball), atesa la seva connotació residencial. Però pel que fa a can Rossell, desconeixem si els dos cossos serien o no indicatius d'una divisió funcional, o bé, obeirien a dues edificacions independents.

-Estructuració dels cossos/edificacions a partir d'espais centrals- atri o pati, que funciona alhora com a nucli distribuïdor.

-Respecte a les anteriors, presència i disposició dels àmbits seguint un patró romà. Apart de can Massot, podem esmentar les dues estances d'aparença simètrica (no de dimensions) flanquejant la porta d'entrada, una de les quals correspon precisament a un accés secundari.

-Programa decoratiu segons els cànons itàlics a can Massot i ús d'elements decoratius a can Rossell. Malgrat que a can Rossell pugui tenir un caràcter més aviat puntual, i gens conegut, cal dir que hi ha un interès per cuidar els aspectes estètics de l'exterior de les edificacions a partir de la disposició d'antefixes a la porta d'entrada del cos 1 i amb més dubtes del perímetre (oest) del segon cos.

-En relació amb aquesta última, la importació de materials arquitectònics i ornamentals que no provenen de la zona immediata del jaciment per suplir els requeriments dels estadants. I ben significatiu pel que respecta a les antefixes perquè vindria a corroborar

---

⁴³⁰ Ja hem comentat que podrien ser utilitzades a can Massot, si menys no, al passadís. No obstant, el fet que algunes de les estructures no hagin estat topografiades i al disposar d'una planta tant parcial dificulta una major aproximació a la modulació de la zona residencial.

l'existència d'un taller possiblement laietà (i pot ser vallesà, o almenys són diferents a les documentades a l'edifici itàlic tardorepublicà situat a en el lloc que després esdevindrà el suburbi de *Baetulo*). I pel cas de can Massot també entenem així el llindar i bé podria ser la basa i el capitell.

-Tècniques i material constructiu majoritàriament romans i pot ser també ibèrics. Tot i que en principi esperem trobar una certa integració constructiva entre formes de fer autòctones i foranes, cal dir que no sempre és possible establir una distinció tan clara, atès que en ocasions ens trobem davant de tècniques i materials més universals o emprats en major o menor mesura per ambdues cultures. Bons exemples d'això serien l'aparell irregular o *l'opus incertum*, amb la qual s'han bastit els sòcols dels murs d'ambdós assentaments, o els tovots, recuperats a can Massot. Pel que fa a la tàpia⁴³¹ o *l'opus formaceum* i malgrat no hagi estat possible documentar amb certesa el seu ús, però versemblantment sí que ha estat suggerida per a can Rossell (Barrasetas *et al.*,1997,10), altres assentaments itàlics assentats en territori provincial amb un horitzó cronològic semblant han permès evidenciar-ho. Una tècnica que també apareix ben constatada en diferents regions d'Itàlia dels segles III i II aC (Pesando,1999,247), fet que en definitiva no deixa de ser un exponent més d'aquesta dificultat. És per aquest motiu que les aportacions ibèriques ens poden quedar ocultes, perquè són les itàliques les úniques que indiscutiblement podem individualitzar en qualsevol d'ambdós assentaments i són, en definitiva, les que predominen en aquests conjunts o, si menys no, de ben segur a la *pars urbana* de can Massot. Perquè atenent-nos als aspectes que ara estam analitzant, de can Rossell només podem identificar així la tègula i *l'opus signinum* o altres elements associats a la gestió de l'aigua⁴³² com els filtres de plom. Ara bé, i dit d'una altra manera, en el bastiment dels murs no s'ha recorregut a cap aportació pròpia del món romà, però sí que apareix testimoniats el tovot i l'aparell irregular, una forma de fer ben arrelada en la cultura ibèrica. Un altre aspecte a considerar és que l'elaboració dels paviments, la pintura mural o les columnes (basa i capitell toscà) de can Massot requereix uns coneixements específics en mans d'artesans. Pot ser i en menor mesura pels paviments que fins al moment hem trobat representats, generalment de major simplicitat, tot i que igualment necessita del domini de la tècnica⁴³³. Una confecció que en aquest moment tan primerenc s'ha vinculat a l'arribada d'artesans procedents d'Itàlia, com els *picture*s i estucadors, o- i més discutible- amb la importació dels paviments d'*opus signinum* tessel·lats (Guiral,Mostalac,1993,371,374,389-390,entre d'altres), opinió que ha estat qüestionada per altres autors⁴³⁴. En el nostre cas, aquests elements arquitectònics són obrats per artesans

⁴³¹ S'ha apuntat que podria haver estat originària del Nord d'Àfrica i la seva introducció a la Península Ibèrica en època protohistòrica podria ser explicada a través del contacte amb els púnics, tot i que el fet que aquesta tècnica estigués ben arrelada al nord-est durant l'ibèric ple ha estat força discutida (De Chazelles,1997,98;2003,10;Belarte,1997,57,67;2001,33-34;entre d'altres). D'aquesta tècnica se'n fan ressò les fonts clàssiques al ressaltar que seria emprada a Hispània, Àfrica i en el sud d'Itàlia a Tarent (Puig i Cadafalch 1934,281-282,422).

⁴³² En aquest sentit ens remetem a l'estudi de Núria Morell (2009,499).

⁴³³ Una tècnica que a la segona meitat del s.III aC ja és utilitzada per a confeccionar els paviments d'*opus signinum* d'Ullastret (Martín-Ortega,Caravaca,1998,54-55;Martín-Ortega *et al.*,2000,252). I no menys significatiu els estucs parietals i motlures recuperades en una de les sitges de Mas Castellar de Pontós (Asensio,Pons,Fuertes,2007,126).

⁴³⁴ Precisament, la troballa de dos paviments en distintes ciutats amb inscripcions en llengua ibèrica on apareix un mateix antroponímic (*Likine*) ha portat a veure'ls com a marques d'artesà i doncs, a defensar

instal·lats o que treballen des d'aquí, siguin *fabri* de les legions, itàlics vinguts per compte propi o indígenes seguint un patró romà ("ensenyats per un mestre"). Certament és difícil discriminar entre artesans itàlics o indígenes. I de fet, no dubtem que en la construcció de can Massot s'hauria emprat mà d'obra local, el mateix personal que restarà a l'establiment. No obstant, sense descartar del tot la vinculació amb artesans (o obrers) autòctons i seguint les interpretacions que s'han vingut realitzant (Mostalac, Guiral, 1992, 150), l'execució, si menys no, dels revestiments parietals i motlures en aquestes cronologies tan reculades, pot semblar una obra d'itàlics. És també l'anàlisi en conjunt del pla arquitectònic (i entenem que en coherència amb el programa decoratiu) de la *pars urbana* de can Massot, que suposa una reproducció fidedigna dels models itàlics, que ens fan veure en última instància aquesta intervenció forana (si no fos així, ens l'hauríem replantejada). No menys significatiu és l'ús de material constructiu i decoratiu de producció local/regional. En el cas de l'*imbrex* i la tègula, els materials importats de procedència itàlica sembla més aviat puntuals, diferenciant-se així de can Tacó, on semblen ser més nombrosos (Rodrigo *et al.*, 2013, 226), fet que no sabem si també podria tenir a veure amb la cronologia més tardana de can Massot. La tègula documentada a can Rossell que hem pogut observar directament, que és una mostra molt reduïda, és de fabricació local. Pel que fa al prototip de les antefixes documentades en ambdós assentaments, la seva similitud amb una peça trobada a Roma fa pensar en la possible importació de motlles, o bé, en la còpia del negatiu d'algun exemplar (Álvarez-Ostos, Carreras, 1996, 21). I ben significatiu, perquè ara són els tallers locals/regionals els que estan abastint aquests establiments. Enllaçant amb aquest i els apartats precedents entrem de ple al següent indicador:

-La possible intervenció d'agents itàlics, juntament a ibèrics, en la construcció. Com s'ha dit, no sempre es pot determinar la procedència de tots aquells que intervenen en la construcció, però a més dels artesans pel cas de can Massot, possiblement calgui afegir l'arquitecte. Un arquitecte que és coneixedor dels principis que han de regir una obra (Vitr. 1,2) o del tipus d'estances, la distribució i la proporció o modulació que ha de tenir una *domus*. En quant al cos 1 de can Rossell, la presència i disposició de determinats àmbits seguint un patró romà i la modulació en el conjunt alhora que independent de cada una de les parts en base al *pes monetalis* requereix uns coneixements específics propis del món romà. Només en aquest últim cas, si és obra d'un itàlic o bé d'un ibèric que ha adquirit aquests coneixements presenta més dubtes. Tot i això, sigui qui sigui l'arquitecte, cal incloure can Rossell perquè és una construcció o mode de fer clarament romà, que en definitiva és el punt important.

---

la presència de tallers musivaris dirigits per aquest personatge (Untermann, 1994, 128). No obstant, altres hipòtesis han estat suggerides. Així la localització d'una tercera inscripció en llatí amb el nom de *Licinus* a un nucli urbà de filiació itàlica (La Cabañeta a El Burgo de Ebro), s'ha relacionat amb una activitat edilícia de societats comercials, *collegia*, finançada per un possible itàlic als comerciants indígenes (Beltrán-Lloris, 2011). En qualsevol cas, i sigui quina sigui la filiació o procedència de l'artesà, com han posat de manifest aquests autors, queda fora de dubte que aquests paviments són elaborats en territori provincial.

- El caràcter forà s'adiu també amb la forta representativitat en el cas de can Massot o el predomini per a can Rossell del material ceràmic importat, sobretot itàlic, en relació a l'ibèric i específicament concretat en dues categories funcionals, la vaixel·la i la ceràmica de cuina, junt a l'abundància d'envasos itàlics⁴³⁵. Amb les dades que ara disposem, la vaixel·la de procedència itàlica és majoritària en ambdós jaciments, mentre que la ceràmica culinària només ho és a can Rossell. No obstant, cal tenir present en tot moment que es tracta d'un registre força reduït i limitat, fet que dificulta extreure'n conclusions. I pel cas de can Rossell cal matissar que els materials documentats als nivells d'ús s'han quantificat conjuntament amb els nivells d'amortització. Prenent com a referència tot el conjunt de materials ceràmics documentats en les dues sitges de can Massot, la ceràmica itàlica representa en nombre de fragments (NFR) un escàs 8'83% enfront al 37'28% de la ibèrica, però és veu força igualada en el nombre mínim d'individus (MNI) a l'assolir respectivament un 31'07% respecte a un 37'86%. Destaca la bona representativitat dels gobelets bitroncocònics en ceràmica grisa ibèrica, en detriment de les parets fines o altres vasos itàlics per beure, i l'omnipresent olla de perfil en S que complementa el repertori de cuina itàlic. Pel que fa al material vascular, els vernissos negres han aportat onze plats i vuit escudelles juntament a una copa i dues píxides, a les quals cal afegir dues escudelles de vora reentrant i devers una desena de gobelets bitroncocònics de producció ibèrica junt a un got de parets fines. La ceràmica de cuina ve representada per la comuna itàlica amb tres cassoles i un *caccabus* (sigui una olla baixa o una cassola alta) acompanyades per sis tapadores, i la ceràmica local per onze olles. Aquestes poden presentar un acabat a base d'incisions de línies horitzontals i verticals o obliqües, o bé disposar un cordó amb digitacions. Pel que fa als morters, tan sols apareixen els de procedència itàlica amb dos exemplars, tot i que en els nivells d'amortització ha aparegut una peça de producció local. A can Rossell els materials quantificats provenen del primer cos. Als nivells de la reforma les proporcions són de 18'37% en NFR i de 51'61% en NMI per la ceràmica itàlica i de 40'53% i 33'33% respectivament per les produccions ibèriques. Als nivells d'abandó, el primer grup assoleix un 26'34% en NFR i un 50'23% en NMI enfront al 35'45% i el 30'23% de les ibèriques. A diferència de les produccions ibèriques de can Massot, les escudelles de vora reentrant es troben ben representades i no pas els gots. Als nivells de la reforma de can Rossell disposem de dotze escudelles ibèriques a les quals cal afegir la vaixel·la importada, amb setze plats i divuit escudelles. En quant als vasos per beure s'han comptabilitzat una copa junt a dues píxides de vernís negre, tres gots de producció local i un got de paret fines. La ceràmica culinària ve representada per tres olles a mà i una única cassola de procedència itàlica tot i que l'acompanyen nou tapadores. La fase 3 de can Rossell ve caracteritzada per un major pes dels plats amb cinquanta-cinc exemplars de vernís negre enfront a sis escudelles i set bols importats més vuit o nou de producció ibèrica. Complementen el repertori vascular, dues píxides de Cales, un got bicònic junt a un craterisc ibèrics i un got de parets fines. Pel que fa a l'elaboració d'aliments s'han comptabilitzat vint-i-dues cassoles de comuna itàlica i tretze olles obrades a mà, i en relació al seu processat disposem d'un morter de comuna itàlica i un altre de comuna local. De tots

⁴³⁵ El fet que a can Massot els envasos amfòrics siguin més reduïts, de moment, ho expliquem en base a la parcialitat del registre material i la seva natura, en tant que la sitja situada al costat de la zona residencial funciona principalment com un abocador de material constructiu.

els conjunts, són els contenidors amfòrics on trobem una representació força contundent de les importacions, amb excepció de can Rossell ja que determinats grups ceràmics palesen aquesta tendència. Encara que escadussers a can Massot, s'observa la major preponderància dels envasos itàlics envers qualsevol altre producció. I ben significatiu a can Rossell on els percentatges són abrumadors. En ambdós establiments són presents els *dolia* alhora que també trobem altres atuells d'emmagatzematge ibèrics. Vincular un producte a un contenidor determinat no sempre és possible. Encara que l'envàs original porti un producte cal tenir en compte possibles reutilitzacions posteriors. De tot el que acabem d'exposar, cal dir que si bé aquí no s'acompleix el predomini de material ibèric o una diferència molt accentuada envers les importacions itàliques, com han defensat alguns investigadors, hem de tenir present alhora la dualitat dels ocupants on estant convivint itàlics i ibers, i doncs, aquesta barreja ha de quedar reflectida d'una o altre forma. I sense descartar del tot que en el cas de can Rossell poguéssim estar davant d'indígenes fortament integrats en la cultura romana, fet que encara resulta més rellevant. O simplement, cal anar alerta a l'hora d'extreure premisses a partir d'aquests materials. Per exemple, no sabem si els residents principals de can Massot tindrien una certa predilecció, per dir-ho d'alguna forma, pels gobelets bitroncocònics o caldria associar-ho irrevocablement només al component autòcton, atès que el registre ceràmic és molt parcial per extreure'n conclusions. Per una altra part, pels grafitis presents a les ceràmiques, sabem que els indígenes de can Rossell posseïrien materials d'importació, tant vaixel·la com de cuina. També cal tenir present que generalment en el grup de la ceràmica ibèrica es sol incloure un ampli ventall de categories funcionals, material vascular, culinari, de processat, d'emmagatzematge i transport. Mentre que el grup de les importacions solen veure's reduïdes a la vaixel·la, la cuina i/o processat amb els morters (un grup apart el constitueix el *dolium*). Així doncs, les contrastacions convé restringir-les en aquestes categories (i les àmfores), que són les que en definitiva poden marcar les pautes. Al cap i a la fi, qualsevol assentament constituït amb un petit gruix de població itàlica, complementa el seu repertori ceràmic importat amb allò que necessita i troba a l'abast, atuells d'emmagatzematge o petita reserva, bocals, etc. O les olles. No s'ha de buscar doncs, un major gruix de materials ibèrics respecte als itàlics per justificar la procedència dels seus estadants.

-Els repertoris formals dels recipients ceràmics revela una dieta basada en el consum d'aliments semisòlids i sòlids (i líquids). Pel que fa a la vaixel·la ibèrica, com hem vist, l'escudella de vora reentrant⁴³⁶ és l'únic recipient destinat a la ingesta d'aliments elaborats representat en ambdós establiments, però són els vernissos negres els que enriqueixen el repertori amb la introducció principalment dels plats. En els conjunts de can Massot, poc representatius, s'observa una certa equivalència entre plats i escudelles. Mentre que als nivells de la reforma de can Rossell, l'escudella esdevé el tipus formal majoritari (amb una proporció molt semblant entre plats i escudelles importades que s'incrementa bastant a l'incorporar les escudelles locals doblant la proporció dels plats itàlics), i doncs, amb un pes

---

⁴³⁶ Malgrat que la diferència de proporcions pot ser simptomàtica d'una destinació diferent dels recipients, aquí hem agrupat les escudelles petites amb les mitjanes-grans, de les quals són aquestes últimes les majoritàries.

més fort dels aliments semisòlids. Una tendència que s'inverteix als nivells d'abandó, on els aliments sòlids apareixen més ben representats amb els plats assolint una proporció de 2:1 enfront a les escudelles i els bols, encara que convindria disposar de tot el conjunt material (és una mostra parcial, però de moment, és la mateixa tendència que apunta el material descontextualitzat del jaciment). En la ceràmica de cuina també es dona una complementaritat entre les distintes produccions i grups funcionals, principalment entre les cassoles itàliques i les olles ibèriques. Mentre que a can Massot, l'equilibri en el consum d'aliments sòlids i semisòlids que palesen els tipus formals vasculars queda decantat a favor d'aquest últim en considerar les olles, no passa el mateix a can Rossell, on les proporcions entre aquests grups funcionals, consum/cuina, són perfectament coherents en ambdues fases. El consum de líquids apareix especialment representat pels gots i copes (en menor quantitat), tot i que aquí entenem que la baixa proporció que assoleixen als nivells d'abandó de can Rossell no són representatius de la fase. Només a can Massot superen la desena. En qualsevol cas, són uns registres força parcials.

-Treballs domèstics. I productius o espais de treball?. O captació dels recursos? Malauradament aquestes i altres preguntes de moment queden sense resposta. Deixant de banda alguns treballs domèstics, com el filat i el teixit que no apareixen igualment representats en ambdós jaciments⁴³⁷, desconeixem si altres activitats com la forja hi tindrien cabuda i quina seria la seva entitat, puntual i en relació a les necessitats bàsiques de l'assentament, o bé, esdevindria un treball important. Pot ser i més aviat per can Rossell que no per can Massot, perquè tot i que aquí cal esperar trobar la realització de totes aquelles activitats necessàries pel desenvolupament de la vida de qualsevol establiment, la funció de residència cobra una sentit prou rellevant. Pel que fa a can Massot, on ara per ara tan sols podem vincular dues sitges amb un volum d'11.850 l i superior als 8.800 l, desconeixem si seria indicativa de la pràctica de l'agricultura extensiva o de la captació de recursos del territori del voltant. De moment, pràcticament no disposem d'eines agrícoles a can Massot i fins ara són absents a can Rossell. No obstant, la part excavada d'ambdós establiments és francament reduïda. Pel que fa a can Rossell, desconeixem amb quina activitat caldria vincular l'únic espai de treball constatat (àmbit 2). I d'altra banda, i per bé que certament ens dona la sensació de què el cos 1 es configura com un espai d'hàbitat i de treball, els dubtes sobre les activitats de treball i d'emmagatzematge (fins ara només de forma clara i mal documentat en contenidors tipus *dolia*), se'ns tornen a plantejar atesa la conjuntura històrica del moment en què funciona can Rossell i la seva supeditació a la via romana.

-La condició social del servei domèstic/treballadors/estadants? i el component humà ibèric. Tot i que ambdós assentaments tenen una natura diferent i, per tant, s'haurien de considerar per separat, perquè pot ser a can Massot podria ser lícit esperar trobar també el personal subordinat forà que acompanyaria als residents principals, i en el cas de can Rossell les relacions de dependència se'ns queden diluïdes encara que pensem que l'assentament és

---

⁴³⁷ A can Massot es documenta el teixit. I a can Rossell el filat únicament ve representat per una fusaiola i amb més dubtes podríem incloure un conjunt de pesos de teler procedent de les actuacions més antigues i un altre exemplar aïllat de les actuacions recents fet que no permet del tot vincular-ho en aquesta activitat.

promogut per itàlics i, per tant, les directrius a seguir també vindrien dictades per aquests, és la presència de grafit ibèrics que testimonia la presència d'indígenes en ambdós establiments. Els quals probablement podrien haver format part dels treballadors o personal adscrit al seu funcionament. A can Massot tan sols hem documentat un exemplar en un gobelet bitroncocònic de ceràmica grisa. Mentre que a can Rossell en trobem un en comuna ibèrica, un altre en ceràmica comuna itàlica i tres en la vaixella de vernís negre que podrien veure's incrementats a quatre més si afegíssim el material recuperat de les actuacions antigues (Panosa,1998,466-467), fet que no hem pogut corroborar però que resulta del tot versemblant. Encara que no deixa de ser major la proporció de testimonis esgrafiats recuperats a can Rossell, cal tenir present que també ho és el volum de ceràmica que ha aportat. No menys significatiu és un altre grafit descontextualitzat, aquest cop en alfabet llatí, sobre un suport de vernís negre de l'àrea etrusca clarament residual. Es llegeix LAU [---], que apareix freqüentment entre determinats formants antroponímics ibèrics. D'altra banda, cal afegir que aquesta presència indígena la trobem ben constatada a can Massot amb l'ús de la sitja com a procediment d'emmagatzematge de cereals.

Les característiques que defineixen els dos establiments rurals ibèrics són els següents:

-Emplaçament a cotes baixes, ja sigui a la plana com can Balençó, o al peu d'un turó com can Suari i amb un patró no massa diferenciat dels poblats, que es troben a una certa llunyania. No obstant, si bé el primer no s'assenta en el territori immediat de Burriac, com palesen tant d'altres establiments rurals de la vall de Cabrera de Mar, sí que es trobaria en el radi d'influència de ca l'Arnau-Burriac. Un territori que en el decurs del s. I aC amb la constitució d'*Iluro*, passarà a ser controlat pel nou nucli urbà. Per altra part, can Suari s'emmarca en un segon moment de retrocés o desmantellament de Turó del Vent (només Castellvell presenta signes de continuïtat durant la primera meitat del s. I aC). I aquí la seva llunyania respecte al poblament, sí que sembla estar lligada a la pèrdua del seu paper de nucli estructurador (i la continuïtat d'un procés que s'hauria iniciat a finals del s.III aC-inici del s. II aC).

-Proximitat a les vies de comunicació i als recursos hídrics, especialment la via Hercúlea a can Suari i essent la riera d'Argentona l'eix de comunicació més proper a can Balençó.

-La presència d'una única edificació. Que a can Balençó la trobem des de la fase fundacional i a can Suari resulta d'una evolució.

- Les dimensions mitjanes de l'edificació⁴³⁸. Pel que fa a can Balençó cal tenir present que falta per documentar tot el tram situat al nord del pati, un costat doncs, que és susceptible d'aportar noves estructures. La primera edificació disposa d'una àrea superior als 125m² i s'integra en un recinte amb una superfície mínima d'uns 500m². La part documentada de la segona edificació, de majors dimensions, assoleix al voltant d'uns 270 m² als quals, en el supòsit de disposar d'altres àmbits al costat nord i de tenir la mateixa superfície que el costat sud del pati⁴³⁹, assoliria uns 410m². Mentre que tot el conjunt ocupa una extensió mínima d'uns 750m². Pel que fa a can Suari, cal deixar de banda el perímetre de la primera ocupació que supera amb escreix qualsevol de les dimensions estipulades i respon a les necessitats d'un assentament construït principalment amb materials peribles, tot i que l'àrea de treball i pensem que també d'hàbitat es concentra majoritàriament en el mateix lloc que en la fase posterior. Així és a la fase 2, quan es disposa una edificació d'una superfície d'uns 360 m². A l'exterior del recinte, la presència d'un sitjar i possiblement calgui incloure el desenvolupament d'altres activitats, si menys no, l'abocament de deixalles, palesen de la mateixa forma que can Balençó, un ús de l'àrea immediata del jaciment en paral·lel i en funció de les necessitats de l'hàbitat.

- La planificació de l'edificació a partir d'aplicar formes geomètriques que, tret de la fase primigènia de can Balençó, tendeix a una certa regularitat o harmonia (més evident a can Suari) tot i que no són ortogonals. En aquest cas però, també trobem la combinació de distintes formes geomètriques, tant a can Suari com al primer cos de can Balençó. Pel que fa a aquest últim, s'apliquen formes rectangulars i trapezoïdals, mentre que la segona edificació parteix d'un quadrat, malgrat que trenqui pel costat oest la geometria definida. En cas d'haver-hi altres dependències pel costat nord del pati, pensem que s'hauria projectat en base a un rectangle. En canvi, can Suari, parteix de la forma geomètrica d'un quadrat en tres dels seus costats i una d'ovalada que serà posteriorment reconvertida a un quart de cercle a la banda oest, superant la llargada dels altres costats. Alhora la banda sud comptarà amb una inclinació/biaix respecte la recta teòrica del quadrat on s'ha planificat. Tot això donarà com a resultat una planta trapezoïdal de tendència quadrangular.

- L'ús del peu romà i la *pertica* com a mòdul base emprat en la projecció de l'edificació (perímetre i dependències), o a can Balençó també del seu divisor, la mitja *pertica*. És interessant ressaltar que la planificació del conjunt mitjançant 6 mòduls o 60 peus de costat ho troben reproduït a can Suari i a la segona ocupació de can Balençó. L'ús constant de la *pertica* mostra que és una obra on es busca la simplicitat, i molt diferent dels altres dos establiments romans que, convé recordar, enlloc de seguir un mateix patró o mòdul base, les dependències parteixen de mòduls diferents. Com han incidit estudis recents

⁴³⁸ Malgrat que les dimensions de les edificacions no s'allunyen tant de la *pars urbana* de can Massot, que pot estar perfectament per sobre dels 500m², cal afegir que falta per documentar tot el sector est, i doncs, l'àrea edificada seria molt superior.

⁴³⁹ Ni sabem si l'edificació continuaria per aquest costat, ni si tindria unes dimensions semblants a la banda sud, és a dir, la seva configuració pot ser diferent. No obstant, observant el plantejament i la modulació de l'edificació, ens decantaríem, almenys, per proposar una amplada de 30 peus. Més incertesa presenta la seva llargària. Tant pot estar referenciada en base a 60 peus (mòdul emprat en el costat sud), com ser superior o inferior. Per altra part, cal tenir ben present que totes les mesures que hem donat de can Balençó són aproximades.

(Olmos,2009, 68;2010,296), l'ús de la *pertica* podria estar palesant la disponibilitat d'aquest estri de mesura.

- La divisió funcional per sectors que pot integrar-se en una mateixa edificació o distribuir-se en espais separats. El primer cas ve exemplificat per can Suari, que mostra una disposició pautada de l'espai amb una organització espacial per sectors. L'àrea residencial es situa a l'ala est, els espais de servei i productius a l'ala de septentrió, i ja durant l'última ocupació s'aixecarà una gran dependència a la banda sud del cos que funcionarà complementàriament al sector residencial, tot i que no sabem si a més dels treballs domèstics s'hi realitzarien altres productius. A l'exterior de l'edificació es concentra la producció excedentària exemplificada amb el magatzem cerealícol, i ben diferenciat de les sitges domèstiques, que es situen al voltant del sector residencial (ja sigui a dintre o fora del recinte). Can Balençó disposa d'una edificació amb funcions residencials, estructurada en espais privats- cases- i col·lectius, on se desenvolupen les activitats lligades a la vida domèstica. Per altra part, les instal·lacions productives es troben separades, de ben segur durant la darrera ocupació i pot ser calgui veure també així el recinte aïllat de la fase precedent. És en aquest sector on possiblement es portessin a terme altres tasques com la molta (treballs domèstics i/o artesanals) tal com ho evidencia la troballa de diversos molins.

-Estructuració de l'edificació a partir d'un pati. Aquest espai central pot o no funcionar com a nucli distribuïdor tal com ho palesen respectivament can Suari i can Balençó.

-La concepció igualitària de l'assentament. Especialment queda ben reflectida en la repartició de l'àrea destinada a hàbitat (exclusivament cases) en lots equitatius, tret de la fase 1 de can Balençó, i en la presència d'espais supradomèstics o d'ús col·lectiu. Encara que la primera ocupació de can Balençó mostri una major divergència entre les dimensions de les cases, serà durant la fase 2 quan es distribueixin l'espai al voltant del pati en lots de 3 mòduls (30 peus), i ben significatiu també, perquè és exactament la mateixa extensió que ocupen les cases de can Suari. Cal afegir el desenvolupament de les mateixes tasques a cada una de les cases que, de ben segur, ho trobem reproduït a can Suari. Les dependències lligades a altres activitats domèstiques que són construïdes separatament de les cases són comunitàries.

- Configuració de les cases i espais supradomèstics seguint un patró ibèric. Tot i que l'edificació s'estructuri al voltant d'un pati (amb clars precedents a l'ibèric ple, però especialment difós durant l'ibèric tardà), les dependències que l'integren responen exclusivament a un component autòcton. Això es veu reflectit no tan sols als àmbits supradomèstics, àmbits P i G o passadís de can Balençó i àmbit 4/forn de pa de can Suari, sinó també a les cases. La tipologia de les cases de can Balençó, amb una major llibertat constructiva respecte a can Suari a l'estar menys supeditades al seu encaix a una geometria regular i a la comunicació de cada unitat arquitectònica amb el pati, s'adeqüen a la concepció, que no mateix prototip, dels models definits per C. Belarte, tipus a2 i a4 (1997,154), que identifiquem com a conjunts d'una i dues cambres precedides generalment

per avantcambres (tret de la casa 1 a la fase 2, on l'avantsala només donà accés a una de les dependències). Un patró que podem aplicar igualment a can Suari, amb cases de dos i tres àmbits (o equivalent a dues dependències annexades per casa, una de les quals es compartimentada) i, com hem dit, aporten dades més satisfactòries perquè han permès identificar clarament alguns espais i activitats, el repòs, tèxtil i rebost, pròpies de les llars ibèriques.

- Senzillesa arquitectònica o, més aviat, la poca importància per cuidar els aspectes estètics. Això no vol dir que no puguin anar complementats amb alguns acabats. Davant l'aparença poc homogènia o irregular que denoten els sòcols dels murs, cal pensar que possiblement anessin revestits. Una evidència que és segura o la tenim ben constatada a can Balençó, on s'ha pogut documentar restes d'un arrebossat d'argila a un dels àmbits, però no a can Suari. Ara bé, tampoc es conservava en aquells llocs on era previsible que hi aparegués, com ara la bassa-cisterna d'aquest establiment.

-Tècniques constructives ibèriques i material constructiu ibèric i romà. Per bé que s'hagi recorregut a la *pertica* a l'hora de traçar l'assentament, no hi ha cap tècnica constructiva que pugui associar-se exclusivament al món romà. Tant és així, que l'*opus signinum* que podríem esperar trobar revestint la bassa-cisterna de can Suari no hi és present. Un morter hidràulic que si bé compta ara amb una major difusió respecte el període precedent (molt limitat a determinats espais i influències externes), és molt menor respecte a l'etapa imperial. Tot i que aquests assentaments estan emplaçats a una zona fortament romanitzada- a través de la via Hercúlea per can Suari i dels nuclis urbans de ca l'Arnau i *Iluro* per can Balençó- a nivell constructiu mantenen un fort caràcter indígena. Un cas diferent són la tègula i l'*imbrex*, molt més recurrent, però no totalment difosos en aquestes cronologies. Així doncs, aquests dos establiments només incorporen allò que els hi era més útil. Si bé deixen de banda el morter hidràulic, el sostre de teules suposa un avantatge al requerir menys manteniment que l'arrebossat amb fang i elements vegetals. També hem d'entendre així l'ús de la tègula com a preparació refractària de la llar, tot i que al mateix temps continuen elaborant-se amb ceràmica i còdols en ambdós jaciments i perduren fins als últims dies dels establiments. No sabem si l'ús d'un determinat tipus de preparació, de tradició ibèrica o amb tègula, implicaria una major eficàcia calorífica o tindria a veure amb alguna concepció o destinació. O simplement caldria entendre com a casual el fet que a les dependències de les cases s'utilitzin les de tègula (tal com s'evidencia a la darrera ocupació de can Suari⁴⁴⁰ i can Balençó), mentre que els àmbits supradomèstics són reservats per les de tradició ibèrica. Per altra part cal dir, que tot el material constructiu documentat és d'origen local.

---

⁴⁴⁰ A can Suari també s'observa l'ús de la preparació refractària de tègula durant la fase precedent i reservada als espais de repòs (o altres activitats), mentre que aquelles de ceràmica i còdols és utilitzada al rebost d'una de les cases, àmbit 10.

-La intervenció d'agents ibèrics en la construcció que corresponen als mateixos estadants. No obstant, desconexem si en moments puntuals podrien rebre ajuda dels veïns o llaços familiars no molt allunyats en base a la cooperativitat.

-El predomini de la ceràmica ibèrica sobre les importacions dintre del conjunt de materials com específicament en la vaixela i la cuina, amb excepció d'alguns contextos de can Suari on el grup vascular itàlic esdevé majoritari i especialment visible durant la darrera ocupació. També cal afegir la presència relativament baixa o moderada d'àmfores itàliques. Prèviament cal dir que a can Suari, els materials continguts o dipositats a sobre dels nivells d'ús s'han estudiat conjuntament amb els nivells que els amortitzaven i doncs, al context de la fase 4 (i puntualment a la fase 3) s'han quantificat ceràmiques que haurien d'anar amb el conjunt precedent. La fase 2 de can Suari ve definida per un 41'6% en NFR o 58'4% en NMI de material ibèric envers a un 3'3% junt al 16'7% respectivament de l'itàlic. A la fase 3 les distàncies s'accentuen, amb un 82'49% i 82'35% de ceràmica ibèrica enfront al 3'03% i 7'56% de les importacions. Aquesta tendència disminueix durant la fase 4, tot i que les ibèriques continuen sent, de bon tros, les majoritàries a l'assolir uns percentatges de 58'70% i 72'17% enfront al 2'96% i 10'36% de les itàliques. En general, la ceràmica de consum ibèrica apareix força mal representada. A la fase 2 disposem d'escadussers exemplars comptabilitzats. Una escudella de vora reentrant en grisa ibèrica, un bol/escudella a mà, complementat per algun got/gerreta. Mentre que de vernissos negres hi han dos plats, una escudella, un bol i dues copes. Proporcions lleugerament augmentades a les escudelles grises o també un vas a mà i dos plats itàlics, si afegim el material documentat a la sitja de l'àmbit 2. A la fase 3 disposem de deu escudelles de vora reentrant, cinc bols de tipus umbilicat, tretze gots/gerretes bicòniques, a més d'algun vas de ceràmica a mà. Més minoritaris els vernissos negres amb tres plats, tres escudelles i dos bols. Representativitat que per una i altra banda s'incrementaria si incorporéssim les peces documentades en altres conjunts. Durant l'última ocupació els vernissos negres dominen el conjunt, amb els plats (18 exemplars amb un ampli repertori tipològic on predomina la forma Lamb. 5), seguit de les escudelles (6 exemplars), el bol (1 exemplar) i les copes i píxides (amb 2 i 1 exemplars). És en aquest context, fase 4, caracteritzat per una quantitat més elevada de material, on millor podem apreciar els percentatges més favorables per la vaixela importada que la local. L'escudella de vora reentrant continua sent el recipient de consum, d'aliments elaborats, majoritari entre les produccions ibèriques on s'han comptabilitzat quinze exemplars, però també cal afegir la introducció del bol de parets fines decorat a la barbotina i de procedència incerta, amb un conjunt relativament nombrós (8 exemplars), sempre i quan no tingui a veure amb una altra funció diferent al consum⁴⁴¹. Per altra part, si bé les copes i píxides enriqueixen aquest repertori, són els gots/gerretes ibèriques els vasos predominants amb vint-i-nou peces (i amb la presència escadussera de gobelets de parets fines o pot ser també d'un got/urna de vora exvasada i d'un vas/urna a mà). Pel que fa a la ceràmica de cuina itàlica és força minoritària en tota la seqüència estratigràfica, amb una cassola a la fase 2, dos morters a la fase 3, una tapadora junt a un fons (morter?) a la fase 4 i escadussers

⁴⁴¹ Els exemplars han aparegut a l'estratigrafia que amortitzava les dependències productives i el pati.

fragments que han aportat altres conjunts. L'olla, ja sigui de perfil en S o de parets verticals i perfil cilíndric o més escadusserament corbades amb la vora lleugerament reentrant, esdevé el recipient culinari per excel·lència en qualsevol de les fases. De la fase 2 disposem de tres olles (i quatre més si comptabilitzem també la sitja de l'àmbit 2), a la fase 3 vint-i-tres exemplars i a la fase 4 quaranta-tres peces. Durant la darrera ocupació també s'han comptabilitzat tres o quatre cassoles fetes a mà. Pel que fa a les olles s'ha de destacar una certa varietat de decoracions on predominen els cordons impresos que també trobem durant la fase 4. Si ens fixem en can Balençó, les proporcions entre les procedències dels materials marca també distàncies. En nombre mínim d'individus, la ceràmica ibèrica assoleix un 57'9% enfront al 5'1% de les importacions a la fase 2, i 58'3% envers al 6'9 % respectivament a la fase 3. Respecte a les produccions locals, a la fase 2 s'han comptabilitzat dotze escudelles de vora reentrant, quatre de carena baixa amb vora horitzontal o engruixada i lleugerament reentrant, dues escudelles que s'inspiren en la forma Lamb. 1, un bol umbilicat i els vasos per beure amb quatre exemplars de gots bicònics, un gobelet de paret fines, junt a dos escifs. Pot ser pugui acomplir aquesta destinació un vas/urna de fireta. Els vernissos negres apareixen en una quantitat menor, amb quatre escudelles, un bol i dos plats, unes proporcions i un repertori formal que se veurien incrementats per ambdós costats si incorporéssim els materials de la fase 2-3 (i ben significatives les produccions grises on trobem per primer cop un plat corresponent a una forma nova del repertori ibèric). La ceràmica de cuina també és principalment d'origen local, amb sis olles, dues cassoles i dos morters que reproduïxen prototips itàlics, mentre que les importacions itàliques apareixen representades per dos exemplars corresponents a una cassola i la seva tapadora. A la fase 3 disposem de vuitanta-vuit escudelles de vora reentrant, una escudella/bol de vora poc reentrant, dues escudelles carenades de vora exvasada i horitzontal, una escudella que recorda a la forma Lamb. 1, tretze bols umbilicats i set plats. Cal afegir un plat i una escudella inspirats respectivament en les produccions de vernís negre i vermell junt a quaranta-set gots/gerretes bicòniques i tres vasos-urna de fireta a mà. Les produccions de vernís negre⁴⁴² i vermell⁴⁴³ vénen representats per trenta-nou plats, dotze escudelles, junt a una copa i tres píxides. L'acompanyen cinc gots de parets fines importades. De ceràmica de cuina itàlica disposem de vuit cassoles junt a set tapadores, i de producció local, seixanta-tres olles, cinc cassoles i setze morters que s'inspiren o readapten els prototips itàlics, o bé, corresponen a formes originals del repertori ibèric. Tenint en compte el període d'ús d'ambdós establiments, el vi itàlic apareix en unes quantitats relativament baixes. Així a can Balençó disposem de sis envasos a les fases 2 i 2-3, cinc a la fase 3, i tres exemplars més en altres punts del jaciment (l'abocador i les aportacions al·luvials), que sumen un total de catorze individus. És la mateixa xifra aportada pel context de la darrera ocupació de can Suari i coherent amb la dinàmica reflectida pels vernissos negres, és a dir, és en aquesta etapa quan es documenta un augment de les importacions. No obstant, s'ha de matissar, perquè bona part dels envasos podrien ser representatius de la fase anterior. A les dues primeres fases l'àmfora itàlica apareix mal representada, amb dos exemplars cadascuna, tot

⁴⁴² S'han exclòs del comptatge algunes formes clarament descontextualitzades, tot i que s'han incorporat altres peces que podrien haver estat adquirides en un moment proper a la fase fundacional.

⁴⁴³ La terra sigillata itàlica s'ha incorporat sempre i quan es podia identificar la seva categoria formal.

i que caldria afegir altres peces documentades a les estructures negatives⁴⁴⁴ o part de l'abocador situat a l'exterior de les dependències productives⁴⁴⁵ que han proporcionat alguns exemplars amb forma, però sempre esdevenen minoritaris. Amb un contingut diferent, l'àmfora centremediterrània del tipus Tripolità arriba a equipar-la⁴⁴⁶ durant la fase 3 i és el segon grup més ben representat en tota la seqüència. I puntualment també arriba l'oli itàlic, amb un exemplar procedent de l'exterior del recinte. Molt minoritàriament els acompanyen les produccions ebusitanes i tarraconenses. Pel que fa a les tarraconenses són pràcticament imperceptibles, sense arribar, doncs, a suplir, la mancança de vi que es desprèn de la lectura dels tipus itàlics documentats al llarg de la darrera ocupació, ni que fos ampliada per un altre exemplar documentat a l'estratigrafia de l'exterior del recinte. Es perfila doncs, com una dinàmica ben diferent a la de can Balençó on els seus percentatges són abrumadors i en bona part reflex de la seva situació al costat dels centres terrissers que aprofiten la conjuntura que oferiria la nova ciutat d'*Iluro*, en tant que centre receptor i portuari. D'altra banda, aquesta dinàmica comercial sí que sembla quedar reflectida amb les àmfores sudhispàniques, si menys no, comparativament contrasta amb els contextos precedents. Així doncs, mentre que els contextos més antics d'ambdós establiments rurals no difereixen gaire, i sempre i quan s'abandonin en unes dates força semblants, cosa que tampoc tenim del tot clar, els més tardans marcarien dues tendències ben diferenciades (perceptible sobretot en les àmfores). Pel que fa a altres recipients itàlics assimilats i incorporats pels tallers locals, cal esmentar els *dolia* que són ben presents i apareixen juntament amb altres atuells d'emmagatzematge ibèrics (àmfores incloses).

- Els repertoris formals dels recipients ceràmics evidencia una dieta basada en el consum d'aliments semisòlids i sòlids (i líquids). En quant a la vaixela de consum d'aliments elaborats s'observa una major varietat del repertori formal ibèric, ja sigui de ceràmica comuna o grisa, sempre dominat per l'escudella de vora reentrant, i a més distància seguida pels bols de tipus umbilicat. A can Suari cal afegir la presència minoritària del bol/escudella a mà i ja durant l'última ocupació del bol de parets fines amb una incidència prou contundent, tot i que no coneixem l'origen d'aquesta producció. Mentre que a can Balençó el grup de les escudelles es veu complementat per una major varietat atès que s'afegeixen alguns exemplars de carena baixa amb distints trets formals representades en ambdues fases, o de forma escadussera i només a la fase 3, altres de parets lleugerament exvasades i amb solcs sota la vora que recorda a la forma Lamb. 1. És també durant la fase 3 quan trobem els plats, generalment fondos, alguns amb el llavi penjant i àmpliament difosos en etapes precedents⁴⁴⁷, i altres que serien propis d'una cronologia tardana, possiblement del s. I aC⁴⁴⁸. No obstant, pot ser que els tinguem representats en el context precedent, ja que a la

⁴⁴⁴ En quant a les peces amb forma, podem esmentar la sitja situada sota l'àmbit 2 amb un pivot, sitja que pot estar parcialment contaminada, o la sitja situada a l'exterior del recinte i al costat de l'àmbit 3, que podria estar en ús durant les fases 2-3 (és a dir, abastant també el començament de la fase 3, no ho sabem), que ha donat un altre exemplar.

⁴⁴⁵ Amb dos pivots o bé una vora

⁴⁴⁶ Hem descomptat un dels contenidors perquè està desvinculat de l'assentament.

⁴⁴⁷ Aquest tipus formal podria estar representat entre el lot de materials no revistats de can Suari.

⁴⁴⁸ Podria ser el cas del plat carenat forma 1205/ Puerta o 1.6/Nolla-Sagrera-Burch, o no molt distant tampoc del plat fondo F. A-VI/Burch-Sagrera. Disposem d'un altre plat, no carenat, que no sabem si podria assimilar-se al tipus 1.5/Nolla-Sagrera-Burch, atès que l'exemplar es troba molt incomplet.

fase 2-3 apareix un plat amb engalba negra que alhora correspon a una forma nova. A can Balençó hi són presents formes inspirades en el vernís negre de Cales, escudelles i plats, ja des de la fase 2, o també en la terra sigillata itàlica a la fase 3. Els vernissos negres venen a complementar i enriquir el repertori amb el plat (sobretot de la forma Lamb. 5), l'escudella i el bol. Dels contextos de la fase 2 i 3 de can Suari disposem de menys recipients, tot i que a la fase 3, amb poc més d'una vintena de peces importades i locals, es palesa el predomini de l'escudella. Una tendència que es manté durant la fase 4, encara que amb unes proporcions força equilibrades respecte els plats. La certa equivalència entre els aliments semisòlids i sòlids que trobem representat en la ceràmica vascular, no té la seva correspondència en la ceràmica culinària. Aquesta reflecteix una indiscutible preferència pels aliments semisòlids, elaborats amb olles locals, en detriment dels aliments sòlids amb una incidència més pobre, de les quals tan sols podem vincular tres o quatre cassoles fetes a mà. La seva presència és prou significativa perquè és ara quan per primer cop es documenten aquestes imitacions, context en el qual no disposem de cap exemplar itàlic. Cal dir que alhora correspon a l'única forma incorporada en el repertori ibèric, en aquest sentit, ni tan sols s'ha documentat cap morter local. En canvi a can Balençó, la ceràmica de consum i de cuina evidencien una major importància en la dieta dels aliments semisòlids en qualsevol de les dues fases. Un assentament que en un context anterior a can Suari, fase 2, ja està rebent tant les imitacions de vernís negre com les de comuna itàlica, amb les cassoles i els morters. I que atesa la seva situació costanera a les proximitats de diversos centres terrissers propiciarà l'arribada de diferents models de morters amb personalitat pròpia. Els morters locals, per altra part, són presents a can Massot i can Rossell. Pel que fa al consum de líquids, les copes i píxides de vernís negre, amb una quantitat relativament baixa, enriqueixen el repertori d'aquests establiments ibèrics i puntualment són acompanyades d'alguns recipients destinats a la preparació i servei de líquids, ja sigui una cratera a can Suari, o dues gerres de bronze a can Balençó. Ara bé, són els gots/gerretes bitroncocònics o de vora exvasada els vasos predominants, utilitzats tant per la beguda com pel servei. Els complementen alguns gobelets de parets fines (poc més nombrosos a can Balençó) escifs, o pensem que també podria ser el cas dels vasets obrats a mà. De la mateixa forma que a can Suari podríem trobar un got/urna de vora exvasada acomplint aquesta funció.

-Economia basada en l'agricultura tot i que possiblement amb una diversificació de la producció, però amb uns conreus dominants com és el cas dels cereals a can Suari. Ara bé, les dades obtingudes d'ambdós jaciments són parcials i en certa manera diferents:

1)- Can Balençó. Les eines agrícoles documentades evidencien irrevocablement el treball del camp. Pensem que el conreu dels cereals constituïrien la base econòmica de l'assentament, no obstant, el fet de no haver documentat cap lloc destinat a l'emmagatzematge de gra (sigui amb sitges o fins i tot en àmfores ibèriques que apareixen molt ben representades) no permet corroborar unes finalitats excedentàries. Per altra part, ni coneixem la destinació del recinte aïllat de la primera ocupació, ni de les estructures agrupades a la part alta de l'assentament. Les característiques d'aquestes últimes apunten a treballs de tipus artesanal-

industrial, però amb les evidències que disposem i prenent en consideració també la gran quantitat d'àmfores tarraconenses que arriben al jaciment, semblen desvincular-se de la producció de vi i doncs, d'una possible complementarietat productiva amb els centres terrissers propers.

2)- Can Suari. Una economia enfocada principalment al conreu dels cereals, blat o ordi, que és emmagatzemada en un lloc específic, el sitjar. La mitjana de producció excedentària anual es situa en 4640l, que pot ser major o menor dintre d'una mateixa fase (fluctuant en funció de les collites), o variar segons les fases al destinar una part important del terreny a altres cultius (no ho sabem). Si prenem un valor de sembradura mitjà (172l/ha) l'àrea destinada al seu conreu seria d'unes 13'5 hectàrees (6'5 ha per collita) amb uns rendiments de 4:1 i de 6'5 ha (3 ha per collita) en una relació de 8:1. Extensió que s'ha de veure incrementada a l'incorporar el gra destinat al consum i a la llavor que, amb els paràmetres definits i basant-nos en les sitges domèstiques, estaria entre les 25/30 ha i les 11/13 ha en base al blat o entre les 32/38 ha i 15/16 ha per l'ordi. Unes xifres que cal entendre-les com indicatives però no reals i on el valor de sembradura de l'ordi ha de ser més gran que la del blat. En qualsevol cas, la superfície màxima es situaria en les 30 ha i la mínima sobrepassaria les 10 ha en un sistema de rotació biennal (cereals/guairet). Una extensió important i reflex d'una agricultura extensiva. De forma complementària es desenvoluparien altres treballs, l'activitat terrissera durant la primera ocupació, i menys coneguts, aquells vinculats a les instal·lacions productives de la posterior edificació, de les quals en un primer moment es disposaria una bassa-cisterna i doncs, en relació a un procés que ha de requerir un cert volum d'aigua, i temps després dos àmbits amb un seguit d'agencaments que veiem més lligats als treballs agrícoles, al processament dels cultius conreats (vegetals o fruits), que no pas amb una altre producció diferent o separada. Davant de la dificultat de comprendre el funcionament i la destinació de les instal·lacions i les limitacions derivades de no disposar d'anàlitzes, no podem interpretar els productes i treballs associats en aquestes dependències. En qualsevol cas, com hem dit, no descartem una complementarietat entre agricultura i treballs artesanals-industrials tant des del punt de vista de la producció com dels excedents, però on prevalen els cereals.

-Baix nivell tecnològic i organitzatiu integrats en un marc familiar i igualitari⁴⁴⁹. Tot i que aquests establiments poguessin incorporar altres cultius destinats a obtenir altres productes econòmicament més rendibles que els cereals (no ho sabem), el desenvolupament de les infraestructures és limitat i més d'acord amb aquesta dimensió familiar que no pas amb un canvi de mentalitat enfocada a una major inversió i especialització del procés productiu que la nova conjuntura, el nous mercats, haurien propiciat cap a mitjan s. I aC (o almenys per can Balençó).

-Producció destinada a l'autoabastiment i a obtenir uns excedents per a comercialitzar i bescanviar per altres productes i manufactures (i no exemptes els tributs o

---

⁴⁴⁹ Així com han estat definits preferentment els assentaments rurals (Revilla, Zamora, 2006, 46).

requisicions en moments puntuals), però amb un caràcter/benefici limitat. Sovint s'ha xerrat d'una intensificació de la capacitat productiva respecte al període precedent, però pel que fa als dos establiments estudiats, no acabem de copsar grans diferències amb les Guàrdies (Rigo, Morer, 2007)⁴⁵⁰, que esdevé un dels pocs exemples i més ben coneguts, per corroborar tal proposta. I encara que hi pogués haver una major pressió de Roma sobre les comunitats indígenes, tampoc coneixem si en altres jaciments amb un període d'ús comprés entre l'ibèric ple i tardà, com can Feu (Carbonell, Folch, Martínez, 1987), la major quantitat o capacitat de les sitges durant la tardorepública podrien tenir a veure amb un increment de la població.

En definitiva d'aquests establiments es desprèn:

- Per bé que l'extensió de la terra pugui ser major o menor, una superfície petita o mitjana, les interpretem com a petits establiments rurals constituïts mitjançant l'agrupació de dues unitats domèstiques (tot i que podria veure's incrementada a una tercera a la part no excavada de can Balençó), amb un nombre que no deuria de superar els 15 membres que mantenen lligams de parentiu i amb un component igualitari entre les unitats. Un nombre d'estadants que possiblement afavoreixi una millor organització de la força de treball que la pròpia família nuclear a l'hora de realitzar les tasques productives supradomèstiques que són desenvolupades col·lectivament. Es tracta doncs, d'assentaments modestos ocupats per pagesos.

Altres trets que les caracteritzen:

-Can Suari.

- 1)- Un gran accés per permetre l'accés i sortida dels carros.
- 2)- El canvi de la concepció arquitectònica. Es passa d'un assentament de l'últim quart del s. II aC constituït principalment amb materials peribles i a menor escala amb altres duradors, a aixecar a l'inici del s. I aC una edificació amb materials duradors que integra totes les dependències de la granja.

Es palesa doncs, diferències significatives i prou clarificadores entre uns i altres assentaments. Com acabem de detallar queden reflectides en força dels condicionants. No cal reincidir-hi. Tot i això, convé destacar dos aspectes. Per una banda, la modulació, i de l'altra, la representativitat del material ceràmic importat respecte al local, i categòricament la ceràmica de cuina⁴⁵¹ junt a l'àmfora itàlica, que segueixen pautes ben diferenciades. També ens sembla significativa la certa proximitat entre el repertori tipològic ibèric de can Suari i Turó del Vent i la seva llunyania respecte a can Rossell (especialment visible a la ceràmica a

---

⁴⁵⁰ Encara que aquí la majoria de les sitges s'han vinculat a l'ocupació de l'ibèric ple, malgrat que l'absència de materials no sempre permet adscriure cronològicament les estructures. Una problemàtica que també ens trobem amb el sitjar de can Suari.

⁴⁵¹ En qualsevol cas a can Massot, les distàncies entre unes i altres són menors que als establiments ibèrics i, d'altra banda, hem d'insistir en la dualitat dels ocupants.

mà⁴⁵²), tenint en compte que es trobem molt propers i coexisteixen en el temps. No obstant, val a dir que si bé els trets i les conclusions que se'n deriven en part poden extrapolar-se, cal restringir-les en aquests casos d'estudi. Altres modes de fer, ja sigui en assentaments romans o ibèrics, poden estar igualment testimoniats.

Tot i la distinció que hem fet, aquests hàbitats denoten alhora un influx en modes fer romans i ibèrics. Malgrat que sigui més perceptible la influència romana en els assentaments ibèrics que no pas a l'inversa, l'ús d'un sistema d'emmagatzematge ibèric com és la sitja que és emprada en una construcció tant itàlica com és can Massot, en detriment dels graners típicament forans, és en part reflex d'aquesta adopció de nous costums i, d'altra banda, evidencia la presència d'un component autòcton. La dualitat dels ocupants a can Massot i pot ser a can Rossell, ha de quedar també reflectida en altres aspectes materials (sigui per exemple en els constructius, ja que més enllà d'artesans i arquitectes, els ibers participarien en el bastiment de les edificacions) i immaterials, més difícils de copsar. Un component autòcton que s'integra en una nova realitat forana i, doncs, els canvis han de ser-hi presents per ambdues parts. Un canvi substancial respecte a l'etapa precedent podria ser el bastiment de la dependència dels treballadors/estadants a can Rossell sense un element tant característic com és la llar, malgrat que les evidències tampoc permeten acabar-ho de corroborar. Uns estadants que mantenen la seva llengua com a principal mitjà de comunicació i així ho plasmen epigràficament als seus utensilis, tot i que alhora es detecten signes d'una major aculturació amb els grafitis en alfabet llatí. És un testimoni puntual i en una ceràmica residual (en circulació durant els segles precedents a la fundació de can Rossell), però al cap i a la fi, és simptomàtica d'un fet evident, el coneixement i ús del llatí.

Per altra part, els establiments ibèrics ens permeten veure millor aquesta conjunció. La influència itàlica es desprèn de la planificació del recinte basada en l'aplicació de formes geomètriques regulars⁴⁵³, la unitat de mesura i modulació seguint un patró romà, junt a la incorporació d'elements forans com són el *dolium* i la tègula. Per una altra part, pot ser calgui excloure la distribució funcional en sectors que trobem magníficament representada a can Suari, alhora que no exempta a can Balencó que es regeix per una segregació entre l'espai residencial i econòmic-productiu. Perquè caldria constatar-ho amb altres establiments de l'ibèric ple i, d'altra banda, la segregació de les activitats molts cops les trobem perfectament reproduïdes als poblats. De fet, aquesta pauta organitzativa ha estat prèviament intuïda per l'establiment rural del Fondo del Roig de Cunit (García-Targa, Morer, Rigo, 1999, 190-192). En qualsevol cas, en les nostres granges tardoibèriques esdevé un patró molt ben exemplificat. Les influències itàliques tampoc emmascaren les pròpies. Així a can Suari, la projecció del recinte en base al quadrat és alhora combinat amb una forma ovalada típicament ibèrica. O a can Balencó, amb una edificació estructurada en base al quadrat (o al rectangle, en funció de la banda nord del pati), que és readaptada segons les conveniències, tal com ho palesa la segona ocupació. Aquests trets que denoten influències

⁴⁵² A can Massot, per contra, sí que apareixen les decoracions de cordons i altres acabats.

⁴⁵³ Tot i que es documentin durant l'ibèric ple, és durant la baixarepública quan se comencaran a difondre més àmpliament (Revilla, 2004, 185).

culturals, afecten aspectes més materials i cal insistir en què pot obeir a una avantatge constructiva. O així entenem la tègula i l'ús de la *pertica*. Altres factors i canvis més profunds afecten als hàbits alimentaris, que estan plenament d'acord amb la tendència d'època tardorepublicana (Belarte, Olmos, Principal, 2010, 106-108). S'afiança el consum d'aliments sòlids, encara que la ceràmica de consum i sobretot la de cuina evidencien un major pes dels aliments semisòlids. Principalment és la vaixel·la importada, majoritàriament el plat de la forma Lamb. 5, que mostra aquesta incidència, ja que únicament a can Balençó apareixen plats de producció local, però en poca quantitat. I prou significatiu ja que paral·lelament a aquelles formes de l'ibèric ple es documenten nous tipus formals incorporats en el repertori ibèric que reafirmen aquestes pautes de consum tardorepublicanes. De la mateixa forma que les cassoles a mà que, si bé, poden aparèixer en determinats contextos de l'ibèric ple (Pons, 1993, 264; Buxó *et al.*, 2010, 92; Camañes, 2012, 143, fig. 76, 242-243, fig. 120-121), és durant aquest període quan es difonen àmpliament i junt als exemplars itàlics esdevenen cada cop més freqüents (Belarte, Olmos, Principal, 2010, 107-108). Així doncs, s'observen determinats trets que palesen un cert grau d'aculturació i coherents amb el context històric. Ara bé, aquests establiments mantenen una estructuració interna pròpia de l'ibèric ple, com ho reflecteix la forma de concebre la casa i centre neuràlgic de les unitats domèstiques (configuració, tipus d'activitats domèstiques, distribució espacial, relacions establertes en base a la unitat familiar), les dependències supradomèstiques junt als treballs o relacions en base a la col·lectivitat. És a dir, segueixen una pauta ibèrica. I cal remarcar-ho, perquè és el principal element que les defineix. La influència itàlica cal buscar-la des dels mateixos condicionants que impulsen la seva construcció, tot i que aquesta pot anar afiançant-se a mesura que transcorre el temps. Pot ser, calgui entendre així la planificació del segon recinte de can Balençó mitjançant una geometria regular, malgrat que l'ús de la *pertica* en el recinte primigeni ja denoti el contacte cultural. L'evolució de la concepció arquitectònica de l'establiment de can Suari documentada entre la primera i segona ocupació, ens sembla que, d'una o altra forma, podria estar reflectint el mateix. Al cap i a la fi, l'ús del peu romà i la *pertica* en la planificació i projecció de l'assentament són simptomàtiques de la transmissió de coneixements o d'una eina de mesura del món romà.

7. CONCLUSIONS (CATALÀ-ENGLISH)

El nostre estudi ha contribuït a ampliar el coneixement de alguns dels establiments tardorepublicans emplaçats en el territori que en època ibèrica havia esdevingut la Laietània. Un primer factor que es desprèn d'aquest treball és que la implantació d'aquests assentaments respon a unes pautes i unes conjuntures històriques molt concretes de les quals tenim representats dos moments cronològics. Per un costat, la segona meitat del s. II aC, Can Balençó, o concretament l'últim quart del segle, can Suari i can Massot. I per l'altre, el primer quart del s. I aC, can Rossell. A la Laietània litoral la construcció de l'establiment ibèric de can Balençó durant la segona meitat del s. II aC en el radi d'influència de Burriac, i principal poblat laietà, s'emmarca en un moment en què el poblat presenta importants reformes i millores urbanístiques, un esclat de la cultura material importada, un creixement demogràfic i un augment significatiu dels establiments rurals emplaçats en zones més baixes del seu espai periurbà, evidenciant el seu paper de centre comercial i redistribuïdor durant aquesta etapa (Zamora,2007,286-287,320). La importància de Burriac ve justificada també per l'emplaçament del conjunt de ca l'Arnau a la part baixa de la vall de Cabrera que ha vingut interpretant-se com un centre administratiu de l'Estat romà encarregat d'organitzar, gestionar i fiscalitzar ara aquest territori sota unes noves directrius (Martín-Menéndez, 2004,395). Tot i això, la situació de can Balençó ⁴⁵⁴ i d'altres assentaments menys coneguts és alhora simptomàtica de la colonització de noves zones agrícoles allunyades del poblat de Burriac (Pujol,García,1994,100-101,107-108). Per contra, el bastiment de l'altre assentament rural ibèric estudiat de la Laietània interior, can Suari, caldria associar-ho al despoblament de Turó del Vent (Zabala,2007,185-186), un fet que s'hauria pogut prolongar durant el tercer quart o l'inici de l'últim quart del s. II aC i, en aquest cas, a diferència de Burriac, la seva llunyania respecte al poblat sí que podria evidenciar la pèrdua del seu paper articulador, una decadència que futures excavacions hauran de confirmar o desmentir. En relació a can Suari poc sabem de l'entitat, característiques i finalitat de Castellvell, que mostra algunes evidències (puntuals?) d'activitat a l'inici del s.I aC (Flórez,2010) prolongant-se almenys durant el segon quart de segle. Una dinàmica ben diferent presenta l'establiment residencial de can Massot, atès que enlloc d'assentar-se al costat d'un poblat, en plena activitat o pot ser en decadència/retrocés com vèiem en els casos anteriors, el seu emplaçament vindria condicionat per un establiment itàlic precedent, can Tacó, que ocupant una posició estratègica enmig d'un nus de comunicacions funcionaria com a lloc de vigilància (Estrada,Villalonga,1967,164;Cantarell,1992,29) i control del territori alhora que assumiria un paper de representació i residència del poder polític romà (Guitart,2008,34-35;Rodrigo *et al.*,2013,227). Així com han defensat estudis precedents (Cantarell,1992,29), és força probable de què ambdós jaciments coexistissin en el temps, encara que, prenent en consideració els materials documentats fins al moment a can Tacó amb la presència molt escadussera d'àmfora grecoitàlica acompanyant a la Dr. 1a i l'absència de Dr. 1b (Mercado *et al.*,2006,255-256;Rodrigo *et al.*,2013,225-226), can Massot s'hauria fundat en una data més tardana i hauria prolongat la seva activitat uns quants anys més enllà respecte l'enclavament itàlic.

---

⁴⁵⁴ Si bé pensem que possiblement serien uns habitants de Burriac els que s'establissin a can Balençó, en qualsevol cas i sigui com sigui, aquestes pautes de poblament marquen també una altra tendència d'ocupació de la plana litoral situada a la dreta de la riera d'Argentona i especialment al voltant de la ciutat de Mataró.

Aquestes fundacions s'inscriuen en un marc d'intervenció romana de més gran abast i pel que fa als hàbitats rurals ibèrics, estretament lligats a l'esdevenir dels poblats (potenciació, retrocés o desmantellament), obeeix, per primer cop, a una reorganització del poblament i al desenvolupament d'un nou model d'explotació del territori engegat a partir de mitjan s. II aC, on la terra i l'excedent agrícola es reparteix de forma més ampla entre la pagesia (Pujol,García,1994,106-107;també Estrada,Villaronga,1967,156,161). Aquest procés anirà acompanyat i/o impulsat per un seguit d'actuacions amb ritmes diferents en el mateix territori laietà. Mentre a l'àrea central de la Laietània litoral la intervenció romana es farà efectiva des de mitjan s. II aC, moment en què es constitueix el primer centre administratiu del poder romà amb ca l'Arnau (Martín-Menéndez,2004), a la zona interior sud-oriental, o concretament a l'àrea d'estudi, serà amb posterioritat al final de les guerres celtibèriques, durant el darrer terç/quart de segle, quan es detecti la presència dels primers enclavaments itàlics (Rodrigo *et al.*,2013) i la planificació del sistema viari, ben testimoniada per la via secundària que enllaça l'Ausetània amb el Vallès i s'uneix a la via Hercúlea (Mayer,Rodà, 1984;1997,114-115), context en el qual es produeix la fundació de can Suari i can Massot.

En una conjuntura històrica lleugerament diferent es basteix can Rossell que, amb un conjunt ceràmic del primer quart avançat del s. I aC, i amb els materials que fins ara s'han documentat, considerem que seria posterior a l'abandó dels primers assentaments itàlics de la Laietània interior, can Massot i can Tacó. No sabem si en el moment de la seva fundació estarien constituïdes les ciutats del litoral laietà, *Baetulo* i *Iluro* (García-Roselló *et al.*,2000;Guitart,2010). En qualsevol cas, estiguin o no ja assentades les bases de la integració del litoral laietà dins l'òrbita romana, la construcció de can Rossell s'hauria produït poc abans o en el transcurs de les guerres sertorianes. Un conflicte que s'ha vingut relacionant també amb la fundació de *Gerunda*, (Nolla,1999;Nolla *et al.*,2010) i ben significatiu per emplaçar-se al mig i en relació a la via Hercúlea.

Precisament la ubicació dels establiments que hem estudiat, com tant d'altres, s'assenten en zones baixes, a la plana agrícola o als peus dels turons, i properes a les vies de comunicació i als recursos hídrics, on en els exemples vallesans pren especialment rellevància la via Hercúlea, si menys no, el traçat que uneix Llinars i Montmeló (Pallí,1985, 137-138,207;Flórez,Palet,2010,162,fig.10;Oller,2012,275,fig.57), per trobar-se a una distància inferior als 500 m, fet que posa de manifest, com ja han incidit els investigadors, la importància que pren la via a l'hora d'estructurar el poblament tardorepublicà. Una via que no tan sols assegura el pas de les tropes, sinó que esdevé el principal mitjà de comunicació i de transport de mercaderies a l'interior. Així, es pot veure que en els dos jaciments on es coneix la porta d'entrada, can Rossell i can Suari, assoleixen les dimensions necessàries per permetre l'entrada i sortida dels carros. És significatiu també l'estructuració de can Rossell en funció d'una via (Estrada,1955,17;1997,153), correspongui pròpiament a la mateixa via republicana com hem defensat, o a un camí amb el qual hi enllaçaria directament. Atès que si considerem la seva amplada i característiques, ja que es tracta un sòl de terra, podria correspondre a la mateixa via Hercúlea. Una qüestió de difícil solució, tenint en compte la diversitat de propostes sobre els traçats de les dues vies romanes formulades que travessen

el municipi de Llinars i la falta de proves arqueològiques prou concloents o la fossilització dels recorreguts que puguin contribuir a reconèixer els itineraris exactes⁴⁵⁵. L'única evidència clara que disposem és que un cop els nivells d'enderroc de les edificacions de can Rossell s'han dipositat a sobre d'aquest traçat, deixaria d'estar en funcionament. A partir d'aquí i prenent la premissa de la via Hercúlea, considerar que és degut a la posada en marxa d'un altre itinerari no ens deixa de sobtar. Tot i això, cal valorar que els estudis més recents sobre la xarxa viària al Vallès han proposat que l'itinerari que uneix Llinars i Montmeló (amb un recorregut diferent al que nosaltres hem seguit), seria substituït per l'eix Llinars-Granollers-Sabadell que resseguiria pel nord de can Rossell (Flórez 2010). Així doncs i malgrat que no sigui possible corroborar-ho, atès que altres recorreguts són igualment versemblants i ben vàlids, sí que hem contemplat que el camí de can Rossell pugui coincidir amb el traçat de la via republicana.

Pel que fa als assentaments romans i començant pel més antic que trobem representat per can Massot, la part excavada ha permès documentar una tipologia de vil·la d'atri coneguda principalment per la seva *pars urbana* i de forma limitada les restes d'una cantonada situada a l'est d'aquesta edificació que pensem que podria obeir a un conjunt arquitectònic d'una certa entitat i hauria estat planificada simultàniament a l'edificació principal. Aquesta tipologia apareix també reproduïda a un altre exponent vallesà que podria presentar un horitzó cronològic més o menys semblant, cal Martí a Cànoves i Samalús (Aquilué, Pardo, 1990). Cal remarcar la seva excepcionalitat ja que tret de la vil·la del Moro a Torredembarra amb una data fundacional que les actuacions recents semblen encabir durant la segona meitat del s. I aC (Remolà, 2004) i, per tant, en una conjuntura històrica ben diferent, ara per ara són les úniques vil·les d'atri conegudes al nord-est, l'actual Catalunya, atès que els altres exemples documentats responen a models més evolucionats (i més tardans) on es combina amb el peristil. Dit això, els paral·lelismes que presenten can Massot i cal Martí són evidents, però el factor més concloent esdevé els materials exhumats, principalment els vernissos negres, que podrien incidir en què l'abandó de cal Martí s'hauria pogut produir en un *terminus ante quem* al 80 aC⁴⁵⁶. En ambdós casos la zona residencial, única part coneguda fins al moment, reproduceix el model de la *domus* tardorepublicana, tant pel que fa a les estances que la representen com a la seva distribució, a saber, el *tablinum*, l'*ala*⁴⁵⁷ i pot ser un *triclinium* (no segur)⁴⁵⁸ i a can Massot també el passadís. Alhora que

⁴⁵⁵ L'itinerari de la via republicana que seguint a Josep Estrada sembla que correspondria a l'antic camí d'entrada al municipi es perd enmig del nucli urbà.

⁴⁵⁶ Apart dels materials estudiats per X. Aquilué i J. Pardo (1990, 98-99, fig. 14) que es troben dipositats al Museu de Granollers, durant la realització de la tesi varem poder localitzar un lot de materials procedent de les actuacions antigues que romanen a la Fundació Maurí de la Garriga. Malgrat la prudència que cal a l'hora d'atribuir una cronologia tenint en compte la mostra fragmentària i reduïda que hem consultat, d'un total de nou fragments del cercle de la B, dues peces corresponen a una producció etrusca i els restants a la variant mitja de Cales, destacant l'absència de la variant tardana. En quant al repertori formal recuperat d'ambdues actuacions (Campaniana A: Lamb. 36, Lamb. 5, Lamb. 27 Bb-c; Cales Mig: Lamb. 5; B Etrusca: possibles Lamb. 4 i Pasq. 127), també és coherent d'una cronologia compresa *grosso modo* entre l'últim quart del s. II aC- primer quart del s. I aC.

⁴⁵⁷ No documentada a can Massot. En l'apartat corresponent ja han estat suficientment exposats els motius que ens portaven a interpretar-la.

⁴⁵⁸ Per la disposició tripartida que sembla presentar cal Martí i la constatació amb altres exemples republicans, pensem que l'estança adjacent al *tablinum* (àmbit 3) podria ser identificada com a tal. En

vénen complementades per un programa ornamental, pintures del primer estil i/o altres estucats, llindars marmoris, paviments de *signinum* amb tessel·les, o a can Massot de morter blanc i a cal Martí un mosaic tessel·lat blanc⁴⁵⁹, o la basa i el capitell d'ordre toscà junt a l'antefixa a can Massot. A més d'aquestes similituds, com han destacat estudis recents, cal esmentar la proximitat amb centres importants de la fase republicana, can Massot amb can Tacó, i cal Martí amb el poblat de Puig Castell (Flórez,2010;Guàrdia,2015- per a la relació de Puig Castell i cal Martí), tot subratllant la continuïtat d'aquest poblat fins a mitjan s. I aC i la possible identificació amb la *Lauro* monetar (Guàrdia,2015), una seca que semblaria presentar un horitzó cronològic coherent a cal Martí (Campo,2005;López-Sánchez,2010). Un patró que ja de per sí és significatiu i que no tornem a trobar reproduït a cap de les vil·les documentades al nord-est.

En aquest sentit pensem que a can Massot hi hauria residit un alt càrrec administratiu civil o militar vinculat a can Tacó i com a tal, disposaria d'una residència pròpia del seu rang destinada a proveir-li confort alhora que podria haver assumit una dimensió pública com a lloc de representació del poder romà. Un paper que en tot cas caldria entendre'l de forma complementària a les funcions desenvolupades pel veí i principal nucli que és can Tacó o, almenys, durant el temps que haguessin coexistit. Pot ser caldria pensar en el caràcter públic de can Massot, és a dir, que esdevingués una residència oficial que acolliria a un o més residents que es succeïrien en el temps. Una qüestió que pot ser podria ser resposta més aviat per la documentació epigràfica que no per disposar de la planta completa de l'assentament. En aquest aspecte cal esmentar un edifici d'atri emplaçat en el territori de la Sabina, proper a la via Salaria i a un *vicus*, que ateses les característiques de la construcció i la troballa d'un pedestal amb una inscripció honorífica a les proximitats del jaciment dedicada a un personatge (desconegut) que commemora el paper que hauria jugat en la Guerra dels Aliats, han portat a atribuir-li una funció pública⁴⁶⁰, esdevenint l'únic paral·lel que ara coneixem a Itàlia⁴⁶¹. Però en aquest cas amb una connotació diferent, al ser interpretada com una *Villa Publica* possiblement destinada al *dilectus* i al cens (Coarelli,2009), tot i que tampoc s'exclouen altres opcions emmarcades sempre dins d'aquest domini públic (Gasparini,2009). Una identificació molt diferent al que hem atribuït als exemples vallesans, però que en certa mesura podria remetre'ns a cal Martí, tant per la seva ubicació a extramurs i a les immediacions de l'*oppidum*, com pel paper que semblaria haver jugat en l'emissió de numerari (Guàrdia,2015;García-Molsosa *et al.*, en premsa) pel reclutament d'*auxilia externa* (López-Sánchez,2010). No obstant, i malgrat que aquesta

---

qualsevol cas, ni a can Massot ni a cal Martí disposem d'evidències concloents per a identificar aquestes sales annexes als *tablina* amb *triclinia*.

⁴⁵⁹ Amb un retall a la part central que podria correspondre a un *emblema* espoliat (Aquilué,Pardo,1990, 95).

⁴⁶⁰ L'edificació d'atri s'estructura en una ala posterior que segueix l'esquema tripartit de la *domus* republicana i dues ales laterals ocupades per estances de notables dimensions. Aquest conjunt, força arrasat, adquireix un aspecte monumental (per l'alçada interpretada i la coberta de tègula en pedra), i disposa d'un espai descobert de grans dimensions al seu davant, identificat amb un *campus*, que queda delimitat per un mur perimetral. Aquests elements, junt a l'absència d'altres estances característiques de les *domus* residencials que són substituïdes per grans sales, la baixa representativitat de l'*instrumentum domesticum*, junt i principalment a la troballa de la inscripció honorífica, ha portat a interpretar la funció pública del conjunt (Coarelli,2009;Gasparini,2009).

⁴⁶¹ Si recollim aquesta referència és pricipalment per la troballa de la inscripció honorífica que remet versemblantment a una edificació de caràcter públic, i pel context històric o la cronologia del jaciment.

vinculació de cal Martí a les necessitats logístiques militars no sigui tan clara per a can Massot, i poguessin haver exercit diferents rols, pensem que ambdós models tampoc diferirien massa. I, per tant, aquesta vessant residencial que trobem ben representada en el registre arqueològic de can Massot també seria present a cal Martí, configurant-se com dues residències dels representants dels interessos de Roma a la zona i responent a unes necessitats i unes funcions molt concretes i d'aquí que un cop acomplertes fossin abandonades.

Pel que fa a can Rossell hem identificat un conjunt format per dues edificacions amb un pati central contraposades a banda i banda d'una via, de les quals el cos superior sembla configurar-se com un espai de treball i d'hàbitat. Ara ens trobem al davant d'un assentament que funcionalment caldria vincular-ho a la via republicana i amb una destinació que ens costa de copsar, però atesa la cronologia fundacional i la curta durada que té, difícilment estaria deslligada del context de les primeres guerres civils romanes a Hispània. Les evidències que disposem semblen apuntar a un abandonament produït de forma pausada o premeditada en el decurs del segon quart del s. I aC, fet que ens podria remetre altre cop a la pèrdua de la seva funció.

En quant als assentaments rurals ibèrics estudiats, can Suari i can Balençó, s'estructuren en una única edificació d'extensió limitada dotada d'un pati central que, tant pot destinar-se únicament a funcions residencials disposant separadament les instal·lacions productives, com integrar alhora la vessant residencial i econòmica. Tot i això presenten diferències significatives, atès que mentre can Balençó es constitueix així des del començament, can Suari presenta una primera fase construïda principalment amb materials peribles alhora que combinada a menor escala amb materials duradors, pedra i tègula. La forma de configurar l'assentament pot ser diferent, però respon a la mateixa concepció, assegurar l'autoabastiment d'unes poques unitats domèstiques residents, principalment dues sinó tres, en un marc clarament igualitari i generar un excedent per a bescanviar, comercialitzar i no sabem si també per fer front a les càrregues imposades per Roma, siguin en forma de tributs a canvi de cedir l'explotació de la terra o de contribucions puntuals en funció de les necessitats de l'exèrcit. Es tracta doncs, de petites unitats pageses que viuen principalment de l'agricultura, possiblement amb una producció diversificada però amb uns conreus predominants, on els treballs supradomèstics són desenvolupats col·lectivament. Aquest fet, no implica necessàriament que no puguin abastar una considerable extensió del terreny. Can Suari n'és un bon exemple. Precisament les sitges domèstiques i excedentàries aporten dades prou rellevants al respecte, perquè permeten estimar la superfície del camp i el temps invertit en el conreu del blat o ordi, alhora que complementàriament contribueixen a profunditzar en la dieta alimentària sobre una qüestió tan fonamental com són les racions de cereals. Tot això és possible perquè disposem d'un nombre aproximat d'estadants. És un tema obert, en cap cas tancat, que la possibilitat d'efectuar analítiques i a mesura que avanci la investigació es podrà anar perfilant. Analítiques que, d'altra banda, són necessàries per considerar altres produccions que ens han quedat ocultes. En aquest sentit, cal afegir que

aquests assentaments semblen palesar un canvi d'orientació productiva durant el temps en què estigueren funcionant, fet que podria incidir en la incorporació de nous conreus en paral·lel a la producció cerealística. Ara, si una cosa reflecteixen és que responen a unes pautes o mode de fer típicament autòctons que no difereixen del període precedent i es mantenen així fins al seu abandó. Si es vol dir així, són ibèrics fins al final.

Per altre part, mentre que can Balençó continuarà dempeus fins al canvi d'era, no podem determinar si can Suari hauria perdurat fins a l'últim quart de segle, atès que ara per ara som conscients que són minoritàries les ceràmiques que apuntarien a una cronologia més avançada. En aquest sentit, la contrastació dels seus conjunts ceràmics palesen diferències substancials davant l'escadussera presència i absència de fòssils directors de la segona meitat del s. I aC al context de l'interior que, per contra, trobem ben representats al context del litoral. Aquestes diferències posen de manifest la dificultat d'acotar i distingir cronològicament entre el segon quart, el tercer i part del darrer quart del s. I aC. I no tan sols des del punt de vista de les importacions, sinó també de les produccions locals amb les àmfores tarraconenses que, en l'estat actual de la recerca, no ens permet discriminar si el context de l'interior podria ser realment representatiu d'una segona meitat del s. I aC, o bé, caldria recular el seu abandó a mitjan s. I aC.

Remarquem finalment com tots aquests assentaments mostren una influència cultural per ambdues parts. La influència itàlica afecta a qüestions més materials o constructives que s'incorporen per la seva eficàcia i avantatge respecte altres solucions ibèriques. Així doncs, tret dels hàbits alimentaris que no deixen de seguir una evolució i tendència més o menys generalitzada d'acord amb el nou context vinculat a la presència romana, no es detecten canvis profunds en l'estructuració interna d'aquests establiments ibèrics. La influència ibèrica tampoc és absent als jaciments romans. Malgrat la seva poca visibilitat, altre cop haurien afectat a qüestions més materials, com ara l'ús de la sitja i no descartem tampoc altres elements constructius, que versemblantment caldria associar directament a la filiació dels treballadors/estadants. I és precisament per la presència d'aquest component autòcton que poden haver-hi altres influències que no hem pogut detectar.

Our study has helped to broaden existing knowledge of certain late Roman Republican/Iberian settlements located in the area that was known as Laietania. One of the study's primary findings is that the emergence and construction of these settlements reflect specific historical procedures and circumstances from two particular points in time, namely the second half of the 2nd century BC at Can Balençó, Can Suari and Can Massot (the latter two being from the last quarter of that century) and the first quarter of the 1st century BC at Can Rossell. The construction of the Iberian settlement of Can Balençó on the Laietanian coast during the second half of the 2nd century BC in the sphere of influence of the principal Laietanian *oppidum* of Burriac occurred at a point when Burriac was undergoing important urban reforms and improvements and a significant increase in terms of imported material culture, population and the numbers of rural dwellings located in the low-lying peri-urban areas outside the settlement, all of which demonstrates its role as a centre of commerce and redistribution during this period (Zamora,2007,286-287,320). The importance of Burriac is also shown by the location of the Ca l'Arnau site in the lower part of the valley of Cabrera, which has been interpreted as a Roman administrative centre responsible for implementing new directives to organize and manage the territory (Martín-Menéndez,2004,395). Despite this, the location of Can Balençó ⁴⁶² and other lesser-known settlements is symptomatic of the way in which new agricultural areas were colonised at a considerable distance from Burriac (Pujol,García,1994,100-101,107-108). In contrast, the construction of the other rural Iberian settlement located inland, Can Suari, seems to have been connected to the desertion of the Turó del Vent *oppidum* (Zabala,2007,185-186), a process of abandonment that could have lasted throughout the third quarter or until the beginning of the last quarter of the 2nd century BC. Moreover, in contrast to Burriac, Can Suari's distance from the Turó del Vent *oppidum* was most likely caused by the *oppidum's* loss of its central role, a decline that future excavations will either confirm or rule out. We know very little about the characteristics and purpose of Can Suari's neighbouring site of Castellvell, although there is some evidence of activity at the beginning of the 1st century BC (Flórez,2010) which continued at least throughout the second quarter of the century. A very different dynamic is presented by the residential establishment of Can Massot, which rather than being located close to an *oppidum*, be it thriving or declining as in the earlier cases, it is instead sited very near to the earlier Roman settlement of Can Tacó, which occupied a strategic position at the nexus of a communications network and was thus a centre of surveillance (Estrada, Villalonga,1967,164;Cantarell,1992,29) and control over the territory whilst at the same time physically representing and providing a place of residence for Roman political power (Guitart,2008,34-35;Rodrigo et al.,2013,227). As previous studies have asserted (Cantarell, 1992,29), it is highly likely that both sites were contemporary, although taking into account the materials documented to date at Can Tacó and the severe paucity of Greco-Italic amphorae accompanying the Dr. 1a and the absence of Dr. 1b (Mercado et al.,2006,255-256;Rodrigo et al.,2013,225-226), Can Massot seems to have been founded at a later date and to have remained active for some years after the decline of the Roman enclave.

---

⁴⁶² Although we believe that Balençó may have been established by inhabitants of Burriac, whatever the reality, the stages of settlement also show a move to occupy the coastal plain situated to right of the Argentona water course and in particular around the city of Mataró.

The founding of these sites is set against a backdrop of wide-ranging Roman intervention which would have had a significant effect on the rural Iberian settlements whose existence was closely intertwined with the fortunes (strengthening, withdrawal or dismantlement) of the *oppida*. It therefore demonstrates for the first time a reorganisation of the settlement and the development of a new model of territorial exploitation from the mid-2nd century BC onwards whereby land and agricultural surplus was distributed more widely among the peasantry (Pujol, García, 1994, 106-107; also Estrada, Villaronga, 1967, 156, 161). This process was accompanied and/or boosted by a series of events that occurred at different rates across Laietania. Whereas the Romans had created their first administrative centre at Ca l'Arnau in the central area of the Laietanian coast by the mid-2nd century (Martín-Menéndez, 2004), in the south-eastern hinterland (i.e. our area of investigation) the first Roman enclaves did not appear until the end of the Celtiberian wars in the last third or quarter of that century (Rodrigo et al., 2013). These inland sites would be accompanied by the creation of a communications network, as witnessed by the secondary route connecting Ausetania and Vallès with the Via Herculea (Mayer, Rodà, 1984; 1997, 114-115), a development that coincided with the foundation of Can Suari and Can Massot.

Can Rossell was founded in a slightly different historical context and its pottery ensemble, which is from the advanced first quarter of the 1st century BC, and the materials that have been documented thus far lead us to believe that it was created after the first Roman settlements located in the Laietanian hinterland, Can Massot and Can Tacó, had been abandoned. We do not know if the coastal cities of *Baetulo* and *Iluro* were already in existence at the time of its founding (García-Roselló et al., 2000; Guitart, 2010). Even if they were not, Can Rossell must have been built before or during the Sertorian Wars. A conflict which other authors have also connected to the founding of *Gerunda* (Nolla, 1999; Nolla et al., 2010), and is significant for its position in the middle of the Via Herculea.

The settlements that we have studied, as with so many others, are located in low-lying areas, on agricultural plains or at the bottom of hills and close to sources of water and communications routes. The most significant of these routes for the Vallès settlements was the Via Herculea, in particular the stretch that joins Llinars and Montmeló (Pallí, 1985, 137-138, 207; Flórez, Palet, 2010, 162, fig. 10; Oller, 2012, 275, fig. 57), because it was less than 500 m from any of these settlements. This reinforces the importance of this road (as others have also pointed out) to the way in which the region's settlements were organised during the late Roman Republic because it not only enabled the movement of troops but also became the principal means of communication and of transporting goods to the interior. In this regard we should also add that entrance gates of Can Rossell and Can Suari were large enough to permit the entrance of carts. The position of Can Rossell on either side of its track is also significant (Estrada, 1955, 17; 1997, 153), because it indicates that the track may have been an unpaved road that directly linked up with the Via Herculea (as a *diverticulum*) or indeed, as we have suggested, it may have been the Via Herculea itself, given its width and characteristics. It is a difficult question to resolve given the various routes proposed for the two Roman Vias that passed through the municipality of Llinars, the lack of conclusive

archaeological evidence and the loss of tracks that could help reveal the exact routes⁴⁶³. What is clear is that once building materials from Can Rosell had fallen onto the track, it would have ceased to be used as an important route. If indeed the track is the Via Herculea, this would be a surprising discovery, not least because it is difficult to believe that it fell out of use due to another more favoured route having been established. Despite this, it should be born in mind that the most recent studies on the communications network of Vallès have suggested that the stretch that joins Llinars and Montmeló (which takes a different route to the one that we have followed) was replaced by the route Llinars-Granollers-Sabadell which went round by the north of Can Rossell (Flórez 2010). Therefore, even though it cannot be corroborated and given that other routes are equally likely and valid, it is still possible that Can Rossell's track coincides with the Via Herculea.

With regard to the Roman settlements, the partial excavation of the oldest, Can Massot, has revealed a type of atrium villa known principally for its *pars urbana* and, to a limited extent, the remains of a corner in the east of this building which we believe may correspond to an architectural ensemble of a separate entity that would have been planned at the same time as the *pars urbana*. This type is also reproduced at Cal Martí in Cànoves i Samalús, another example from Vallès that may present a more or less similar chronological horizon (Aquilué, Pardo, 1990). It is important to emphasise its exceptional nature in that, apart from the Villa del Moro in Torredembarra, which recent studies seem to suggest was founded during the second half of the 1st century BC (Remolà, 2004) and, therefore, in different historical context, these are currently the only known atrium villas in the north-east of Catalonia. The only other examples recorded correspond to more evolved (and therefore later) models that are combined with peristyles. That said, the parallels between Can Massot and Cal Martí are clear, but the most conclusive proof comes from the materials uncovered, in particular the black-glaze pottery⁴⁶⁴ which could suggest a *terminus ante quem* of 80 BC for the abandonment of Cal Martí. In both cases the residential area (the only part known to date) reproduces the design of the late Roman Republican *domus* in terms of its layout and rooms, namely the *tablinum*, the *ala*⁴⁶⁵ and a possible *triclinium*⁴⁶⁶ (unconfirmed) and, at Can Massot, the corridor as well. These are complimented by an ornamental programme including paintings in the first style and/or other stuccos, marble thresholds, *signinum*

---

⁴⁶³ The route of the Via Herculea, which Josep Estrada believes is the same as the old entrance route into the municipality, has been lost under the modern town.

⁴⁶⁴ In addition to the materials studied by X. Aquilué and J. Pardo (1990, 98-99, fig. 14), which are housed in the Museum of Granollers, during the doctoral research we located a series of materials from previous excavations located in the Maurí Foundation of Garriga. Although caution should be exercised when trying to establish a chronology for such a small and fragmentary sample, out of a total of nine fragments from "circle of Campana B", two are Etruscan and the remainder are from the Cales middle period. In this regard, the Cales late period (or B-oid) is conspicuous by its absence. An approximate chronology of between the last quarter of the 2nd century BC and the first quarter of the 1st century BC is also consistent with the typologies recovered from both excavations (Campana A: Lamb. 36, Lamb. 5, Lamb. 27 Bb-c; Cales-midde period: Lamb. 5; Etruscan B: possible Lamb. 4 and Pasq. 127).

⁴⁶⁵ Not documented at Can Massot. The relevant section explains the reasoning behind our interpretation.

⁴⁶⁶ We believe that the room adjacent to the *tablinum* (ambit 3) can be identified as a *triclinium* given the apparent tripartite layout of Cal Martí and the evidence provided by other Roman Republican examples. Nevertheless, both Can Massot and Cal Martí lack the conclusive evidence that would enable us to unequivocally identify the rooms connected to the *tablina* as *triclinia*.

pavements with tesserae, or at Can Massot mortar pavements, and at Cal Martí a white oppus tessellatum⁴⁶⁷, and the base with a Tuscan capital and antefix at Can Massot. In addition to these similarities, as recent studies have indicated, it is important to mention the sites' proximity to important centres during the Republican period, namely Can Tacó in the case of Can Massot and the *oppidum* of Puig Castell in the case of Cal Martí (see Flórez,2010;Guàrdia,2015-for the relation between Puig Castell and Cal Martí). Evidence suggests that Puig Castell continued to be populated until the mid-1st century BC and that it may have been the site of *Lauro* (Guàrdia,2015), a mint that seems to present a chronological horizon consistent with Cal Martí (Campo,2005;López-Sánchez,2010), a significant pattern that is not reproduced in any of the villas documented to the north-east.

In connection with this point, we believe that Can Massot would have been the residence of a senior civil or military official linked to the neighbouring principal settlement of Can Tacó who would have had a comfortable residence that befitted his rank and that also acted as a public statement of Roman power, although Can Massot would also have played a complementary role to Can Tacó, at least during the period that they existed alongside each other. It is possible that Can Massot played a public role, that is, as an official residence that would have housed one or more residents over time; however, this question is perhaps more likely to be answered by the epigraphic documentation rather than by the fact that we have a complete plan of the site. In this regard it is worth referring to an atrium building in the territory of Sabina located close to the Via Salaria and a *vicus*, given the characteristics of the building, and to the unearthing near the site of a pedestal with an honorific inscription commemorating the role played by an unknown individual in the War of the Allies, features which have led to it being attributed a public role, thus making it the only parallel example that we know of in Italy⁴⁶⁸. However, this building is different insofar as it is interpreted as a *Villa Publica* that was possibly dedicated to *dilectus* and *census* (Coarelli,2009), although this does not exclude other possible public uses (Gasparini,2009). This is in marked contrast to the functions attributed to the examples in Vallès, although there is a certain similarity with Cal Martí due to its location close to the *oppidum* outside the settlement's walls and because of the role that it seems to have played in issuing money (Guàrdia,2015;García-Molsosa *et al.*, in press) for recruiting *auxilia externa* (López-Sánchez,2010). However, despite the fact that Cal Martí is more clearly associated with military logistics than Can Massot and that the two sites could have had different functions, we believe their roles would not have differed substantially. Consequently, the residential characteristics that we find so well represented in the archaeological record at Can Massot should also be present at Cal Martí. If this were the case, it would seem to confirm that both were the residences of Roman representatives in the area, that they both responded to highly specific needs and functions and that both were abandoned once they had served their purpose.

---

⁴⁶⁷ With what may be a plundered *emblema* in the central part (Aquilué,Pardo,1990,95).

⁴⁶⁸ This reference is included principally because of the discovery of the honorific inscription, which most likely refers to public building, and because of the historical context and chronology of the site.

Regarding Can Rossell, we have identified an ensemble consisting of two buildings with a central courtyard and located opposite each other along a track. The building at the top of the track seem to be arranged into working and living areas. In this instance we are faced with a settlement which seems to be related to the Via Herculea but whose purpose is difficult to determine. However, given when it was founded and its short chronology, it is difficult to imagine that it is not connected to the historical context arising from the first Roman civil wars in Hispania. The evidence seems to indicate that it was gradually and purposefully abandoned during the second quarter of the 1st century BC, a fact that once again suggests that it had served its purpose and no longer needed to be maintained.

The rural Iberian settlements of Can Suari and Can Balençó are each based around a single, modestly sized building with a central courtyard. Despite their similarity, the sites differ slightly in that whereas the working and living areas at Can Suari are both located in the same building, at Can Balençó the working areas are situated separately from the building. In addition to this, both present more significant differences in that Can Balençó was constructed in this manner from the outset, whereas Can Suari presents an initial construction phase using mainly perishable materials combined to a lesser extent with more the durable materials of stones and *tegulae*. The settlements may have been built differently but they both had the same purpose: to ensure the supply of provisions for the small number of resident families (usually two but perhaps three in one case) in a clearly egalitarian manner, and to generate a surplus that could be exchanged, sold and perhaps even used to meet the payments demanded by Rome, be these in the form of tribute in exchange for the right to work the land or irregular charges levied to meet the needs of the army. They are, therefore, small peasant groups that lived principally from agriculture, through which they may have produced a range of crops, although certain crops would have been more important than others, and these would have been produced collectively. This does not necessarily mean that they could not cover a considerable area of land. Can Suari is a good example. Both the silos used for domestic purposes and those used to hold surplus provide important data in this regard because they enable us to estimate the surface area of the land under cultivation and the time spent on growing either wheat or barley. They also provide detailed information on the amount of cereals in the inhabitants' diet. We can determine all of this because we have a rough idea of the number of inhabitants. The matter remains open to debate but a clearer picture will emerge as further research and analysis is undertaken. Such analysis is also necessary to determine other possible types of product that have as yet remained undetected. It should be added that the working buildings were reformed during the period that the settlements were in use, a fact which may indicate the addition of new crops alongside the existing cereals. One thing that can be asserted, however, is that both settlements are in keeping with pre-existing indigenous patterns and that these remained so throughout the period of occupation. Another way to put it would be that they remained Iberian from start to finish.

In terms of their duration, whereas Can Balençó remained inhabited until the change of the era, we are unable to determine whether Can Suari lasted until the last quarter of the century given the scarcity of the pottery that would confirm this. A comparison of their pottery ensembles reveals substantial differences in that ceramics from the second half of the 1st century are barely present at or are even absent from these inland sites, in contrast to the coast where they are well represented. These differences highlight the difficulties entailed in chronologically distinguishing pottery from the second, third and part of the fourth quarters of the 1st century BC. This problem is not only caused by the imported pottery, but also by locally produced amphorae which, given the current state of the research, it is difficult to determine if the pottery found inland does indeed confirm that the settlement was inhabited during the second half of the 1st century BC or if it had been abandoned by the middle of that century.

We conclude by highlighting the cultural influence exerted by both the Iberians and the Romans. The Roman influence is seen in the materials aspects that were adopted for their usefulness. Consequently, apart from dietary habits, which follow certain general trends after Roman control had been established, we did not detect any profound changes in the internal structure of these Iberian settlements. The Iberian influence can also be seen at the Roman sites. Although not as visible, again it principally affected practical issues such as the use of silos. Furthermore, we do not discount other building elements which could be directly associated with the local workers and inhabitants. It is precisely because of the presence of this indigenous element that there may be other influences that we have not been able to detect.

8. BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L., SALA, F. (1993): *El Poblado ibérico de El Oral (San Fulgencio, Alicante)*, Col. Servicio de Investigación Prehistórica, 90, València.
- ABAD, L., SALA, F., GRAU, I., MORATALLA, J. (2003): "El Oral y La Escuela, dos lugares de intercambio en la desembocadura del río Segura (Alicante) en época ibérica", *Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructura*, 4rtas Jornadas de Arqueología Subacuática, València, 81-98.
- ABAD, L., SALA, F., GRAU, I., MORATALLA, J., PASTOR, A., TENDERO, M. (2001): *Poblamiento ibérico en el Bajo Segura. El Oral (II) y La Escuela*, Madrid.
- ADROHER, A. (1993): "Céramique ibérique peinte", *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, 6, 470-484.
- AGUAROD, C. (1991): *Cerámica común importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.
- ALBIACH, R., MADARIA, J. L. eds. (2006): *La Villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, València.
- ALFARO, C. (1984): *Tejido y cestería en la península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la prehistoria hasta la romanización*, Col. Bibliotheca praehistorica Hispana, 21, Madrid.
- ALMAGRO, M., MONEO, T. (2000): *Santuarios urbanos en el mundo ibérico*, Madrid.
- ALMAGRO, M., SERRA RÀFOLS, J. DE C., COLOMINAS, J. (1945): *Carta arqueológica de España: Barcelona*, Madrid.
- ALMIRALL, J. (1975): "Sobre un forn ibero-romà a Castellterçol", *Información arqueológica*, 18, 166-169.
- ALONSO, N. (1999): *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental*, Col. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 4, Lattes.
- ALONSO, N., JUAN TRESSERRAS, J. (1994): "Fibras de lino en las piletas del poblado ibérico del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta): Estudio paleoetnobotánico", *Trabajos de prehistoria*, 51, 137-142.
- ÁLVAREZ OSTOS, M. C., CARRERAS, C. (1996): "Les Antefixes romanes del Vallès", *Arraona*, 19, 9-24.
- AMBROSINI L. (2002): *Thymiateria etruschi in Bronzo di età tardo classica, alto e medio ellenistica*, Col. Studia Archaeologica, 113, Roma.

- ANTEQUERA, F., VÁZQUEZ, D., RIGO, A. (2011): "Desenvolupament urbà i industrial extramurs de *Baetulo*: ocupació republicana, centre productor amfòric i necròpolis altimperials", *Tribuna d'Arqueologia*, 265-294.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2000): "Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC a Empúries, l'Escala, Alt Empordà", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 31-58.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2002): "El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries", *Romula*, 1, 9-38.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2006): "Greek Emporion and its relationship to Roman Republican Empúries", L. Abad, S. Keay, S. Ramallo (eds.), *Early roman towns in Hispania Tarraconensis*, *Journal of Roman Archaeology*, Supl. 62, 18-32.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2008): "L'evolució dels contextos ceràmics d'Empúries entre els segles II a.C i VII d.C", *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (SFEACG)*, L'Escala-Empúries, 33-62.
- AQUILUÉ, X., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. (2010): "Contextos d'època d'August procedents del fòrum de la ciutat romana d'Empúries", V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007 a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 36-91.
- AQUILUÉ, X., GARCIA, J., GUITART, J. eds. (2000): *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró.
- AQUILUÉ, X., PARDO, J. (1990): "La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)", *Cypsela*, 8, 87-100.
- ARAUS, J. LI., BUXÓ, R., SLAFER, G. A., ROMAGOSA, I. (2005): "La productivitat en l'agricultura prehistòrica: models fisiològics per a la quantificació dels rendiments de cereal com una alternativa als models tradicionals", *Cota Zero*, 20, 139-154.
- ARCELIN, P., TUFFREAU, M. eds. (1998): *La quantification des céramiques: conditions et protocole*, Col. Bibrace, 2, Glux-en-Glenne.
- ARIAS, G. (1987): "Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona", *Repertorio de caminos de la Hispania romana*, Madrid, 407-412.

- ARNANZ, A. M. (2000): "Las leguminosas del Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba). Presencia de *Vicia Sativa* L. y *Vicia ervilia* (L.) Willd. en un contexto ibérico", *Complutum*, 11, 239-244.
- ARRAYÁS, I. (2006): "L'ager *Tarraconensis* (IIIe-Ier siècles av. J.C). Un territoire d'arrière-garde", T. Naco, I. Arrayás (eds.), *War and territory in the Roman world/Guerra y territorio en el mundo romano*, Col. BAR International Series, 1530, Oxford, 103-117.
- ARTIGUES, P. Ll., BRAVO, P., HINOJO, E. (2007): "Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2, Sabadell (Vallès Occidental)", *Tribuna d'Arqueologia*, 111-140.
- ARTIGUES, P. LL., RIGO, A. (2002): *Castellarnau (Sabadell): evolució d'un nucli rural del segle I aC al segle VI dC*, Col. Quaderns d'arqueologia de Sabadell, 2, Sabadell.
- ASENSIO, D. (1996): "Les àmfors d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 35-79.
- ASENSIO, D. (2002): "Àmfors importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12, 67-86.
- ASENSIO, D. (2010): "El comercio de ánforas itálicas en la Península Ibérica entre los siglos IV i I a.C. y la problemática en torno a las modalidades de producción y distribución", 17 Congreso Internazionale di Archeologia Classica, any 2008, *Bullettino di Archeologia On Line, Edizione speciale-Congresso di Archeologia A.I.A.C.*, vol. 1, 23-41.
- ASENSIO, D., BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1998): "Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple", Congrés Internacional Los Iberos, Príncipes de Occidente, del 12 al 14 de març de 1998 a Barcelona, *Saguntum*, Extra-1, 373-386.
- ASENSIO, D., BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2001): "Les meules rotatives du site ibérique d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragone)", *Pyrenae*, 31-32, 57-73.
- ASENSIO, D., CELA, X., MIRÓ, C., MIRÓ, M. T, REVILLA, E. (2009): "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona", *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona*, 5, 14-85.
- ASENSIO, D., FRANCÈS, J., FERRER, C., GUÀRDIA, M., SALA, O. (2001): "Resultats de la campanya de 1998/1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola,Vallès Occidental)", *Pyrenae*, 31-32, 163-199.

- ASENSIO, D., FRANCÈS, J., PONS, E. (2002): "Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica", *Cypsela*, 14, 125-140.
- ASENSIO, D., GUITART, J. (2010): *El jaciment ibèric de la muntanya de Sant Miquel. Montornès del Vallès i Vallromanes*, Barcelona.
- ASENSIO, D., JORNET, R., LÓPEZ, D., MORER, J., POU, J. (2006): "Una aportació sobre aspectes d'explotació agrícola a Catalunya en època ibèrica. El cas de la Cossetània i el camp de sitges del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès)", J. Bolòs, A. Jarne, E. Vicedo, *Condicions de vida al món rural*, 5è Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local, 5, any 2006 a Lleida, 689-700.
- ASENSIO, D., MORER, J., POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2005): "Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'èlites aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Món Ibèric als Països Catalans*, 13è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, any 2003 a Puigcerdà, vol. 1, 597-609.
- ASENSIO, D., PONS, E., FUERTES, M. (2007): "La darrera fase d'ocupació del Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona), J. Palahí, J. M. Nolla, D. Vivó (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 97-129.
- BAATZ, D. (1994): "Eiserne Dosierkegel. Ein Beitrag zur römischen Mühlentechnik", *Saalburg Jahrbuch*, 47, 19-35.
- BADAN, O., BRUN, J. P., CONGÈS, G. (2000): "La Brune d'Arles, une auberge en Crau", J. Chausserie (ed.), *Le temps des Gaulois en Provence*, Martigues, 180-181.
- BALAGUER, F. (1877): *Las industrias agrícolas. Tratado de las que se explotan en España y de todas aquellas que pueden ser ventajosamente explotadas*, Madrid.
- BALIL, A. (1953): "Prospecciones arqueológicas en el valle del Mogent (Barcelona)", *Archivo Español de Arqueología*, 26, 174-179.
- BARBERÀ, J. (1970): "La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Excavación 1968-1969)", *Empúries*, 31-32, 169-189.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R. (1969-1970) "El poblado preromano de la Muntanya de Sant Miquel, en Vallromanes-Montornès (Barcelona)", *Empúries*, 31-32, 273-283.
- BARRAL, X. (1978): *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio Laietana (Barcelone et ses environs)*, Barcelona.

- BARRASETAS, E. (1992): *Control de la fonamentació del jaciment de Can Rossell de Llinars del Vallès (Vallès Oriental)*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- BARRASETAS, E., OLIVARES, D., SÁNCHEZ, E. (1997): "El jaciment de can Rossell (Llinars del Vallès), segle I aC", *Lauro*, 13, 5-12.
- BARREDA, M. LI. (1991): *Memòria d'excavació Camí Vell del Llor- Lluís Companys*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- BATS, M. (1986): "Le vin italien en Gaule au IIe-Ier s. av. J.-C: problèmes de chronologie et de distribution", *Dialogues d'histoire ancienne*, 12, 391-430.
- BELARTE, M. C. (1997): *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica*, Col. Arqueo Mediterrània, 1, Barcelona.
- BELARTE, M. C. (2010): "Los individuos en el espacio doméstico en la protohistoria de Cataluña", *Arqueología Espacial*, 28, 109-134.
- BELARTE, M. C., BONET, H., SALA, F. (2009): "L'espai domèstic i l'organització de la societat ibèrica: els territoris de la franja Mediterrània", M. C. Belarte (ed.), *L'espai domèstic i l'organització de la societat a la protohistòria de la Mediterrània occidental (Ier mil·lenni aC)*, Col. Arqueo Mediterrània, 11, 93-123.
- BELARTE, M. C., OLMOS, P., PRINCIPAL, J. (2010): "¿Los romanos iberizados?. Construcción romana y tradición indígena en la Hispania Citerior mediterránea", 17 Congreso Internazionale di Archeologia Classica, *Bullettino di Archeologia On Line. Edizione speciale-Congresso di Archeologia A.I.A.C. 2008*, 1, 96-111.
- BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J. (1997): "Espais de culte i pràctiques rituals a la Catalunya protohistòrica", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 7-32.
- BELTRÁN, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Zaragoza.
- BELTRÁN, M. (1979): "La cerámica campaniense de Azaila. Problemas de cronología del valle medio del Ebro", *Caesaraugusta*, 47-48, 141-232.
- BELTRÁN, M. (1982): *Museo de Cáceres: Sección de Arqueología*, Madrid.
- BELTRÁN, M. (2002): "Roma. República", *Caesaraugusta*, 75, vol. 2, 427-484.

- BELTRÁN, M. (2003): "La cisterna. Arquitectura", F. Marco Simón (ed.), *El poblado ibero-romano de el Palao (Alcañiz): La cisterna*, Al-Qannis, Taller de Arqueología de Alcañiz, 10, Alcañiz, 33-52.
- BELTRÁN, M., MOSTALAC, A., LASHERAS, J.A. (1984): *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza). I, La arquitectura de la Casa de los Delfines*, Col. Monografías Museo de Zaragoza, 1, Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, F. (2011): "¿Firmas de artesano o sedes de asociaciones comerciales? A propósito de los epígrafes musivos de Caminreal (E.7.1), Andelo (K.28.1) y El Burgo de Ebro (HEp 11, 2001, 621 = AE 2001, 1237)", E. Luján, J. M. García Alonso (eds.), *Greekman in the Iberian street. Papers in Linguistics and Epigraphy in honour of Javier de Hoz. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*, Innsbruck, 139-147.
- BELTRÁN LLORIS, F., MARTÍN BUENO, M., PINA, F. (2000): *Roma en la cuenca media del Ebro. La romanización en Aragón*, Zaragoza.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1991): "Las casas del poblado de *Contrebia Belaisca*. Planteamiento de problemas y estado de la cuestión", *La casa urbana hispanorromana*, Zaragoza, 181-197.
- BENET, C., FÀBREGA, X., MACIAS, J.M., REMOLÀ, J.A. (1993): "La intervenció arqueològica a la variant de Mataró de la carretera N-II", *Tribuna d'Arqueologia*, 53-63.
- BERMOND, I., PELLECUER, CH. (2005): "Loupian: Marinesque, Combe-Rouge", *Bilan Scientifique de la région Languedoc-Roussillon*, Direction Régionale des Affaires Culturelles, Service Régional de l'Archéologie, 140-141.
- BINI M. P., CARAMELLA G., BUCCIOLI S. (1995): *I Bronzi etruschi e romani*, vol. 2, Col. Archaeologica, 114, Roma.
- BONET, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*, València.
- BONET, H., MATA, C. (1997): "Lugares de culto edetanos. Propuesta de definición", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 115-146.
- BONET, H., MATA, C. (2002): *El puntal dels Llops. Un fortín Edetano*, Col. Servicio de Investigación Prehistórica-Trabajos Varios, 99, València.
- BONET, H., VIVES FERRÁNDIZ, J. ed. (2011): *La Bastida de les Alcusses, 1928-2010*, València.
- BOSCH, J. (1991): "El Neolític Antic al Vallès Oriental", *Arraona*, 8, 9-32.

- BOSCH, J., ANFRUNS, J., BUXÓ, R., ESTRADA, A., OMS, J. I., PAGÈS, E. (2001): *La Prehistòria de Montmeló (Vallès Oriental) a partir de la col·lecció Cantarell*, Montmeló.
- BOSCH, J., ENRICH, R., LLORENS, J. M, MATARÓ, M., PÀMIES, A., PARDO, J., RUEDA, J.M., SERRAT, I. (1984): *Turó del Vent. Memòria*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- BOSCH, J., ENRICH, R., LLORENS, J.M, MATARÓ, M., PÀMIES, A., PARDO, J., RUEDA, J.M., SERRAT, I. (1986): "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)", *Tribuna d'Arqueologia*, 121-132.
- BOUBE, C. (1991): "Les cruches", M. Fèugere, C. Rolley (eds.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, Taula rodona del 26 al 28 d'abril a Lattes, Col. Publications du Centre des recherches sur les techniques gréco-romaines, 13, Dijon, 23-45.
- BROISE, H., JOLIVET, V. (1991): "Le Bain en Étrurie à l'Époque Hellénistique", *Les Thermes romains*, Rome, 79-95.
- BROUGHTON, T. R. S. (1952): *The magistrates of the Roman Republic*, vol. 2: 99 B.C.-31 B.C, New York.
- BURCH, J. (1996): *L'emmagatzematge de cereals en sitges d'època ibèrica al nord-est de Catalunya*, Tesi Doctoral, Universitat de Girona.
- BURCH, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. (2010): "Temps de canvis: la romanització del nord-est de Catalunya", *Time of changes. In the beginning of the Romanization*, Col. Studies on the rural world in the roman period, 5, 89-108.
- BURCH, J., SAGRERA, J. (2009): *Els sitjars*, Col. Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 3, Girona.
- BUSQUETS, F., FREIXA, M. (1995): "La intervenció a la via de Capsacosta", *Revista de Girona*, 168, 63-65.
- BUXÓ, R. (1997): *Arqueología de las Plantas*, Barcelona.
- BUXÓ, R., PRINCIPAL, J., ALONSO, N., BELARTE, M. C., COLOMINAS, L., LÓPEZ, D., PONS, E., ROVIRA, M. C., SAÑA, M., VALENZUELA, S. (2010): "Prácticas alimentarias en la Edad del Hierro en Cataluña", C. Mata, G. Pérez, J. Vives Ferrándiz (eds.), *De la cuina a la taula, 4arta Reunió d'economia en el primer mil·lenni aC, Saguntum*, Extra-9, 81-98.
- CABRERA, A. (2010): *El ritual del sacrificio de animales en la cultura ibérica: una perspectiva arqueológica*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

- CADIOU, F. (2008): *Hibera in terra miles: les armées romaines et la conquête de l'Hispanie sous la république (218-45 av.J.-C.)*, Madrid.
- CAMAÑES, P. (2003): *Cocinar, comer y beber en la Iberia protohistórica: espacios y contextualización de los actos alimentarios en el mundo ibérico septentrional (ss. VI-II a.n.e.)*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- CAMPO, M. (2005): "Emissió i circulació monetàries al nord-est de la Hispània Citerior al final de la República", *La moneda al final de la República: entre la tradició i la innovació, 9è Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 73-93.
- CANO, A. I., ACERO, J. (2004): "Los usos del plomo en la ingeniería hidráulica romana. El caso de Augusta Emerita", *Mérida. Excavaciones Arqueológicas. Memoria 2001*, 7, 381-396.
- CANTARELL, I. (1959): "Algunos datos sobre la arqueología local en Montmeló", *Vallès, Setmanari de Granollers*, Resum de la conferència pronunciada per Ignasi Cantarell el 29 de juny de 1959 i signada per J.V.B, 5.
- CANTARELL, I. (1992): "La vil·la romana de Can Massot. Una interpretació", *Mirall de Montmeló*, 9, 27-29.
- CANTARELL, I., ESTRADA, J. (1998): "La vil·la romano-republicana de Can Massot (Montmeló) i el seu camp de sitges", M. Mayer, J. M. Nolla, J. Pardo (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, any 1987 a Granollers, 137-142.
- CANTARELL, I., GARRIGA, S., TENAS, M., CHAVERO, I. (2001): *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic, Arqueològic i Natural de Montmeló*, Montmeló.
- CANTARELL, I., RAMAL, M. (2009): "La Semproniana", *El nuevo Miliario*, 8, 5-9.
- CANTARELLAS, V. (2014): "Granges i vil·les d'època tardorepublicana al Vallès Oriental", *Ponències*, 15-32.
- CANTARELLAS, V., IBARS, G., TENAS, M., CASTEJÓN, P., GUITART, J. (2012): "Les ocupacions prehistòriques i la vil·la romana de Can Massot al terme municipal de Montmeló, Darreres intervencions", *Tribuna d'Arqueologia*, 293-312.
- CARANDINI, A. (1997): *Historias en la Tierra. Manual de excavación arqueológica*, Barcelona.
- CARANDINI, A., ALESSIO, M. T., GIUSEPPE, H. (2006): *La fattoria e la villa dell' Auditorium nel quartiere Flaminio di Roma*, Roma.

- CARBONELL, E., FOLCH, J., MARTÍNEZ, J. (1987): *El jaciment ibèric i romà de can Feu*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- CARBONELL, E., FOLCH, J., MARTÍNEZ, J. (1995): "La villa de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Barcelona)", *Recent work on villas around Ampuries, Gerona and Barcelona (NE Spain)*, *Journal of Roman Archaeology*, 8, 297-300.
- CARDONA, R. (2009): "Els cinc genis malèfics dels forns ceràmics. Estudi sobre els centres terrissers en època ibèrica a Catalunya", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 139-158.
- CARRERAS, N., PUERTA, C., RIGO, A. (1997): "Evolució de l'ocupació i explotació del territori al Maresme (segle II aC- segle III dC), a partir de les darreres excavacions a la vall d'Argentona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36, 377-395.
- CASAS, J. (1983): *La Via romana del Capsacosta*, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. (1990): *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Col. Sèrie Monogràfica, 12, Girona.
- CASAS, J., SOLER, V. (2004): *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Col. BAR International Series 1215, Oxford.
- CASTELLVÍ, G., NOLLA, J. M., RODÀ, I. (2008): *Le trophées de Pompée dan les Pyrénées (71 avant J.-C.). Col de Panissars, Le Perthus, Pyrénées-Orientales (France), La Jonquera, Haut Empordan (Espagne)*, *Gallia*, Supl. 58, Paris.
- CASTRO, Z. (1985): "Pondera. Examen cualitativo, cuantitativo, espacial y su relación con el telar con pesas", *Empúries*, 47, 230-253.
- CATÓ, *D'agricola*. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927, Traducció de S. Galmés.
- CELA, X. (1994): "La ceràmica ibèrica a torno en el Penedès", *Pyrenae*, 25, 151-180.
- CELA, X., ZAMORA, D., REVILLA, V. (2002): "El jaciment de l'Hostal (Cabrer de Mar, Maresme)", *Laietania*, 13, 49-68.
- CERDÀ, J. A., GARCÍA, J., MARTÍ, C., PUJOL, J., REVILLA, V. (1997): *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, *Laietania*, 10.
- CERDÀ, J. A., GARCÍA, J. (1987): "Proposta per a una metodologia d'estudi de la romanització d'un territori: el *territorium* d'Iluro", *Sessió d'Estudis Mataronins*, 3, 7-15.

- CHAPA, T., MAYORAL, V. (2007): *Arqueología del Trabajo. El ciclo de la vida en un poblado ibérico*, Madrid.
- CHAZELLES, C. A., de (1997): *Les maisons en terre de la Gaule méridionale*, Col. Monographies Instrumentum, 2.
- CHAZELLES, C. A., de (2003): "Témoignages croisés sur les constructions antiques en terre crue: textes latins et données archéologiques", *Techniques & Culture*, <<http://tc.revues.org/55>>, consulta any 2015.
- CHEVALLIER, R. (1997): *Les voies romaines*, Paris.
- CHORÉN, J., MERCADO, M., RODRIGO, E. (2006): "El jaciment de Can Tacó: un assentament romà de caràcter excepcional al Vallès Oriental", *Ponències*, 57-76.
- CICERÓ, *The Verrine orations*. Loeb Classical Library, Londres, 1928, Traducció de L. H. G. Greenwood.
- CIVERA, M. (2007): "Les cisternes del castell de Sagunt", *Arse*, 41, 149-186.
- CLARIANA, J. F. (1989): "Les vies de comunicació del Maresme a l'antiguitat: Estat de la qüestió", *Senes Sessions d'Estudis Mataronins*, 198, Mataró, 7-33.
- CLARIANA, J. F. (2008): "Capitells i basaments de columnes d'època romana de la comarca del Maresme", *Laietania*, 18, 77-100.
- COARELLI, F. (1989): "La casa dell' aristocrazia romana secondo Vitruvio", H. Geertman, J. J. de Jong (eds.), *Munus non ingratum*, Simposi sobre Vitruvi i l'arquitectura hel·lenística i republicana, del 20 al 23 de gener de 1987, 178-187.
- COARELLI, F. (2009): "La pietra di Cittareale", R. Cascino, V. Gasparini (eds.), *Falacrinae. Le origini di Vespasiano*, Roma, 19-22.
- CODEX (1992): "Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples de poblament al Maresme: de l'ibèric ple a la romanització", *Laietania*, 7, 157-189.
- CODEX (1995a): "Can Balençó", M. Prevosti, J. Arxé, J. Caballé (eds.), *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 57-88.
- CODEX (1995b): "Forns de can Portell", M. Prevosti, J. Arxé, J. Caballé (eds.), *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 43-55.

- CODEX (1995c): "Sitges de la Por", M. Prevosti, J. Arxé, J. Caballé (eds.), *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 39-42.
- COLL, R., PREVOSTI, M., CAZORLA, F., MONTLLÓ, J. (2002): "Can Vilà (Premià de Dalt, el Maresme): Un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat", *Laietania*, 13, 69-106.
- COLUMEL·LA, *De los trabajos del campo*. Siglo XXI, Madrid, 1988, Traducció d' A. Holgado.
- COMAS, M. (1985): *Baetulo, les àmfores*, Col. Monografies Badalonines, 8, Badalona.
- COMAS, M. (1987): "Importació i exportació de vi a Baetulo: l'estudi de les àmfores", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 1er Col·loqui d'Arqueologia Romana, any 1987, Col. Monografies Badalonines, 9, Badalona, 161-173.
- COMAS, M. (1997): *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Badalona.
- COMAS, M. (1998): "La producció i el comerç de vi a Baetulo. Estat de la qüestió", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 2on Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana, Col. Monografies Badalonines, 14, Badalona, 219-232.
- COMAS, M. (2003): *Baetulo ciutat romana*, Badalona.
- COMAS, M., PADRÓS, P. (2010): "L'època d'August a la ciutat de Baetulo a través de l'estudi de dos contextos ceramològics", *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007, Universitat de Barcelona, Barcelona, 146- 170.
- CONDE, M.J. (1991): "Les produccions de Kálathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I a.C.)", *Cypsela*, 9, 141-168.
- CORSI, C. (2000): *Le Strutture Di Servizio Del Cursus Publicus in Italia*, Col. BAR International Series, 875, Oxford.
- COTTON, M. A., MÉTRAUX, G.P.R. (1985): *The San Rocco Villa at Francolise*, Rome.
- CUESTA, F., RAMADA, X. (1987): "L'assentament ibèric de la Bigorra, Sant Quirze del Vallès (Vallès Occidental). Avanç dels resultats", *Arraona*, 1, 9-14.
- CUOMO DI CAPRIO, N. (1972): "Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana", *Sibrium*, 11, 371-474.

- DDAA (1993): "Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)", *Pyrenae*, 24, 227-267.
- DEFAUS, J. M, MARTÍN, A. (1989): *Memòria de les prospeccions realitzades en l'itinerari de la futura autovia de Mataró a Palafolls (juliol-setembre 1989)*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- DÍAZ ARIÑO, B. (2008): *Epigrafía latina republicana de Hispania*, Barcelona.
- DÍAZ GARCÍA, M. (2000): "Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en *Tarraco*", *Empúries*, 52, 201-260.
- DÍAZ GARCÍA, M. (2013): *Conjunts ceràmics dels segles II-I aC a Tarragona: producció, comerç i consum a la Tàrraco republicana*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- DÍAZ GARCÍA, M., OTIÑA, P. (2003): "Valoración comercial de *Tarraco*: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia", *Bolskan*, 20, 27 Congreso nacional de arqueología, 67-82.
- DÍAZ SANZ, M. A., MEDRANO, M. M. (1986): "Las áreas fabriles de *Contrebia Belaisca* (Botorrita, Zaragoza) una unidad de producción", *Arqueología espacial*, 9, 187-208.
- DICKMANN, J.A. (1997): "The peristyle and the transformation of the domestic space in hellenistic Pompeii", R. Laurence, A. Wallace-Hadrill (eds.), *Domestic space in the roman world: Pompeii and Beyond*, *Journal of roman archaeology*, Supl. 22, 121-136.
- DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (1991): *Medallas de la Antigüedad*, Huesca.
- DUPRÉ, X. (2006): *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*, Tarragona.
- DURAN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. (2004): "El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona)", M. Genera (ed.), *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, 29 de novembre a l'1 de desembre de 2001 a La Garriga, Barcelona, 423-442.
- DURAN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. (2008): *Les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses*, Tona.
- DURAN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. (en premsa): "El Camp de les Lloses, un exemple d'implantació militar al territori d'època romanorepublicana. Tona. Barcelona", Cicle de conferències de Tribuna d'Arqueologia 2014-2015.

- EGEA, A. (2002): "Características principales del sistema de captación, abastecimiento, distribución y evacuación de agua de *Carthago Nova*", *Empúries*, 53, 13-28.
- EGEA, A. (2003): "Ingeniería Hidráulica en *Carthago Nova*: las cisternas", *Mastia*, 2, 109-127.
- ESTARELLAS, M. M., TORRES, F. (1993): "Ceràmiques romanes de parets fines de l'època augustal a *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 9-26.
- ESTRADA, J. (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*, Granollers.
- ESTRADA, J. (1969): *Vías y poblamiento romanos en el territorio del Área Metropolitana de Barcelona*, Barcelona.
- ESTRADA, J. (1993): *Granollers a l'antiguitat*, Revista del Vallès, Granollers.
- ESTRADA, J. (1997): "El itinerario de los Vasos Apolínares en el trayecto de Girona a Tarragona", G. Castellvi, J. M. Comps, J. Kotarba, A. Pezin (eds.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Col. Documents d'Archéologie Française, 61, Paris, 149-156.
- ESTRADA, J. (1998): "L'itinerari dels vasos apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona", M. Mayer, J.M. Nolla, J. Pardo (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hipània Citerior*, Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, any 1987, Granollers, 201-219.
- ESTRADA, J., Villaronga, L. (1967): "La 'Lauro' monetat y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)", *Empúries*, 29, 135-194.
- FELLMANN, R. (2006): "*Principia et praetorium*", M. Reddé, R. Brulet, R. Fellmann, J. K. Haalebos, S. von Schnurbein (eds), *L'architecture de la Gaule romaine, I. Les fortifications militaires*, Col. Documents d'Archéologie Française, 100, Paris, 89-101.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, A. (2008): *La pintura mural romana de Carthago Nova. Evolución del programa pictórico a través de los estilos, talleres y otras técnicas decorativas*, vol. 1, Col. Monografías del Museo Arqueológico de Murcia, 2, Murcia.
- FERNÁNDEZ GALIANO, D. (1987): *Mosaicos romanos del Convento Cesaraugustano*, Zaragoza.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A. (1993): *Arquitectura y urbanística en la ciudad romana de Julióbriga*, Santander.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A. (1999): *La casa romana*, Madrid.

- FERRER, J. (2008): "Ibèric tagiar. Terrissaires que signen les seves produccions: biur'ko, ibeitiger', biur'bedi i companyia", *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 6, 81-93.
- FERRERUELA, A., MÍNGUEZ, J. A. (2002): "'La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", J. L. Jiménez, A. Ribera (eds.), *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, 205-214.
- FERRIO, J. P., ALONSO, N., VOLTAS, J., ARAUS, J. L. (2006): "Grain weight changes over time in ancient cereal crops: Potential roles of climate and genetic improvement", *Journal of Cereal Science*, 44, 323-332.
- FICHES, J. L., (1989): *L'Oppidum d'Ambrussum et son territoire: fouilles au quartier du Sablas (Villetelle, Hérault): 1979-1985*, Paris.
- FICHES, J. L. (2003): "L'apport des fouilles récentes (1993-2000) à la connaissance de la station routière d'Ambrussum", *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne, Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supl. 35, 49-58.
- FLETCHER, D., PLA, E., ALCÀCER, J. (1969): *La Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)*, Col. Trabajos Varios del S.I.P., 25, València.
- FLÓREZ, M. (2007): *Can Tacó i el seu entorn. Estudi del poblament rural a la Laietània Interior. Del món indígena al món romà*, Treball de recerca de Doctorat, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- FLÓREZ, M. (2010): *Dinàmica dels assentaments i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'Època Ibèrica a l'Alta Edat Mitjana*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- FLÓREZ, M., PALET, J. M (2010): "Asentamientos rurales y estructuración de la Layetania interior (Barcelona). Romanización e impacto de los programas de organización territorial", C. Corsi i F. Vermeulen (eds.), *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the western Mediterranean*, Col·loqui Internacional, del 15 al 17 de maig de 2008 a Bolonya, 141-166.
- FONT, G., MATEU, J., PUJADAS, S., RUEDA, J.M., TURA, J. (1996): "El mas ibèric de Can Pons (Arbúcies)", *Tribuna d'Arqueologia*, 93-103.
- FONT, G., MATEU, J., PUJADAS, S., RUEDA, J. M., TURA, J. (1999): "El mas ibèric de can Pons (Arbúcies)", *Monografies*, 27, 253-257.
- FORTÓ, A., MAESE, X. (2011): "La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbuí, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)", *Tribuna d'Arqueologia*, 113-152.

- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. (2006): "Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana", *Tribuna d'Arqueologia*, 45-70.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. (2007), *Ca l'Estrada*. Col. Història de Canovelles, 1, Granollers.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. (2012): "Assentaments al límit del sistema de la *villa*: les fases republicana i tardo-antiga de ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental)", V. Revilla, J. R. González, M. Prevosti (eds.), *Les vil·les romanes de la Tarraconense*, vol. 2, Simposi del 28 al 30 de novembre de 2007, Lleida, Col. Monografies, 11, Barcelona, 115-123.
- FOXHALL, L., FORBES, H. A (1982): "Sitometreia: The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity." *Chiron*, 12, 41-90.
- FRANCÈS, J., ed. (2002): *L'assentament ibèric de la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès)*, Limes, 8.
- FRANCÈS, J., GUÀRDIA, M. (2012): "El poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió", *Tribuna d'Arqueologia*, 267-291.
- FRANCESCHINI, M. (2005): *Ville dell' agro romano*, Roma.
- FRIGOLA, J., LLINÀS, J., MONTALBÀN, C. (2009): *Turó Rodó: un assentament ibèric tardà a Lloret de Mar*, Col. Es Frares, 11, Lloret de Mar.
- GAGO, N., CACHERO, J. (2001): *Memòria dels treballs arqueològics efectuats a la variant de Cardedeu-Llinars del Vallès entre febrer i març de 2001*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- GARCÉS, I. (1989): "Avanç de les excavacions al poblat ibèric dels Vilars d'Arbeca (Les Garrigues)", *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, 9, Barcelona, 98-107.
- GARCÍA ENTERO, V. (2005): *Los Balnea domésticos- ámbito rural y urbano- en la Hispania romana*, Col. Anejos de Archivo Español de Arqueología, 37, Madrid.
- GARCÍA HUERTA, R., MORALES, F. J., VÉLEZ, J., SORIA, L., RODRÍGUEZ, D. (2006): "Hornos de pan en la Oretania septentrional", *Trabajos de Prehistoria*, 63, 157-166.
- GARCÍA LLINARES, G., MORO, A., TUSET, F. (2009): *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Col. Documenta, 8, Tarragona.

- GARCÍA MOLSOSA, A., FLÓREZ, M., PALET, J. M. (en premsa): "Arqueología del paisaje en el entorno de Lauro: una aproximación microrregional a la construcción del territorio romano en el noreste de la Península Ibérica", *Zephyrus*, 76.
- GARCÍA ROSELLÓ, J. (2014): *Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., GURRI, E. (1997): "Les Imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36, 397-424.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., MARTÍN, A., CELA, X. (2000): "Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de *Iluro (Hispania Tarraconensis)*", *Empúries*, 52, 29-54.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., MARTÍN, A., ZAMORA, D. (2007): "Les ceràmiques grises d'època tardorepublicana i augustal que imiten la vaixel·la d'importació: la costa laietana", M. Roca, J. Principal, (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Col. Documenta, 6, Tarragona, 69-84.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., PUJOL, J., ZAMORA, D. (2000): "Las cerámicas de barniz negro de los siglos II-I aC en la zona central de la costa Layetana: los ejemplos de Burriac, Iluro y sus territorios", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 59-69.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., PUJOL, J., CELA, X., ZAMORA, D. (2000b): "Burriac: Un centre d'intercanvi i de comerç a la Laietània ibèrica", *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants, Saguntum*, Extra-3, Reunió d'Economia, del 24 al 27 de novembre de 1999 a València, 357-367.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., ZAMORA, D. (1993): "La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica", *El poblament ibèric a Catalunya*, Seminari del 25 al 26 de març de 1993 a Mataró, *Laietania*, 8, 147-179.
- GARCÍA TARGA, J., MORER, J., RIGO, A. (1999): "El Fondo del Roig (Cunit). Un nucli camperol ibèric de la Cossetània", 9enes Jornades d'Estudis Penedesencs, del 31 de maig al 2 de juny de 1996 a Calafell, *Miscel·lània penedesenca*, 24, 177-196.
- GARCÍA, E., PADRÓS, C., PUJOL, A., SALA, R., TAMBA, R., (2010): "Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació de Puig Ciutat (Oristà, Osona)", *AUSA*, 24-166, 685-714.

- GARRABOU, R. (1978): *Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riubregós (1847-1869)*, *Estudis d'Història Agrària*, 1, 241-280.
- GARRIDO, A (2011): *Arquitectura y urbanismo de Barcino en época alto imperial: la decoración arquitectónica de edificios públicos y privados*, Tesis Doctoral, Institut Català d'Arqueologia Clàssica- Universitat Autònoma de Barcelona.
- GASPARINI, V. (2009): "Pallottini: l'area pubblica", R. Cascino, V. Gasparini (eds.), *Falacrinae. Le origini di Vespasiano*, Roma, 73-79.
- GAZZETTI, G. (1992): *Il territorio capenate*, Col. Guide territoriali dell' Etruria meridionale, Roma.
- GEBELLÍ, P. (2008): "La dinàmica comercial en època augustal: Estudi de les àmfores dels nivells augustals de les intervencions al teatre romà de Tàrraco (UE 2311 i 3120)", *Pyrenae*, 39, vol. 2, 47-69.
- GEBELLÍ, P., DÍAZ, M. (2000): "Importaciones béticas en Tarraco en contextos pre-augusteos", *Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano*, Congreso internacional Ex Baetica Amphorae, 4, 1349-1358.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, M. A. (2005): "La vajilla de barniz negro: Campaniense C", M. I. Fernández García, M. Roca (eds.), *Introducción al estudio de la cerámica romana: una breve guía de referencia*, Málaga, 63-80.
- GOODCHILD, H. (2007): *Modelling Roman Agricultural Production in the Middle Tiber Valley, Central Italy*, Tesis Doctoral, University of Birmingham.
- GOODCHILD, H., WITCHER, R. (2010): "Modelling the agricultural landscapes of republican Italy", *Agricoltura e scambi nell' Italia tardo repubblicana*, Rome-Bari, 187-220.
- GORGUES, A. (2010): *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe - Ier s. av. J.-C.)*, Col. Anejos de Archivo Español de Arqueología, 52, Madrid.
- GRAELLS, R. (2009): *Análisis de las manifestaciones funerarias en Catalunya durante los ss. VII y VI aC. Sociedad y cultura material: la asimilación de estímulos mediterráneos*, Tesis Doctoral, Universitat de Lleida.
- GRAU MIRA, I., REIG, C. (2003): "Sobre el uso de metales en la Contestania Ibérica: las evidencias de La Serreta", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 11/12, 101-150.

- GRAU, M., GUITART, J., PERA, J., JIMÉNEZ M. C. (2000): La ceràmica de vernís negre de *Baetulo* (Badalona, El Barcelonès)", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 71-80.
- GROS, P. (2001): *L'architecture romaine: du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Vol. 2: Maisons, palais, villas et tombeaux*, París.
- GUÀRDIA, M. (2015): "A les portes de *Lauro*: el poblament ibèric del Puig del Castell de Samalús. (Cànoves i Samalús)", *Ponències*, 51-86.
- GUÉRIN, P. (2003): *El poblado del Castellet de Bernabé y el Horizonte Ibérico edetano*, Col. Servicio de Investigación Prehistórica-Trabajos Varios, 101, València.
- GUIRAL, C. (2000): "La pintura romana en España: aportaciones recientes", Coloquio Internacional de Pintura romana antigua, Setembre 1996, Mérida, 21-36.
- GUIRAL, C., MOSTALAC, A. (1993): "Influencias itálicas en los programas decorativos de *cubicula* y *triclinia* de época republicana y altoimperial en España. Algunos ejemplos representativos", *Espacio, Tiempo y Forma*, 6, 365-392.
- GUITART, J. (2008): *L'arqueologia i els orígens de les ciutats romanes de Catalunya*, Discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 17 de setembre de 2008, Barcelona.
- GUITART, J. (2010): "L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Una aproximació des de l'arqueologia", *Catalan Historical Review*, 3, 147-162.
- GUITART, J., PERA, J., GRAU, M. (2000): Les ceràmiques de vernís negre de la ciutat romana d'*Iesso* (Guissona, Segarra)", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 217-223.
- GURRI, E. (2001): "El jaciment romà del Moré (Sant Pol de Mar, Maresme): Un centre productor de vi laietà", M. Genera (ed.), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, 29 de novembre a l'1 de desembre de 2001 a La Garriga, Barcelona, 626-634.
- GUTIÉRREZ, M. A. (1992): *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Valladolid.
- HARRIS, E. C. (1991): *Principios de estratigrafía arqueológica*, Barcelona.

- HERNÁNDEZ. M. (1983): *Yacimiento ibérico Can Badell, Bigues-Riells del Fay, Vallés oriental*, Col. Instituto de Prehistoria y Arqueología, 1, Barcelona.
- HERNÁNDEZ. M. (1987): *Yacimiento ibérico Can Badell, Bigues-Riells del Fay, Vallés oriental: Formas cerámicas*, Barcelona.
- HERNÁNDEZ. M., MARQUÉS, P.G (1987b): *Excavaciones de Can Badell Sectores C-D-G: Bigues-Riells del Fay (Vallés Oriental)*, Barcelona.
- HINGUANT, S., LE GOFF, E., JEAN, S., MARGUERIE, D. (1997): "Le site gaulois de Bellevue à Augan (Morbihan): un établissement rural en limite de deux influences armoricaines", *Revue archéologique de l'ouest*, 14, 57-80.
- HORI, Y. (1992): "Thresholds in Pompeii", *Opuscula Pompeiana*, 2, 73-91.
- IBARS, G. (2014): "Estructures del bronze final-primera edat del ferro en el nucli urbà de Montmeló (Vallès Oriental)", *La transició Bronze Final -1ª edat del Ferro en els Pirineus i Territoris veïns*, 15è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 301-313.
- Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC), Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- JACKSON, R. (2002): "The Metalwork", W. Widrig (ed.), *The via Gabina villas, sites 10, 11 and 13*, <<http://viagabina.rice.edu>>, consulta any 2011.
- JÀRREGA, R. (1987): "Un possible taller i una nova estampilla amforal de la vil·la romana de Cal Ros de les Cabres (Ocata-El Masnou, Maresme)", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 1er Col·loqui d'Arqueologia Romana, any 1987, Col. Monografies Badalonines, 9, Badalona, 246-248.
- JÀRREGA, R. (2000): "El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'*Hispania* durant l'època romana republicana (segles II-I aC)", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 21, 271-302.
- JÀRREGA, R., RODÀ, I. (1999): "El *terminus augustalis* de Montornès: noves dades epigràfiques", *Lauro*, 16, 5-17.
- JIMÉNEZ, M.C. (2002): *Baetulo: La ceràmica de vernís negre. Una contribució a l'estudi de la romanització a la Laietània*, Col. Monografies Badalonines, 17, Badalona.
- LAFON, X. (1989): "Vitruve et les villas de son temps", H. Geertman, de Jong, J. J. (eds.), *Munus non ingratum*, Simposi sobre Vitruvi i l'arquitectura hel·lenística i republicana, del 20 al 23 de gener de 1987, 188-193.

- LAFON, X. (1991): "Les Bains privés dans l'Italie romaine au II e siècle av. J.C", *Les Thermes romains*, Rome, 97-114.
- LAFON, X. (2001): *Villa Maritima. Recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine*, Rome.
- LAIDLAW, A. (1985): *The first style in Pompeii: painting and architecture*, Col. Archaeologica, 57, Rome.
- LEFEBVRE, C. (1982): Premières recherches sur le dispositif de défense de l'*oppidum* de Jastres-nord à Lussas (Ardèche), *Revue archéologique de Narbonnaise*, 15, 103-133.
- LEFEBVRE, C. (2003): "Un aménagement spectaculaire: le dispositif d'entrée et la *clavicula* de l'*oppidum* des Jastres-Nord à Lussas (Ardèche)", *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne*, *Revue archéologique de Narbonnaise*, Suppl. 35, 531-541.
- LELIÈVRE, V. (1993): "Le Suveret, Saint-Raphaël", Ch. Pellecuer (ed.), *Formes de l'habitat rural en Gaule Narbonnaise*, vol.1, Juan-les-Pins.
- LEVEAU, P. (2002): "Introduction: les incertitudes du terme *villa* et la question du *vicus* en Gaule Narbonnaise" *Revue archéologique de Narbonnaise*, 35, 5-26.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P. (1998): *Les encunyacions ibèriques de Lauro*, Granollers.
- LONG, L., VOLPE, G., TURCHIANO, M. (2010): "Circulation des amphores et des céramiques italiques sur le littoral gaulois méridional. Le cas de l'épave d'époque républicaine, La Ciotat 3", 27 Congresso Internazionale di Archeologia Classica, *Bullettino di Archeologia On Line. Edizione speciale-Congresso di Archeologia A.I.A.C. 2008. Volume speciale B/B8/4*, 42-66.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1989): *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*. Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A. (2008): "Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares", D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, 26 Congreso Internacional de la Asociación Rei Cretariae Romanae Fautores, 2008, Cadis, 343-383.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X. (1991): "Un conjunt ceràmic de l'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú", *Miscel·lània penedesenca*, 15, 137-182.
- LÓPEZ MULLOR, A., MARTÍN, A. (2006): "Tipología i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya", A. López Mullor, X. Aquilué (eds.), *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis*, Jornades d'estudi del 17 al 18 de novembre de 2005, Col. Monografies, 8, 33-94.

- LÓPEZ MULLOR, A., ROVIRA, J., SANMARTÍ, E. (1982): *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent (Llinars del Vallès): Campañas 1980 y 1981*, Col. Monografies arqueològiques, 3, Barcelona.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, F. (2010): "Moneda ibérica y *Gens Mariana* (107-90 a.C.)", *Gladius*, 30, 171-190.
- LÓPEZ, J. (2010): "Les antefixes de l'ager *Tarraconensis*", M. Prevosti, J. Guitart (eds.), *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, 563-590.
- LÓPEZ, J., PIÑOL, LI. (2008): *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*, Col. Hic et Nunc, 4, Tarragona.
- MACIAS, J. M., FIZ, I., PIÑOL, LL., MIRÓ, M. T., GUITART, J. (2007): *Planimetria arqueològica de Tàrraco*, Col. Documenta, 5, Tarragona.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid.
- MADRID, M. J. (1998): "El orden toscano en *Carthago Nova*", *Anales de prehistoria y arqueología*, 13-14, 149-180.
- MAFFEI, A. (2007): "Ceramica a vernice nera etrusco-romana dall' arco del Mignone", <www.lapprodo.info>, 2007, 8, 1-27, consulta any 2010.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1951): "¿Un horno de antefijas ibéricas?", *Zephyrus*, 2, 41-42.
- MANSEL, K. (2003): "Vajilla de bronce en la Hispania republicana", R. Olmos, P. Rouillard, (eds.), *La vajilla ibérica en época helenística (siglos IV-III al cambio de era)*, Col. Casa de Velázquez, 89, 19-30.
- MARÍN C., RIBERA, A. (2000): "Las cerámicas de barniz negro de *Valentia*", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 91-105.
- MARTÍ, R. (2005): "Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro", *Laietania*, 16, 185-198.
- MARTÍ, R., FOLCH, C., GIBERT, J. (2007): "Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens", *Arqueologia Medieval*, 3, 30-43.

- MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2004): "Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau-Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), 1997-1998", M. Genera (ed.), *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, del 29 de novembre a l'1 de desembre de 2001 a La Garriga, Barcelona, 376-407.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A. (en premsa): "El darrer decenni d'intervencions arqueològiques a *Ilturo* (Cabrera de Mar, Maresme). Novetats i estat actual de la recerca", Cicle de conferències de Tribuna d'Arqueologia 2014-2015.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A., GARCÍA, J. (2007): "La vall de Cabrera de Mar. Focus inicial de la producció vitivinícola a la Laietània", *Pottery workshops and agricultural productions*, Col. Studies on the rural world in the roman period, 2, 69-82.
- MARTÍN ORTEGA, A. (2000): "L'*oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Aportació de les intervencions arqueològiques recents al coneixement dels sistemes defensius i de l'urbanisme", R. Buxó, E. Pons (eds.), *L'hàbitat protohistòric a Catalunya, Rosselló i Llenguadoc Occidental. Actualitat de l'arqueologia de l'edat del Ferro, 22è Col·loqui Internacional per a l'Estudi de l'Edat del Ferro*, Col. Monografies Museu Arqueològic- Girona, 19, 107-133.
- MARTÍN ORTEGA, A., CARAVACA, J. (1998): "Excavacions a l'*Oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (Baix Empordà)", *4rtes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Figueres, 50-63.
- MARTÍN ORTEGA, A., CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., DE PRADO, G. (2006): "La zona 14 de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles IV i III aC", *Cypsela*, 15, 265-284.
- MARTÍN ORTEGA, A., PLANA, R., CARAVACA, J. (2000): "Les activitats artesanals als poblats d'Ullastret (Baix Empordà, Girona), i en el seu territori", C. Mata, G. Pérez (eds.), *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants*, 3ª Reunió d'Economia en el món ibèric, del 24 al 27 de novembre de 1999 a València, *Saguntum*, Extra-3, 249-256.
- MARTÍN ORTEGA, M. A. (1985): *Ullastret. Poblats ibèrics*, Guies de jaciments arqueològics, Girona.
- MARTÍNEZ QUIROGA, C. (2008): "Sobre la romanitat del camí antic de Parpers", *Fonts*, 33, 15-21.
- MARTÍNEZ, P. (2002): *Informe-Memòria del seguiment al carrer Jacint Verdaguer del municipi de Montmeló, Vallès Oriental, del 10 al 13 de juny del 2002*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.

- MARZANO, A (2007): *Roman villas in central Italy: a social and economic history*, Leiden-Boston.
- MATHIEU, V. (2003): "Approche métrologique du quartier central de la station routière d'Ambrussum (Villetelle, Hérault)", *Métrologie agraire antique et médiévale*, Table ronde d'Avignon 1998, 83-104.
- MAYER, M., RODÀ, I. (1984): *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell.
- MAYER, M., RODÀ I. (1986): "La epigrafia republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria". *Epigrafía Hispanica de época romano-republicana*, Reunión de l'1 al 3 de desembre de 1983, Zaragoza, 157-165.
- MAYER, M., RODÀ I. (1997): "La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre. Présentation", Castellvi, J.M. Comps, J. Kotarba, A. Pezin (eds.), *Voies romaines du Rhone à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Col. Documents d'Archéologie Française, 61, Paris, 114-125.
- MAYET, F. (1975): *Les céramiques a Parois Fines dans la Péninsule Ibérique*, Paris.
- MELGUIZO, S. (1992): "Algunas precisiones tipológicas y cronológicas al respecto de dos ejemplos de decoración impresa sobre Campaniense A en el solar de la calle Sepulcro 1-15 (Zaragoza)", *Boletín del Museo de Zaragoza*, 11, 89-107.
- MENCHON, J. (2009): *La Muralla romana de Tarragona: una aproximació*, Barcelona.
- MERCADO, M., PALET, J. M., RODRIGO, E., GUITART, J. (2006): "El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roina (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània Interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori", *Notes*, 21, 241-66.
- MERCADO, M., RODRIGO, E., FLÓREZ, M., PALET, J.M., GUITART, J. (2008): "El *castellum* de Can Tacó/ Turó d'en Roina (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental) i el seu entorn territorial", *Tribuna d'Arqueologia*, 195-212.
- MESTRE, J. M. (1978): "Un forn de ceràmica romana a Argentona", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Mataró i el Maresme*, 2-3, 171.
- MEZQUIRIZ, M. A. (1971): "Descubrimiento de pavimentos de *opus signinum* en Cascante (Navarra)", *Homenaje a don Jose Esteban Uranga*, Pamplona, 277-307.
- MIRET, J. (2005): "Les sitges per emmagatzemar cereals. Algunes reflexions", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 319-332.

- MIRET, J. (2009): *Sistemes tradicionals de conservació dels aliments en fosses i sitges. Un enfocament multidisciplinar*, <https://www.academia.edu/820033/Sistemes_tradicionals_de_conservacio_dels_aliments_en_fosses_i_sitges._Un_enfocament_multidisciplinar>, consulta any 2011.
- MIRÓ, J. (1983): "Algunas consideraciones sobre las ánforas ibéricas Mañá B 3", *Pyrenae*, 19-20, 157-189.
- MIRÓ, J. (1986): "Une inscription peinte avec date consulaire sur une amphore Dressel 1B de l'oppidum de Burriac", *Documents d'archéologie méridionale*, 9, 201-205.
- MIRÓ, J. (1988): *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C-I d.C)*, Col. BAR International Series, 473, Oxford.
- MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCÍA, J. (1988): *El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar. El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I aC)*, *Laietania*, 4.
- MOLIST, N. (1986): *La Ceràmica ibèrica del Camí Vell del Llor, Sant Boi de Llobregat: evolució tipològica, segles IV aC.- I dC*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- MOLIST, N. (1993): "La Muntanyeta, Sant Boi de Llobregat", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana, Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 79.
- MOLIST, N. (1999): *Olèrdola*, Guías del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- MOLIST, N. ed. (2009): *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*, Monografies d'Olèrdola, 2, Barcelona.
- MONCUNILL, N. (2007): *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- MONEO, T. (2003): *Religio iberica: santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I A.C.)*, Madrid.
- MONTEIL, M. (2003): "Arriver à Nîmes par la voie Domitienne au temps des Césars", *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Revue Archéologique de Narbonnaise*, Supl. 35, 83-93.

- MORÁN, M., PAYÀ, X. (2007): La vaixel·la de taula engalbada de la ciutat romana d'Ilerda i el fenomen de les imitacions durant el període tardorepublicà i altimperial, M. Roca, J. Principal, (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Col. Documenta, 6, Tarragona, 187-234.
- MOREL, J. P. (1965): "Cerámiques d'Hippone", *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, 107-139.
- MOREL, J. P. (1981): *Céramique campanienne: les formes*, Roma.
- MOREL, J. P. (1990): "Aperçu sur la chronologie des céramiques à vernis noir aux IIe et Ier siècles av. J.-C.", A. Duval, J.P. Morel, Y. Roman (eds.), *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C. Confrontation chronologiques*, *Revue archéologique de Narbonnaise*, Supl. 21, 55-71.
- MORELL, N. (2009): *La metal·lúrgia del plom durant el període ibèric: treball i ús del plom entre els ibers del Nord*, Tesi Doctoral, Univeristat Rovira i Virgili.
- MORENO, A. (2007): *Feeding the Democracy: The Athenian Grain Supply in the Fifth and Fourth Centuries BC*, Oxford.
- MORET, P. (1994): "Alguns aspectes del desenvolupament de l'hàbitat organitzat a l'àrea ibèrica", *Cota zero*, 10, 19-26.
- MORET, P. (2008): *Recherches historiques et archéologiques sur l'Ibérie Antique. Vol. 2: Architecture, urbanisme et organisation du territoire dans l'Ibérie de l'âge du fer et de l'époque républicaine (VIIe - Ier siècle avant J.-C.)*, Mémoire d'habilitation, Université de Toulouse-Le Mirail.
- MORRICONE, M. L. (1967): *Mosaici antichi in Italia. Roma: Reg. X Palatium*, Roma.
- MOSTALAC, A., GUIRAL, C. (1992): "Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, 123-53.
- ÑACO, T., PRINCIPAL J. (2012): "Outposts of integration? Garrisoning, Logistics and Archaeology in North-Eastern Hispania, 133-82 BC", S. T. Roselaar (ed.), *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*, Leiden-Boston, 159-177.
- NICOLÁS, J. C. de (1987): "Vi de Laietània i vi de Campània a Menorca (Illes Balears)", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 1er Col·loqui d'Arqueologia Romana, any 1987, Col. Monografies Badalonines, 9, Badalona, 237-246.

- NOGUERA, J., PRINCIPAL, J., ÑACO, T. (2014): La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del Noreste de la Citerior (218-45 a.C.), F. Cadiou, M. Navarro (eds.), *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. a.C.)*, Bordeaux, 31-56.
- NOGUERA CELDRÁN J. M., MADRID, M. J. (2012): "Mármoles y marmorización arquitectónica en *Nova Carthago*: nuevas evidencias del Molinete", V. García-Entero (ed.), *El marmor en Hispania: explotación, uso y difusión en época romana*, 229-252.
- NOLLA, J. M. (1977): *La ciudad romana de Gerunda*, Resum de la Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- NOLLA, J. M. (1978): "Una producció característica: les àmfores DB", *Cypsela*, 2, 201-230.
- NOLLA, J. M. (1987): "Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 1er Col·loqui d'Arqueologia Romana, any 1987, Col. Monografies Badalonines, 9, Badalona, 217-223.
- NOLLA, J. M. (1999): "El material ceràmic dels nivells fundacionals de *Gerunda*. Els estrats inferiors de casa Pastors", *Revista d'arqueologia de Ponent*, 9, 181-214.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. (1992): "Les ceràmiques fines locals (o indígenes) del nord-est de Catalunya a època baix-republicana (darreries del segle III a.C a principis del segle I d.C)", *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II a.C- I d.C)*, Barcelona, 11-31.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., VIVÓ, J. (2010): *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.
- NOLLA, J. M., SAGRERA, J., BURCH, J. (2007): "Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall del canvi d'era. Estat de la qüestió", M. Roca, Principal, J. (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC-I dC)*, Col. Documenta, 6, Tarragona, 47-67.
- NUNES, J. C., FABIÃO, C., GUERRA, A. (1988): *O Acampamento Militar Romano da Lomba do Canho (Arganil)*, Arganil.
- O'CONNOR, J. S. (2011): *Armies, Navies and Economies in the Greek World in the Fifth and Fourth Centuries B.C.E*, Tesi Doctoral, Columbia Univeristy.
- OLESTI, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s.III-I a.C). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.

- OLESTI, O. (1997): "El origen de las *villae* romanas en Cataluña", *Archivo español de arqueología*, 70,71-90.
- OLESTI, O. (1997b): "Els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme (s. I a.C.)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36, 425-448.
- OLESTI, O. (2000): "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52, 55-86.
- OLESTI, O. (2006): "El control de los territorios del Nordeste Peninsular (218-100 a.C.): un modelo a debate", T. Ñaco, I. Arrayás (eds.), *War and territory in the Roman world/ Guerra y territorio en el mundo romano*, Col. BAR International Series, 1530, Oxford, 119-148.
- OLESTI, O. (2010): "Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península ibèrica en època republicana (segles II-I aC)", *Time of changes. In the beginning of the Romanization*. Col. Studies on the rural world in the roman period, 5, 11-59.
- OLIACH, M. (2013): *L'aigua i la protohistòria des de l'Ebre fins a l'Hérault. Sistemes d'abastiment i evacuació (segles XI-II aC)*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- OLLER, J. (2012): *El territori i poblament del Vallès en època antiga. Del sorgiment de la societat ibèrica a la romanització (ss. VI aC. - II dC.)*. *Estudi arqueomorfològic i històric*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- OLMOS, P. (2009): "Aproximació a la metrologia ibèrica a Catalunya (segles V-II aC)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, 51-74.
- OLMOS, P. (2010): *Estudi dels patrons mètrics arquitectònics i urbanístics del món ibèric (segles V-II aC)*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- OÑATE, P. (2001): *Memòria de Estudio arqueológico para el proyecto de construcción L.A.V Madrid-Zaragoza-Barcelona-Frontera Francesa. Tramo: Barcelona-Frontera Francesa. Subtramo: La Roca del Vallès-Llinars del Vallès*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- ORTON, C. (1975): "Quantitative pottery studies: some progress, problems and prospects". *Science Archaeology* 16, 30-35.
- ORTON, C., TYERS, P., VINCE, A. (1993): *Pottery in archaeology*, Cambridge.

- PADRÓS, P. (2005): "Algunos ejemplos de la relación existente entre cecas ibéricas y fundaciones tardorepublicanas en el nordeste de la *Hispania Citerior*", *13 Congreso Nacional de Numismática*, Madrid any 2003, 523-530.
- PADRÓS GÓMEZ, C. (2010): "Els camins antics i les vies romanes a la comarca d'Osona (Barcelona): Estat de la qüestió", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28, 233-245.
- PALAHÍ, J. (2013): *El Suburbium de Gerunda. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana*, Tesi Doctoral, Universitat de Girona.
- PALLÍ, F. (1985): *La via Augusta en Catalunya*, Col. Faventia Monografies, 3, Barcelona.
- PALMÉ, M., PRINCIPAL, J. (1990): "Interpretació històrica sobre el jaciment de Sant Miquel de Sorba", 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, *La romanització del Pirineu*, del 8 a l'11 de desembre de 1988, Puigcerdà, 23-25.
- PANOSA, M. I. (1998): "Recull d'epígrafs ibèrics al Vallès Oriental. Aportacions a la comprensió de l'estructura indígena en el procés de romanització", M. Mayer, J. M. Nolla, J. Pardo (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana, 1987, Granollers, 461-476.
- PANOSA, M. I. (2001): "Novedades de epigrafía ibérica en Catalunya y algunos aspectos metodológicos", F. Villar, M. O. Fernández (eds.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, 8 *Coloquio Internacional*, any 1999 Salamanca, 511-540.
- PANOSA, M. I. (2002): *La Història Antiga de Montmeló (Vallès Oriental). A partir de la col·lecció Cantarell*, Montmeló.
- PANOSA, M. I. (2012): *Els ibers del Vallès Oriental*, Col. Textos i Estudis de Cultura Catalana, 177, Barcelona.
- PARDO, J. (1986): "Els orígens de Granollers", *Curs d'Introducció a l'Arqueologia*, 5, Granollers.
- PARDO, J. (1990): "Transformació del paisatge i organització del poblament en època romana al Vallès Oriental", *Limes*, 0, 52-63.
- PASCUAL, R. (1977): "Las ánforas de la Layetania", *Méthodes classiques et Méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Col·loqui del 17 al 19 de maig de 1974 a Roma, Col. École Française de Rome, 32, Roma, 47-96.

- PASCUAL, R. (1991): *Index d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Col. Cuadernos de arqueología, 5, Barcelona.
- PASCUAL BERLANGA, G., RIBERA, A. (2002): "Las ánforas tripolitanas antiguas en el contexto del Occidente Mediterráneo. Un contenedor poco conocido de la época republicana", L. Rivet et M. Sciallano (eds.), *Vivre, produire et échanger: reflet méditerranéens*, Col. Archéologie et histoire romaine, 8, Montagnac, 303-318.
- PAYÀ, X. (2000): "Les ceràmiques de vernís negre de les ciutats romanes d'Aeso (Isona) i d'Ilerda (Lleida)", X. Aquilué, J. Garcia, J. Guitart (eds.), *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Taula rodona del 4 al 5 de juny de 1998 a Empúries, Mataró, 231-247.
- PAYÀ, X., GIL, I., LORIENTE, A., LAFUENTE, A., MORÁN, M. (1996): "Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 119-149.
- PEACOCK, D. P. S., WILLIAMS, D. F. (1986): *Amphorae and the Roman economy*, London.
- PEDRONI, L. (2001): *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Città di Castello.
- PENSABENE, P., SANZI, M.R. (1983): *Museo nazionale romano. Le Terrecotte 3.1: Antefisse*, Roma.
- PERA, J. (2003): "Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, 237-255.
- PERA, J. (2008): "Les torres romanes a Catalunya. Entre la tradició erudita i l'evidència arqueològica", R. Martí (ed.), *Fars de l'Islam. Antiques alimares d'al-Andalus*, Congrés del 9 al 10 de novembre de 2006, Barcelona i Bellaterra, 17-38.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1995): "Las ánforas Dressel 1 con datación consular: una pieza de Cartagena", *Saguntum*, 29, 175-186.
- PÉREZ MARTÍN, P., TENAS, M. (1991): "Darreres intervencions arqueològiques al Vallès Oriental", *Lauro*, 2, 21-24.
- PÉREZ SALA, M., GARCIA, J. (2002): "El jaciment arqueològic del mas Català. Un assentament rural d'època ibèrica situat a la vall de Cabrera", *Laietania*, 13, 5-48.
- PERNICE, E. (1938): *Die hellenistische Kunst in Pompeji, VI. Pavimente und figürliche Mosaiken*, Berlin.

- "Pesa de telar de Azaila (Teruel): La producción textil" (1997), a Pieza del Mes, Museo Arqueológico Nacional, 1-7, <<http://www.man.es/man/dms/man/actividades/pieza-delmes/historico/1997/MAN-Pieza-mes-1997-04-Pesa-telarAzaila.pdf>>, consulta any 2011.
- PESANDO, F. (1999): "Forme abitative e controllo sociale: la documentazione archeologica delle colonie latine in età repubblicana", *Habitat et Société*, Antibes, 237-254.
- PINEDO, J., ALONSO, D. (2004): "El yacimiento submarino de la isla de Escombreras". *Scombraria. La Historia oculta bajo el mar*, Murcia, 129-151.
- PLANAS, J. (2003): *Cooperativisme i associacionisme agrari a Catalunya: Els propietaris rurals i l'organització dels interessos agraris al primer terç del segle XX*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- PLINI EL VELL, *Histoire Naturelle*, XXXV. Les Belles Lettres, París, 1985, Traducció de J.M. Croisille.
- PONS MELLADO, E. (1983): "Acerca de unos hornos ibéricos en la riera de Sant Simó (Mataró)", *Laietania*, 2-3, 185-199.
- PONS SALA, J. (1985): "Propietats agràries d'Itàlics a Catalunya", *Pyrenae*, 21, 129-139.
- PONS, E. (1993): "Céramique non tournée protohistorique de l'Empordà et des régions voisines", *Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, 6, 261-272.
- PONS, E. (1997): "Estructures, objectes i fets culturals en el jaciment protohistòric de Mas Castellar (Pontós, Girona)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18, 71-89.
- PONS, E. ed. (2002): *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica, excavacions 1990-1998*, Col. Sèrie Monogràfica, 21, Girona.
- PONS, E., MOLIST, M., (1995): "Las estructuras de combustión de la protohistoria en la Cataluña litoral", 21 *Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 3, 799-824.
- PONS, E., ROVIRA, C. (1997): *El dipòsit d'ofrenes de la fossa 101 de Mas Castellar de Pontós: un estudi interdisciplinari*, Col. Estudis arqueològics, 4, Girona.
- PONS, E., TOLEDO, A., LLORENS, J. M. (1981): *El Recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar. Excavacions 1975-1980*, Girona.
- PORTEN, P. (2004): *Katalog Der Punzenmotive in Der Arretinischen Reliefkeramik*, Mainz.

- PORTILLO, M. (2006): *La mòlta i triturat d'aliments vegetals durant la protohistòria a la Catalunya Oriental*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1993): "El poblament ibèric a la Cessetània", *El poblament ibèric a Catalunya*, Seminari del 25 al 26 de març de 1993 a Mataró, *Laietania*, 8, 183-206.
- POU, J., SANTACANA, J., MORER, J., ASENSIO, D., SANMARTÍ, J. (2001): "El projecte d'interpretació arquitectònica de la ciutadella ibèrica de Calafell (Baix Penedès)", *Tècniques constructives d'època ibèrica i experimentació arquitectònica a la Mediterrània*, Reunió del 20 al 22 de gener de 2000, Calafell, Col. Arqueo Mediterrània, 6, Calafell, 95-116.
- PREVOSTI, M. (1981): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. (1991): "The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the roman period", G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes*, Col. Archeological Monographs of the British School at Rome, 2, 135-141.
- PREVOSTI, M. (1995): "Conclusions", M. Prevosti, J. Arxé, J. Caballé (eds.), *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 245-256.
- PREVOSTI, M. (1996): "Prospecciones sistemáticas en el Maresme y los orígenes de la romanización del territorio", *Studia historica*, 13-14, 125-140.
- PRINCIPAL, J. (1998): *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y Occidental durante el siglo III aC : comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, Col. BAR International Series, 729, Oxford.
- PRINCIPAL, J., RIBERA, A. (2013): "El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro", A. Ribera (ed.) *Manual de cerámica romana. Del mundo helenístico al Imperio Romano*, Madrid, 41-146.
- PUERTA, C. (1989): *Baetulo. La ceràmica de parets fines*. Col. Monografies Badalonines 11, Badalona.
- PUERTA, C. (2000): *La ceràmica comuna a la costa laietana: Les ciutats de Baetulo i Iluro i l'assentament ibèric de can Balençó*, *Laietania*, 12.
- PUERTA, C. (2010): "Els contextos augustians de la cisterna romana del carrer de Sant Francesc d'Assís (Mataró)", V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007 a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 112-145.

- PUIG CADAFALCH, J. (1934): *L'Arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- PUJOL, J., GARCÍA, J. (1983): "El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Un jaciment d'època ibèrica situat en la rodalia del Poblat Ibèric de Burriac", *Laietania*, 2-3, 46-145.
- PUJOL, J., GARCÍA, J. (1994): "El poblament ibèric dispers al Maresme central: l'exemple de Can Bada (Mataró) i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'*Iluro*", *Laietania*, 9, 89-129.
- PUJOL, J., ZAMORA, D., GARCÍA, J. (1997): "El jaciment ibero-romà de Madà (Argentona, el Maresme), un possible cas de continuïtat de l'assentament al *territorium d'Iluro*", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36, 347-376.
- PY, M. (1993): "Amphores gréco-italiques", *Dictionnaire des Cerámiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, *Lattara*, 6, 46-48.
- PY, M., ADROHER, A. (1991): "Principes d'enregistrement du mobilier archéologique", *Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes*, *Lattara*, 4, 83-100.
- PY, M., ADROHER, A., FEUGÈRE, M. (1991): "Le module: Mobiliers archéologiques", *Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes*, *Lattara*, 4, 133-170.
- RAFEL, N. (2007): "El textil como indicador de género en el registro funerario ibérico", P. González, C. Masdival, S. Montón, M. Picazo (eds.), *Interpreting household practices: reflections on the social and cultural roles of maintenance activities*, Congrés del 21 al 24 de novembre de 2007, Bellaterra, Col. Treballs d'Arqueologia, 13, 115-146.
- RAFEL, N., SALES, J., BLASCO, M. (1994): "Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)", *Trabajos de prehistoria*, 51, 121-136.
- RAMALLO, S. (1985): *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*, Múrcia.
- RAMALLO, S. (1999): "Terracotas arquitectónicas de inspiración itálica en la Península Ibérica", M. Bendala, C. Rico, L. Roldán (eds.), *El ladrillo y sus derivados en la época romana*, Col. Monografías de arquitectura romana, 4, Madrid, 159-178.
- RAMON, J. (1981): *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Ibiza.
- RAMON, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Col. Instrumenta, 2, Barcelona.

- RAMOS, M. L. (1996): *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania romana: la Tarraconense*, Madrid.
- REMOLÀ, J. A. (2004): "Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)", *Bulletí Arqueològic*, Època V, 25, 57-87.
- REVILLA, V. (1995): *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C-III d.C)*, Col. Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona.
- REVILLA, V. (2004): "El poblamiento rural en el Noreste de Hispania entre los siglos II a.C y I d.C: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas", T. Chapa, P. Moret (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas: explotación y control del territorio en Hispania (s. III a. de C.- s. I d. de C)*, Jaén, 175-204.
- REVILLA, V. (2010): "Hábitat rural y territorio en el litoral oriental de *Hispania Citerior*: perspectivas de análisis", J. M. Noguera (ed.), *Poblamiento rural romano en el Sureste de Hispania*, Murcia, 25-70.
- REVILLA, V. (2010b): "Cultura material y poblamiento en el territorio de *Tarraco*: los contextos cerámicos de la *villa* del Vilarenc (Calafell)" V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007 a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 198-221.
- REVILLA, V., ZAMORA, D. (2006): "Organització i dinàmica del poblament al territori d'*Iluro* (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC", *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Col. Studies on the rural world in the Roman period, 1, 41-66.
- RIBAS, M. (1952): *El poblament d'Iluro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro*, Barcelona.
- RIBAS, M. (1984): "Un taller d'àmfores a Mataró", *Pyrenae*, 19-20, 281-286.
- RIBAS, M. (1994): "Restes ibèriques en el Turó dels Oriols (Cabrera de Mar)", *Laietania*, 9, 7-17.
- RIBAS, M., LLADÓ, J. (1978): "Excavación de unas habitaciones prerromanas en Burriac (Cabrera de Mataró)", *Pyrenae*, 13-14, 153-180.
- RIBAS, M., MARTÍN TOBÍAS, R. (1960): "Hallazgo de silos ibéricos en Burriac (Cabrera de Mataró)", *Empúries*, 22-23, 296-306.

- RIBERA, A. (2001): "Los pecios con cerámicas calenas de barniz negro: problemas y soluciones", L. Pedroni (ed.), *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Città di Castello, 296-306.
- RIBERA, A. (2010): "Los materiales de época augustea de *Valentia*: símbolo de una etapa precaria o muestra del inicio del renacer de la ciudad", V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007 a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 262-293.
- RIBERA, A., MARÍN, C. (2005): "Las cerámicas del nivel de destrucción de *Valentia* (75 aC) y el final de Azaila", *Kalathos*, 22-23, 271-300.
- RIGO, A. (1994): *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a can Notxa (Argentona, Maresme)*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- RIGO, A., MORER, J. (2007): "Les Guàrdies (el Vendrell, Baix Penedès). Un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica", G. Hernández Herrero (ed.), *Jornades d'Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999): prehistòria, protohistòria i època medieval*, Tortosa, 307-320.
- RIPOLL, E., BARBERÀ, J., MONREAL, L. (1964): *Poblado Prerromano de San Miquel (Vallromanes-Montornès, Barcelona)*, Col. Excavaciones arqueológicas en España, 28.
- RIPOLLÈS, P. P. (1994): "Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia", 8è *Congreso Nacional de Numismática*, Avilés any 1992, Madrid, 115-148.
- RODÀ, I. (2009): "Hispania en las Provincias Occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueològica", J. A. Pintado, J. Cabrero, I. Rodà (eds.), *Hispaniae. Las provincias en el mundo romano*, Col. Documenta, 11, 193-221.
- RODERO, A. (1991): "Las ánforas del Mediterráneo Occidental en Andalucía", *Trabajos de Prehistoria*, 48, 275-298.
- RODRIGO, E., GARCÍA, G., MERCADO M., GUITART, J. (2013): "El jaciment de Can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana", M. Prevosti, J. López, J. Guitart (eds.), *Simposi de Paisatge, poblament, cultura material i història*, 5, Col. Documenta, 16, 217-229.
- ROIG, J. (2002): "Indicis arqueològics del pas de la via Augusta per Sabadell (Vallès Occidental): la intervenció arqueològica a la riba esquerra del riu Ripoll", *Arraona*, 26, 76-91.

- ROIG, J. (2009): "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)", J. A. Quirós (ed.), *The archaeology of early medieval villages in Europe*, Bilbao, 207-251.
- ROIG, J., MOLINA, J. A., COLL, J. M. (1993): "El neolític Antic de Can Tabola (Montmeló): Un error cronològic", *Arraona*, 57-61.
- ROSSER, P., FUENTES, C. (2007): *Tossal de les Basses, seis mil años de historia de Alicante*, Alacant.
- ROTH, J. P. (1999): *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.- A.D .235)*, Leiden-Boston-Köln.
- ROVIRA, G., PASCUAL, R. (1970): "Hallazgo de una ánfora romana con inscripción pintada", *Información Arqueológica*, 2, 60-62.
- RUESTES, C. (2002): *El poblament antic a la Laietània litoral (del Besòs a la riera de Caldes): l'aplicació d'un GIS (Sistema d'Informació Geogràfica) a l'estudi de la seva evolució i les seves relacions espacials*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- RUIZ DE ARBULO, J., MAR, R., ROCA, M., DÍAZ, M. (2010): "Un contexto cerámico de fines del siglo I a. C. como relleno constructivo de un almacén portuario localizado bajo el teatro romano de Tarragona", V. Revilla, M. Roca (eds.), *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*, Reunió del 15 al 16 d'abril de 2007 a la Universitat de Barcelona, Barcelona, 222-261.
- SÁEZ, A. M. (2008): "La producción de ánforas en el área del Estrecho en época tardopúnica (siglos III-I a.C.)", D. Bernal, A. Ribera (eds.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 635-660.
- SAGUER, E. (1996): *La consolidació de la propietat pagesa a Catalunya (el Baix Empordà, 1850-1940)*, Tesi Doctoral, Universitat de Girona.
- SAL·LUSTI, *Apèndix: fragments i obres espúries*. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1974, Traducció de J. I. Ciruelo.
- SALRACH, J.M. (1988): *Llinars, unes fondes arreles. Pregó de la Festa Major 1987*, Llinars del Vallès.
- SALVAT, E. (2004): "La tècnica de l'estampillat a l'epigrafia ibèrica i celtibèrica", *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 5, 149-171.

- SÁNCHEZ, E. (1993): "Can Rossell, Llinars del Vallès", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 285.
- SÁNCHEZ, E. (2008): "Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès", R. Martí (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Congrés del 9 al 10 de novembre de 2006, Bellaterra, Barcelona, 125-138.
- SÁNCHEZ, E., BARRASSETAS, E. (1989): *Memòria de les excavacions al jaciment de can Rossell (c/ J. Argila). Llinars del Vallès*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- SÁNCHEZ, E., GONZÁLVIZ, L. M., MORER, J. (1995): "Dos assentaments rurals indígenes arran del camí de Parpers", *Lauro*, 10, 3-10.
- SANMARTÍ, J., ÁLVAREZ, R., ASENSIO, D. (1995): "La cerámica ática del yacimiento del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona) conservada en el Museu Municipal Joan Pla i Gras", *Verdolay*, 7, 187-197.
- SANMARTÍ, J., BELARTE, M. C., SANTACANA, J., ASENSIO, D., NOGUERA, J. (2000): *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*, Col. Arqueo Mediterrània, 5.
- SANMARTÍ, J., BRUGUERA, R., MIÑARRO, M. (2004): "Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27, 379-403.
- SANMARTÍ, J., GARCÍA, J., ASENSIO, D., PRINCIPAL, J. (1998): "Les fàcies d'importació del s.III aC i la primera meitat del s. II aC a la costa central de Catalunya", J. Ramon, J. Sanmartí, D. Asensio, J. Principal (eds.), *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Col. Arqueo Mediterrània, 4, 111-128.
- SANMARTÍ, J., PRINCIPAL, J., TRÍAS, M. G., ORFILA, M. (1996): *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia, (Excavacions 1949-1992)*, Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1987): "Un recinte cultural al poblat Ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)", *Fonaments*, 6, 157-169.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Col. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2005): *Els ibers del nord*, Barcelona.

- SANMARTÍ GRECO, E. (1978): *La Cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Col. Monografies emporitanes, 4, Barcelona.
- SANMARTÍ GRECO, E. (1992): "Nouvelles données sur la chronologie du camp de Renieblas V à Numance (Soria, Castilla-León, Espagne)", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, 417-430.
- SANMARTÍ GRECO, E. (1993): "Els ibers a *Emporion* (segles VI-III a.C.)", *El poblament ibèric a Catalunya*, Seminari del 25 al 26 de març de 1993 a Mataró, *Laietania*, 8, 87-101.
- SANMARTÍ GRECO, E. (1994): "Dos punyals celtibèrics procedents del poblament ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona)", *Lauro*, 6, 3-8.
- SANMARTÍ GRECO, E. ed. (1984): *El Fòrum romà d'Empúries, excavacions de l'any 1982. Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Col. Monografies Emporitanes, 6, Barcelona.
- SANMARTÍ GRECO, E., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. (1990): "Emporion, un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos de su sector meridional", W. Trillmich, P. Zanker (eds.), *Stadtbild und Ideologie. Die monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Col·loqui de 1987 a Madrid, Munich, 117-144.
- SANMARTÍ GRECO, E., PRINCIPAL, J. (1997): "Las cerámicas de importación, itálicas e ibéricas, procedentes de los campamentos numantinos", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 35-75.
- SANMARTÍ GRECO, E., PRINCIPAL, J. (1998): "Cronología y evolución tipológica de la Campaniense A del siglo II a. C: las evidencias de los pecios y de algunos yacimientos históricamente fechados", J. Ramon, J. Sanmartí, D. Asensio, J. Principal (eds.), *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Col. Arqueo Mediterrània, 4, 193-215.
- SARDÀ, S. (2010): *Pràctiques de consum ritual al curs inferior de l'Ebre. Comensalitat, ideologia i canvi social (S. VII-VI ANE)*, Tesi Doctoral, Universitat Rovira i Virgili.
- SCHULTEN, A. (1937): *Las Guerras de 154-72 a de J.C*, Fontes Hispaniae Antiquae, 4, Barcelona.
- SCRINARI, V. S.M., MORRICONE, M. L (1975): *Mosaici antichi in Italia. Antium*, Roma.
- SERRA, E. (1978): "Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVII", *Estudis d'Història Agrària*, 1, 120-153.

- SERRA RÀFOLS, J. C. (1931): "Llocs d'habitació ibèrics de la costa de Llevant", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, 41-54.
- SERRA ROTÉS, R. (1988): "El Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (4)", *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, 23, 45-47.
- SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*, Paris.
- SINNER, A. G. (2012): "La ceca de *Ilturo*. Estado de la cuestión", *La moneda de los íberos. Ilturo y los talleres layetanos*, Premià de Mar, 72-83.
- SINNER, A. G. (2013): "Una primera aproximación a las emisiones de la ceca de *Ilturo*", *Pyrenae*, 44, 91-116.
- SINNER, A. G., MARTÍ, C. (2012): "La circulación monetaria en el valle de Cabrera de Mar (El Maresme, Barcelona)", *La moneda de los íberos. Ilturo y los talleres layetanos*, Premià de Mar, 55-71.
- SIREIX, CH., BENQUET, L., BERTHET, A. L., CONVERTINI, F., GÉ, T., MARTIN, H., POIRIER, P., PRADAT, B., TIXIER, C. (2007): "Raspide 1 (Blagnac, Haute-Garonne) et Les Vergnasses (Gours, Gironde): deux exemples de fermes gauloises dans le Sud-Ouest de la France", *Les âges du Fer dans le Sud-Ouest de la France*, 28è Colloque de l'AFEAF, del 20 al 23 de maig de 2004 a Toulouse, *Aquitania*, Supl. 14, vol. 1, 293-343.
- SOPEÑA, A. (1978): "Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX", *Estudis d'Història Agrària*, 1, 208-240.
- SOTO, P. de (2010): *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona-Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- TELLO, E. (1983): "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-51)", *Estudis d'Història Agrària*, 4, 167-194.
- TESTA, A. (1989): *Candelabri e Thymiateria*. Col. Monumenti Musei e Gallerie Pontifice Museo Gregoriano Etrusco, Roma.
- TREMOLEDA, J. (1997): "Una nova forma d'engalba blanca procedent d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30, 81-89.
- TURA, J. (1991): "Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa", *Cypselà*, 9, 111-119.

- TURA, J., MATEU, J. (2008): "Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny", R. Martí (ed.), *Fars de l'Islam. Antigues alimares d'al-Andalus*, Congrés del 9 al 10 de novembre de 2006, Bellaterra i Barcelona, 125-138.
- UNTERMANN, J. (1994): "Comentario a la inscripción musiva de Andelos", *Trabajos de arqueología Navarra*, 11, 127-129.
- USCATESCU, A. (2004): "L'època antiga a Granollers: dels orígens a l'antiguitat tardana", *Atles d'arqueologia urbana de Granollers*, 1, Barcelona, 37-99.
- VAN DER SPEK (1998): "Cuneiform documents on Parthian history: the Rahimesu archive. Materials for the study of the standard of living," J. Wiesehöfer ed., *Das Partherreich und seine Zeugnisse*, Stuttgart, 205-258.
- VAQUERIZO, D., QUESADA, F., MURILLO, J. F. (1991): "Avance al estudio de los materiales arqueológicos recuperados en el yacimiento ibérico del Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba)", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 2, 171-224.
- VARRÓ, Del camp. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928, Traducció de S. Galmés.
- VASSAL, V. (2006): *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*, Col. BAR International Series, 1472, Oxford.
- VICENTE, J., PUNTER, M. P., ESCRICHE, C., HERCE, A. (1991): "La Caridad (Caminreal, Teruel)", *La casa urbana hispanorromana*, Zaragoza, 81-129.
- VILA, G., BARRASETAS, E. (1995): "Can Jordi", M. Prevosti, J. Arxé, J. Caballé (eds.), *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 144-162.
- VILA, L. (1992): "Excavació de Can Tabola (Montmeló 1988)", *Lauro*, 3, 11-15.
- VILLARONGA, L. (1994): *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*, Madrid.
- VITRUVI, *Los Diez libros de Arquitectura*. Akal, Madrid, 1987, Traducció de J. Ortiz.
- VIVES FERRÁNDIZ, J. (2007): "La vida social de la vajilla de bronce etrusca en el este de la Península Ibérica. Notas para un debate", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 318-324.
- WARNOCK, P. (2007): *Identification of ancient olive oil processing methods based on olive remains*, Col. BAR International Series, 1635, Oxford.

- ZABALA, M. (2005): *Intervenció arqueològica a can Suari dins el LAV Madrid, Zaragoza, Barcelona, Frontera francesa. Tram la Roca del Vallès-Llinars del Vallès (pk.400 al 409+567.6663), Llinars del Vallès, Vallès oriental, 11 de març de 2004-15 de març de 2005*, Memòria d'excavació, Generalitat de Catalunya, Centre d'Informació i Documentació del Patrimoni Cultural.
- ZABALA, M. (2007): "Can Suari: un assentament rural ibèric dels segles II-I AC a Llinars del Vallès (Vallès Oriental)", *Tribuna d'Arqueologia*, 170-190.
- ZAMORA, D. (2007): *L'oppidum de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània ibèrica, Laietània*, 17.
- ZAMORA, D., GARCÍA, J., (2005): "El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar): l'assentament rural i la torre", *Laietània*, 16, 65-152.
- ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCÍA, J., CELA, X. (2001): "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple: una proposta d'organització territorial", A. Martín, R. Plana (eds.), *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental*, Taula Rodona del 25 al 27 de maig a Ullastret, Girona, 203-226.